Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

Key Indicator - 3.3 Research Publications and Awards (25)							
3.3.1 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the last five years (10)							
2018							
Sr. No	**Title of paper**	**Name of the author/s**	**Department of the Teachers**	**Name of journal**	**Year of public.**	**ISSN No**	**Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal**
50	Britishanche Bhartatil Durgami Sanrakshan Dhoran Durgami PP 133-136	Dr. Vispute D. G.	Defence and Strategic Studies	Journal of Research and Development 4.270 Vol.9 Issue 7	January 2018	2230 9578	http://jrdrvb.com/
51	Britishkalin Sheti o Bhartiya Arthvaostha PP.199-122	Dr. Golde S. G.	Economics	Journal of Research and Development I.F. 4.270 Vol. 9 Issue 7	January 2018	2230 9578	http://jrdrvb.com/
52	AmalnerTalukyatil Sant SakharamMaharajanchaRatthotsav PP.110-112	Dr. Amrutkar S. C.& Karanje M.R.	History	Printing Area, Issue 37 Vol.6	January 2018	2394 5303	www.vidyawarta.com
53	British rajvatiltil Bharatiya prabodhan	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Journal of Research Development 4.270 Vol. 9 Issue 7	January 2018	2230 9578	http://jrdrvb.com/
54	Khandshatil british rajvaticha adivasichya jivanavar padalela prabhav	Dr Gavit R.R.	History	Journal of Research Development 4.270 Vol. 9 Issue 7	January 2018	2230 9578	http://jrdrvb.com/
55	Regional and Temporal climatic classification for Drought-prone Areas in Jalgaon district, of Maharashtra State	Dr. Suryawanshi D. S	Geography	Journal of Research & Development,Issue03,Volume:08, pp.130-144 (I/F4.270)	January, 2018	2230 9578	http://jrdrvb.com/
56	Usha Mahajan KI Kahaniyo Me Chitrit Sanghrshshil Nari P.No 109 to 111	Dr Patil Y G	Hindi	Vidyawarta 4.014 Issue109	February 2018	2319 9318	N.A.
57	Gili gadu : jivan sandhya ki katar katha	Dr. Tardeja M. P	Hindi	Vidyawarta 4.014 Issue013	February 2018	2319 9318	N.A.
58	Adivasi upanyasome sri vimarsh	Dr Gavit J M	Hindi	Vidyawarta 4.014 Issue111	February 2018	2319 9318	N.A.
59	Swadhinta andolan me hindi patrikaoki bhumika	Dr Patil Y G	Hindi	Madhumati	February 2018	2321 5569	www.rsaudr.org

60	Jagtikikaran ani Badalta Aadiwashi Samaj	Dr. Golde S. G.	Economics	Current Global Reviewer I.F.- 2.143 Issue:-1,Vol:-1	February 2018	2319 4648	www.rjorunals.co.in
61	Gramin Sahitya Pravaj: Kadambari	Dr. Lagade . P.M	Marathi	Research Journey 6.261 ISSUE- 50	March 2018	2348 7143	www.researchjourney.net
62	Bharatiya rajya ghataneche tavadnyan ani dr, ambedkar	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Vichar Manthan Issue:-2, Vol:-5	March 2018	2347 9639	N.A
63	Swadhinta Aadolan Me Hindi Patr Patrikao Ki Bhumika P.NO 36 to 39	Dr Patil Y G	Hindi	Shodh Disha	April 2018	2321 5569	N.A.
64	Contribution of Dalit Lit. in Formation of Society, pg-120	Dr. Wankhede M.R.	English	Research Link 2.782 Issue 2, Vol.-XVII	April, 2018	0973 1628	N.A.
65	AmalnerTalukyatilNispruhaKamgarNeta :Dajiba Patil pg.130-132	Dr. Amrutkar S. C& Karanje Manish	History	Vidyawarta 5.131 Issue 22 Vol.2	April 2018	2319 9318	www.vidyawarta.com
66	A study of emotional inelegance and Employee effectiveness	Dr. Wagh M.S.	Psychology	research direction issue 10 vol -5	April 2018	2321 5488	N.A.
67	A study of emotional inelegance and work performance	Dr. Bhujade V.M	Psychology	research direction issue 10 vol -5	April 2018	2321 5488	N.A.
68	Indian Feminism & Dalit Feminist Writers, pg-61	Dr. Wankhede M.R	English	Vidyawarta 5.131 ,Issue 22 Vol.4	April, 2018	2319 9318	N.A.
69	Swadhinta andolan me hindi patrikaoki bhumika	Dr Patil Y G	Hindi	Madhumati	February 2018	2321 5569	www.rsaudr.org
70	Madhyayugin bharatatil parivahan va taoal vyavastha	Dr Gavit R.R.	History	Printing Area5.011, Issue:-41,Vol:-07	May 2018	2394 5303	N.A.
71	Rajashri shahu krushivishayak dhoran ani vichar	Dr Gavit R.R.	History	Ajanta Publication 5.5 Issue:-II, Vol:-VII	June 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
72	Chalwal aani sahitya: Paraspar sambamdh	Arke Rajiv K	Marathi	Amachi Shriwani Issue 2	June 2018	0971 6975	N.A.
73	RajashriShahu Maharaj Ani Music pg.68-70	Dr. Amrutkar S. C & Wankhede Bhushan	History	Ajanta Issue III Vol.VII	July 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
74	Bharatiya shilpkala ek etihasik abhayas	Dr Gavit R.R.	History	Ajanta Publication 5.5 Issue-III Vol-VII	July 2018	2277 5730	www.sjifactor.com

75	Prakrut bhashetil pratikatmak Sahitya pp 213-215	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	Research Journey 6.261, Issue-3 Vol-5	July.- 2018	2348 7143	www.researchjourney .net
76	Jain dharmatil diksha pp214-217	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	Research Journey 6.261 Issue-3 Vol-5	July 2018	2348 7143	www.researchjourney .net
77	Prakrut Sahitya me dhyan	Ganpatil B.D.	Ardhamagdhi	Ajanta5.5 Issue- III Vol.-VII	July 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
78	RajarshiShauMaharajanchi KrushikendritArthniti	Dr. Nikam S.J.	History	Ajanta Publication 5.5, Issue- II, Vol.-VII	July 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
79	Significance of Two Approaches Towards Human Relationship in 'Mending Wall'34-36	Dr. Dalal H. S.	English	Ajanta Issue- II Vol.-VII	September 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
80	Challenges Before India After Independence 34-36	Dr. Dalal H. S	English	Ajanta, Issue- II Vol.-VII	September 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
81	Aadiwashinchya Samsya Page no. 32-38	Dr. Golde S. G.	Economics	Ajanta I.F.- 5.5,Issue- III Vol-VII	September 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
82	Bharatiya Rajyaghatana aani Baudhha Dhamma	Arke Rajiv K	Marathi	Ajanta . Issue- IV Vol.-VII	October 2018	2277 5730	www.sjifactor.com
83	Bhartachya Sanrakshnat Khandeshche Yogdan Mahatwpurn P.231-233	Dr.Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Research Journey (UGC Approved)/ 6.261 Issue- 76	December 2018	2348 7143	www.researchjourney .net
84	BritishancheKhandeshatilSuruvatichyaKalatilMahsulvishyakDhoran	Dr.NikamS. J	History	Research Journey 6.261 Issue- 76	December 2018	2348 7143	www.researchjourney .net
85	Khandeshatil VruttapatranchyaMadhyamatunZalelya Samaj Sudharna pg.166-168	Dr. Amrutkar S. C.	History	Research journey 6.261 Issue- 76	December 2018	2249 894X	www.researchjourney .net
86	Sir James Outram work in Khnadesh region	Dr Gavit R.R.	History	Research journey 6.261 Issue- 76	December 2018	2348 7143	www.researchjourney .net

50 4

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270
UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Vidyavardhini's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटिशांचे भारतातील दूरगामी संरक्षण धोरण

* प्रा. डॉ. देवेंद्र विसपुते, (MA., BJ., MCJ., SET)
प्रमुख,
संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

उद्देश :

१. ब्रिटिशांच्या भारतातील संरक्षण धोरणाचा अभ्यास करणे.

२. ब्रिटिशांच्या तत्कालीन धोरणाची विद्यमान प्रासंगिकता व परिणांचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्य :

१. भारताच्या भूराजकीय व भूसामरीक स्थानाचा विचार करुन ब्रिटिशांनी भारताची संरक्षण व्यवस्था व संरक्षण धोरण निर्धारीत केले होते.

२. ब्रिटिशांच्या भारताच्या सुरक्षाविषयक धोरणात प्रचंड वास्तववाद व दूरदृष्टी दिसून येते.

३. ब्रिटिशांचे धोरण बदलत्या काळानुरुप न अनुसरल्याने व वास्तववादाकडे दूर्लक्ष केल्यानेच भारताला सुरक्षाविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागले.

प्रस्तावना :

भारताशी व्यापार करण्याकरीता ३१ डिसेंबर १६०० मध्ये स्थापन झालेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीपासून १९४७ ब्रिटिशांचा भारताशी संबंधित इतिहास अनेक टप्प्यांमधून जातो. सुरतहून सुरु झालेला हा प्रवास प्लासी (१७५७), मराठे (१८१८) व शिख (१८४६) ते १९४७ दरम्यानच्या कालखंडात ब्रिटिशांनी भारतावर राज्य केले. भारतावरील वसाहतींच्या जोरावर जगभर वसाहती स्थापन केल्या. दोन महायुध्दे जिंकली. या यशामागे त्यांनी भारतात उभारलेल्या संरक्षण व्यवस्थेचा मोठा वाटा होता. येथून त्यांना कच्च्या मालासोबतच मानवी बळही मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाले.

ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात वखारींच्या रक्षणासाठी उभारलेल्या सैन्याचे रुपांतर वसाहतीच्या रक्षणासाठी व ब्रिटिश साम्राज्याच्या विस्तारासाठीच्या सैन्यात झाले. पूर्वी या सैन्याचे स्वरुप प्रादेशिक पध्दतीचे होते. मुंबई, मद्रास व बंगाल या तीन प्रसिडेन्सी सैन्याचा कारभार स्वतंत्रपणे चालत असे. ब्रिटिशांनी भारतीयांच्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुध्दानंतर १ एप्रिल १८९५ ला प्रसिडेन्सी सेनांचे एकीकरण केल्याने भारतीय सैन्याला प्रथमच एकीकृत असे स्वरुप प्राप्त झाले. ब्रिटिश साम्राज्याच्या रक्षणासाठी का होईना, परंतु भारतीय सैन्याचा विकास होत गेला. परंतु त्यात भारतीयांचा वाटा अत्यंत अल्प होता.

तत्कालीन भारतीय नेत्यांनी मात्र याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. सर्वप्रथम गोपाळकृष्ण गोखले यांनी ब्रिटिशांच्या धोरणावर टिका केली "राष्ट्रीय सीमांच्या रक्षणासाठी भारतीय सैनिक व अधिकाऱ्यांना स्वतंत्र जबाबदारी मिळायला हवी, तसेच कोणत्याही परिस्थितीत नागरी नियंत्रण सैन्याच्या आधीन असू नये. याबरोबरच त्यांनी सीमा व सरहद्द प्रांतातील लोकांच्या सैन्यात मोठ्या प्रमाणात होणारी भरतीलाही विरोध दर्शविला."[१] परंतु ब्रिटिशांनी वसाहत असलेल्या भारताच्या - म्हणजेच दुसऱ्या देशाच्या संरक्षणाची ज्याप्रकारे काळजी घेतली, ती अभ्यासणे गरजेचे आहे.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दानंतर इंग्लंडच्या राणीने जाहिरनामा काढून सैन्यात भारतीयांना अधिकाऱ्याच्या पदांवर नेमण्याचे आश्वासन दिले होते. त्यानुसार कालांतराने भारतीयांना ही संधी मिळू लागली होती.

पहिल्या महायुध्दानंतर पुढील बदल करण्यात आले -

अ) भारतीय भूमिवरील ब्रिटिश सैनिकांची संख्या कमी करण्यात आली.

ब) भारतीय तुकड्यांवरील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या जागी भारतीयांची नेमणूक करण्यात आली.[२]

तत्पूर्वी १८५७ च्या उठावानंतर भारतीय सैन्य ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात जाणार नाही, याची पुरेपूर काळजी ब्रिटिशांनी घेतली. यादृष्टिने त्यांनी पुढील काही पाऊले उचलली - भारतातील ब्रिटिश सैन्याचे वर्चस्व वाढविले, युरोपियन तुकड्या सामरीक स्थानांवर तैनात केल्या, तोफखाना, रणगाडा दल याबरोबरच वायुसेना व नौसेना यासारखे निर्णायक सेनाविभाग त्यांनी आपल्याच हातात ठेवले, भारतीयांची लढाऊ व बिनलढाऊ अशी वर्गवारी केली. जात - प्रांतनिहाय रेजिमेंटसची स्थापना केली. पठाण, पंजाबी व गोरखा यांना अधिक महत्त्व दिले.[३]

संरक्षण दलांचे भारतीयकरण :

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ठरली. युरोपात भारतीय सैन्य लढले. अत्यंत वेगळ्या रणभूमिवर लढण्याची संधी भारतीयांना मिळाली."[९]

भारतातील ब्रिटिश राजवट ही लष्करी सत्ताच होती. वसाहतवादी मनोवृत्ती त्यांनी कधीही लपवून ठेवली नाही. १९३२ मध्ये मे. जन. जॉन माल्कम यांनी नमूद केले होती की, "The (Indian) Empire has been acquired and must be maintained by the sword. The military plans for the government of our eastern empire must ever be entitled to primary consideration. The local army of India, but above all, the native branch should always be preserved in a condition of efficiency and attachment. Our means of preserving and improving our possessions through the operation of our civil institutions depend on our wise and politic exercise of that military power on which the whole fabric rests."[१०] लष्करी सत्तेच्या जोरावरच ब्रिटिशांनी भारतावर वसाहत निर्माण केली आणि त्याच लष्करी सत्तेच्या आधारे ती कायमही ठेवली.

कोणत्याही युध्दाची किंवा संरक्षणाची नियोजन प्रक्रिया खूप मोठी असते. अनेक बाबींची तयारी त्यासाठी करावी लागते. शेजारी, प्रतिस्पर्धी व शत्रू राष्ट्रांची परिपूर्ण माहिती ठेवावी लागते. दोन देशांदरम्यानची सीमा, संभाव्य युध्दभूमी याबद्दल मुद्देसूद अशी माहिती असल्याशिवाय संरक्षण धोरण किंवा युध्दयोजना अथवा डावपेच आखता येणे अशक्यप्राय आहे. विशिष्ट क्षेत्रातील खनिज संपत्ती, औद्योगिक व कृषि उत्पादन आणि मनुष्यबळ यांनाही महत्त्वाचे स्थान असते.

भौगोलिक व सामरिक वस्तुस्थितीचा विचार करुन बंदरे, विमानतळ व शहर आणि लष्करी छावण्यांची उभारणी केलेली असते. संरक्षण उत्पादन कारखान्यांची स्थापना करतानाही भौगोलिक घटकांना ध्यानात घेतलेले असते. युध्द किंवा सीमाक्षेत्रातील वाहतूक व दळणवळण आणि पुरवठा व्यवस्था यांचे नियोजन करतानाही प्रामुख्याने भौगोलिक घटकच केंद्रस्थानी असतात. रस्ते व लोहमार्गांचे बांधकाम करतानादेखील या मुद्याला महत्त्व असते. भारताचे संरक्षण धोरण, संपर्क यंत्रणा व लष्करी आस्थापनांची उभारणी करतांना ब्रिटिशांनी हे मुद्दे काळजीपूर्वक ध्यानात घेतलेले दितात.

अगदी सुरवातीला फ्रान्सच्या नेपोलियनच्या आक्रमणाची शक्यता, रशिया व जर्मनीची मैत्री, जपानचा संभाव्य धोका, चीनविषयीचे आकलन यासारखे धोके आणि नेपाळ, अफगाणिस्तान, तिबेट व ब्रह्मदेश सारखे देश आघातप्रतिबंधक म्हणून निर्माण करणे, हिंदी महासागर क्षेत्रावर पूर्ण नियंत्रण स्थापन करणे या ब्रिटिशांच्या सामरीक डावपेचांचे व दूरदृष्टिचे कौतुक करावे, तितके थोडे आहे. १८५७ चा उठाव ब्रिटिशांनी ज्या कौशल्याने बिमोड केला व ठग आणि पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त दोनच वर्षात (१८१७ - १९) केला. त्यावरुन त्यांच्या समरकौशल्याची गती स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (Conclusion) :

भारतावर राज्य करताना ब्रिटिशांनी त्यांच्या वसाहतीच्या संरक्षणाची पूर्ण काळजी घेतली. सीमा तसेच सागरी सीमांचे योग्य पध्दतीने रक्षण केले. अंतर्गत सुरक्षेचे प्रश्नही तातडीने सोडविले. नेपोलियन किंवा झारच्या संभाव्यच नव्हे, तर अशक्यप्राय असणाऱ्या आक्रमणांचाही विचार केला. केवळ दुसऱ्या महायुध्दाच्या शेवटी - शेवटी जपान व आझाद हिंद सेनेला पूर्व सीमेकडून इंफाळपर्यंत शिरणे शक्य झाले. हा अपवाद वगळता ब्रिटिशांचे भारतातील संरक्षण धोरण प्रचंड दूरगामी असल्याचे स्पष्ट होते. संरक्षणाच्या बाबतीत ब्रिटिश परंपरांचा विसर नंतरच्या भारतीय राज्यकर्त्यांना पडलेला दिसतो.

१. ब्रिटिशांनी ज्या पध्दतीने त्यांच्या साम्राज्याची वसाहत असलेल्या भारताच्या सीमा व सरहद्दीच्या रक्षणाची काळजी घेतली, तशी स्वातंत्र्यानंतर भारताने घेतलेली आढळत नाही. त्यामुळे १९६२ मधील दारुण पराभव भारतीय सेनादलांच्या नावावर नोंदविला गेला.

२. सागरी सीमांचा ब्रिटिशांना केवळ योग्य असा बंदोबस्तच केला नाही, केवळ भारताच्या सागरी सीमेच्या रक्षणाचीच काळजी घेतली नाही, तर हिंदी महासागरावर पूर्ण वर्चस्व निर्माण करुन त्याचे रुपांतर ब्रिटिश तळ्यामध्ये केले.

३. ब्रिटिशांच्या ताब्यातील कोणत्याही संस्थानाची फुटून निघण्याची हिंमत झाली नाही, मात्र भारताला फुटिरतावादावर योग्य असे नियंत्रण मिळविता आले नाही.

४. ब्रिटिशांनी अंतर्गत सुरक्षेच्या समस्यांची पुरेशी काळजी घेतली व त्या मोठ्या शिताफिने सोडविल्या, परंतु भारतीय राज्यकर्त्यांना नक्षलवाद व

Scanned with OKEN Scanner

Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development

UGC Approved Journal UGC No. 64768

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

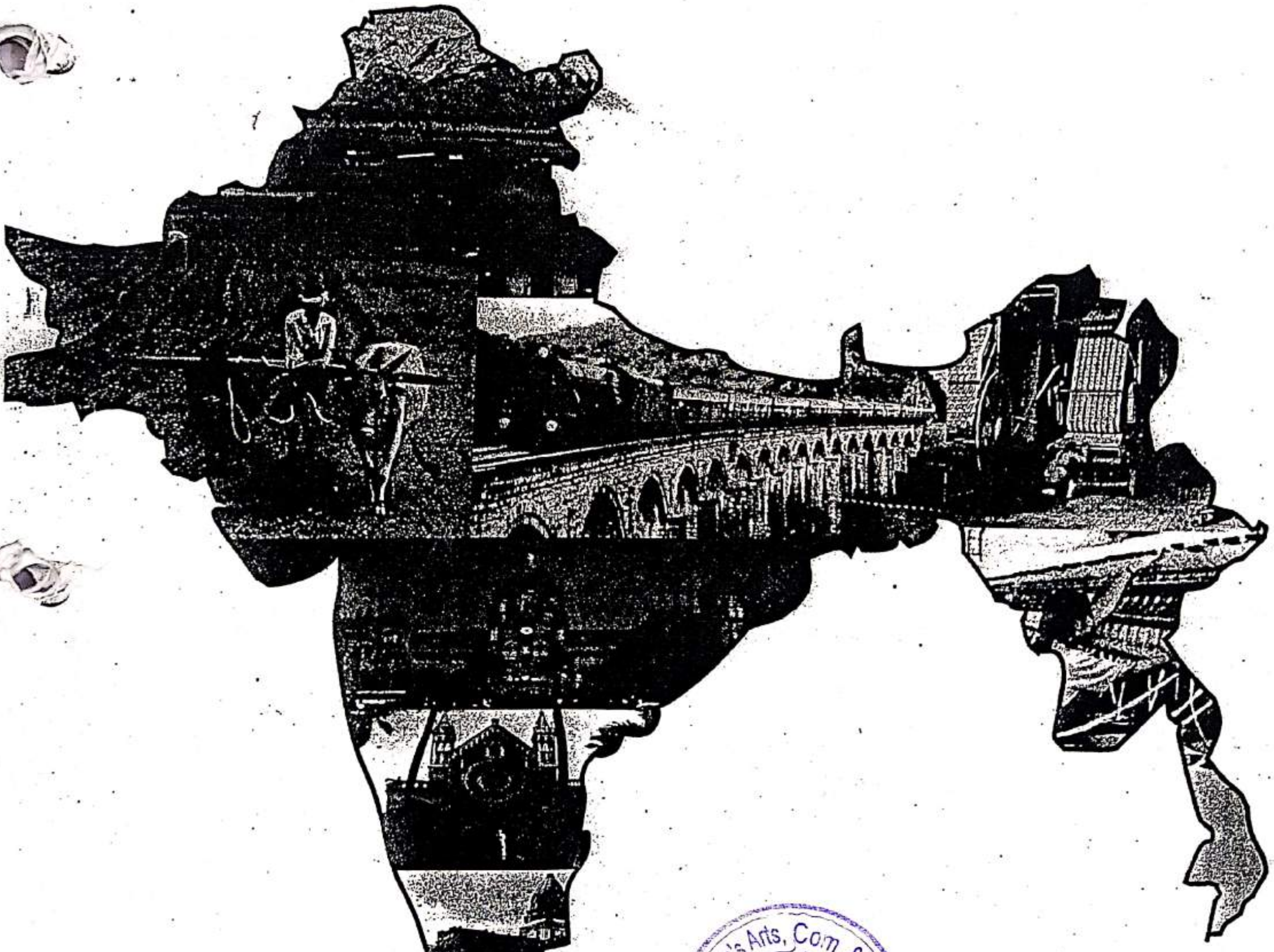

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Editor - Dr. R. V. Bhole

Scanned with OKEN Scanner

अनु क्र.	नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	
१	प्रा. सौ. कविता सु. पाटील	ब्रिटिश सत्ताकाळातील घटनात्मक विकास	
२	प्रा. डॉ. मनिषा जगदाळे	ब्रिटिशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण - एक अभ्यास	
३	डॉ. उत्तम पठारे	ब्रिटिश राजवट आणि तिचे भारतावरील परिणाम	
४	डॉ. संतोष कदम	ब्रिटिश काळातील सातारा शहराचा झालेला शैक्षणिक विकास	
५	डॉ. रघुनाथ चौधरी	ब्रिटिश सरकारने खान्देशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न	
६	डॉ. संजय बेंद्रे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतीय समाज	
७	प्रा. मुरलीधर गायकवाड	भारतातील ब्रिटिश कालीन दारिद्र्याची समस्या	
८	डॉ. एस. एल. म्हात्रे	कापड उद्योग आणि महाराष्ट्रातील आर्थिक विकास	
९	प्रा. अनिल निकम	इंग्रजांचे वृत्तपत्रासंबंधीचे धोरण	[illegible]
१०	प्रा. शांता गडगे	ब्रिटिश प्रशासन व आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय	४
११	प्रा. नवनाथ वाजगे	ब्रिटिश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन	४
१२	डॉ. रघुराज कुरुमकर	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक - सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण	४
१३	डॉ. विष्णू पडवाल	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग	५
१४	डॉ. प्रशांत देशमुख	हैदराबाद संस्थान : निजाम आणि ब्रिटिशांचे संबंध	५
१५	श्री. पोपट गायकवाड	ब्रिटिशांचे धोरण व आदिवासी समाज	६१
१६	प्रा. डी. आर. कोळी	ब्रिटिश धोरणांचा भारतावरील आर्थिक प्रभाव	६४
१७	सौ. सुनिता स. पाटील	ब्रिटिश राज्य व भारतीय शिक्षण	७२
१८	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था	७५
१९	डॉ. संजय गवळी	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रध्दा व प्रबोधन	७८
२०	डॉ. मंदा मोरे - थोरात	इंग्रज राजवटीतील भारतातील शिक्षण पध्दती : एक चिकित्सक अभ्यास	८२
२१	डॉ. नानाजी भामरे	ब्रिटिश सत्तेचे भारतातील आर्थिक धोरण	८६
२२	डॉ. पी. एस. सोनवणे	ब्रिटिश कायदे आणि भारतीय शिक्षण	८९
२३	प्रा. यशवंत गावित	भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ - एक दृष्टिक्षेप	९९
२४	प्रा. सुनिल पाटील	ब्रिटिश आमदानीत भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका : विशेष संदर्भ लो. टिळक आणि केसरी	१०२
२५	डॉ. विवेकानंद चव्हाण	प्रबोधन काळातील मराठी वृत्तपत्रे व ब्रिटिश शासन	१०५
२६	प्रा. बी. आय. परदेशी	ब्रिटिशकालीन भारतीय कृषि क्षेत्रातील परिवर्तन	१०९
२७	डॉ. सुजाता गावयकवाड	ब्रिटिश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	११४
२८	डॉ. सर्जेराव गोल्डे	ब्रिटिश कालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था	११९
२९	डॉ. खासेराव शिंदे-पाटील	माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे पुणे रेसिडंट ते डेक्कन कमिशनर म्हणून केलेले प्रशासकीय कामकाज	१२३
३०	डॉ. भारती लाडकर	ब्रिटिश काळाचा तत्कालीन स्त्री जीवनावरील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव	१२६
३१	डॉ. देवेंद्र विसपुते	ब्रिटिशांचे भारतातील दुरगामी संरक्षण धोरण	१३३
३२	प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावित	खान्देशातील ब्रिटिश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक आर्थिक दृष्टिक्षेप	१३७

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटिशकालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा.डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना-

ब्रिटिशपूर्व काळात भारतीय अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आधारित होती. शिवाय खेडे स्वयंपूर्ण होती. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्याने आवश्यक तेवढे उत्पादन केले जात असे. प्रामुख्याने ज्वारी, बाजरी, जव, भात इ. धान्य उत्पादित केले जात. तसेच ताग, कापुस याचे मोठया प्रमाणावर उत्पादन होत असे. कारण भारतीय कापडांना इतर बाजारपेठेत मोठया प्रमाणावर मागणी होती. असे असले तरी शेतीचे व्यापारीकरण झालेले नव्हते. आवश्यक तेवढेच उत्पादन होत असल्याने आणि जमीनदारी पध्दत अस्तीत्वात असल्याने शेतकऱ्यांजवळची शेती नाममात्र होती. तर शेतीवर काम करणाऱ्या शेतमजुराला अत्यल्प मोबदला मिळत असल्याने ते आर्थिक दृष्टया दुर्बलच होते. म्हणूनच ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही विकसित होऊ शकली नाही. ब्रिटिशांनी भारतात व्यापारासाठी प्रवेश केला आणि पुढे राज्यकर्ते बनले. ब्रिटिशांनी भारतीय शेतीच्या पुर्नबांधणीचे तत्व स्वीकारले. कॉर्नवॉलिसने नविन पध्दत अवलंबिली. ब्रिटिश उद्योगांना आवश्यक असलेला कच्चामाल निर्यात करण्यासाठी ब्रिटिश प्रयत्नशील होते. त्यासाठीच त्यांनी भारतीय शेतीवर लक्ष केंद्रित केले.

व्यावसायिक दृष्टीने भारतीय कच्च्या मालाला परकिय बाजारपेठेत मोठी मागणी होती. शिवाय पहिल्या महायुध्दानंतर भारतीय कृषी उत्पादनात मोठया प्रमाणात बदल झाला. उद्योगांना आवश्यक असलेला कच्चा माल मोठया प्रमाणात उत्पादित होऊ लागला. यामुळे कृषी उत्पादनाच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली. भारतीय कृषीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संपूर्ण कृषी मालाच्या किमतीवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यात आले. कृषीवर नियंत्रण ठेवणे हे ब्रिटिश व्यवस्थेच्या दृष्टीने किफायतशीर तर होतच, शिवाय यांनी प्रत्येक ठिकाणी किंमती निश्चित केल्यामुळे ब्रिटिश व्यवसायिकांना कच्चामाल कमी किंमतीत मिळत होता.

प्राचीन काळापासून भारताचा व्यवसाय हा बाह्य देशांशी होत होता. विविध वस्तुची आयात-निर्यात होत होती. भारतीय वस्तुंना परकिय बाजारपेठेत चांगली मागणी होती. भारतीय वस्तु परकिय व्यापाऱ्यांना मोठया प्रमाणात नफा मिळवून देत होत्या. परंतु 1757 मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला व्यवसायाचा अधिकार मिळाला आणि भारतीय व्यापाराला व भारतीय अर्थव्यवस्थेला कलाटणी मिळाली. भारतीय अर्थव्यवस्था भारतीयांच्या हातातुन हळुहळु ब्रिटिशांच्या हातात गेली. या कंपनीचे व्यापारी भारतातील कापुस स्वस्त दरात इंग्लंडला निर्यात करून पक्क्या मालात रूपांतर करून तो माल भारतात विकत असत. परिणामी भारतीय उद्योग व कामगार जे की कृषी व कृषी उद्योगावर अवलंबुन होते ते बेकार झाले.

भारतावर ब्रिटिशांचे दिर्घकाळ साम्राज्य होते. यात ब्रिटिशांनी भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकिय घडामोडीवर आपला कायमचा ठसा उमटविला आहे. 31 डिसेंबर 1600 रोजी ईस्ट इंडिया कंपनीला व्यापाराचा परवाना मिळाल्याने त्यांनी मुंबई, कलकत्ता व मद्रास येथे वखारी उघडल्या. 1707 नंतर मोगल सत्तेला उतरती कळा लागल्यानंतर इंग्रजांना मोगलांकडून दिवानी हक्क प्राप्त झाले. यात सारा वसुल करणे आणि त्या विशिष्ठ भागाचा कारभार पाहणे इ. 1765 ते 1813 पर्यंत ब्रिटिशांची सत्ता वाढतच गेली. 1813 पर्यंत कंपनीची मक्तेदारी होती. मात्र 1813 मधील कायद्याने ब्रिटिश कायदेमंडळाने ती संपुष्टात आणली. 1833 मध्ये कंपनीचे सर्व व्यापारी अधिकार नष्ट झाले. आणि ती निव्वळ राजसत्ता बनली. या पुढील काळात ब्रिटिशांनी भारताशी खाजगी व्यापार सुरू केला. 1857 मध्ये स्वातंत्र्य युध्द झाले. ते अयशस्वी झाले आणि 1858 मध्ये राणी व्हिक्टोरियाने भारताचा कारभार हाती घेतला. पुढे प्लासीच्या लढाई दरम्यान इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली. या औद्योगिक क्रांतीचे दुरगामी परिणाम जगातील सर्व राष्ट्रावर झाले. शेती, व्यापार, उद्योगधंदे, वाहतुक व्यवस्था, चलन पध्दती इ. अर्थव्यवस्थेच्या विविध अंगावर दुरगामी परिणाम घडवून आणणारी 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील ती एक महत्वाची घटना होती. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अर्थातच औद्योगिक क्रांतीचे महत्वपूर्ण परिणाम घडून आले. यातच 1849 नंतर धान्य विषयक कायदे रद्द केल्यानंतर इंग्लंडचा युरोपातील खुल्या व्यापारात

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

प्रवेश झाला. भारतावर देखील खुला व्यापार लादला गेला. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीने उत्पादन तंत्रात बदल झाल्याने उत्पादनात वाढ झाली होती. हे वाढीव उत्पादन विकण्यासाठी नव-नवीन बाजारपेठांची इंग्लंडला गरज होती. यात इंग्लंडाच्या अधिपत्याखाली असणाऱ्या वसाहतीचा ब्रिटिश मालाच्या बाजारपेठा म्हणून वापर करून घेणे शक्य होते. आणि तेच त्यांनी केले. पुढे 19 व्या शतकात दळणवळण व वाहतुकीच्या साधनामध्ये मोठे बदल घडून आले. या सर्व बदलाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम घडून येणे अपरिहार्य होते. 1853 मध्ये भारतात पहिली रेल्वे सुरू झाली. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला एकात्म स्वरूप प्राप्त होण्यास मदत झाली. भारतीय बाजारपेठ विस्कळीत न राहता ती जागतिक बाजारपेठेचे एक अंग बनली. आणि निरनिराळया राष्ट्रात तयार होणारा पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत विकला जाऊ लागला. याचा परिणाम असा झाला की, भारतातील पारंपारिक उद्योगाचा ऱ्हास झाला.

1857 ते 1947 या काळात ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे आणि सुधारणामुळे वर म्हटल्याप्रमाणे अनेक चांगले वाईट परिणाम झाले, अर्थात तुलनात्मक दृष्टीने विचार करता भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वाईट परिणामच अधिक झाले. आणि हेच भारताच्या विकासाला मारक ठरले. भारताची औद्योगिक प्रगती झाली तर ब्रिटनच्या उद्योगाला मारक ठरेल आणि ब्रिटनच्या व्यापारावर अनिष्ठ परिणाम होईल, याकरिता भारताची औद्योगिक प्रगती होऊ द्यायची नाही, आणि भारताचा उपयोग ब्रिटनमधील तयार माल विकण्यासाठी असणारी एक उत्कृष्ट बाजारपेठ अशा प्रकारे होत राहील, असे धोरण चालु ठेवायचे हे ब्रिटन राज्यकर्त्यांनी ठरवून टाकले आणि अशा धोरणाचे समर्थन करण्यासाठी ॲडमस्मिथ सारख्या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सुचविलेल्या अलिप्तपणाच्या धोरणाचा आधार घेतला. तसेच भारतातील उद्योगधंदे नष्ट करण्यासाठी राजसत्तेचा पध्दतशीरपणे वापर करण्यात आला. या बाबतीत असे मत व्यक्त केले जाते की, ''ज्या प्रदेशावर ब्रिटिशांचे राज्य जास्त काळपर्यंत टिकुन राहिले ते प्रदेश जास्त दरिद्री झाले.''

ब्रिटिशांचे धोरण आणि शेतीच्या विविध घटकावर झालेले परिणाम-

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे धोरण भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करून लोकांचे जीवनमान सुधारावे असे मुळात नव्हतेच. नफा मिळविण्याचे एक साधन म्हणूनच त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा उपयोग केला. असे असले तरी ब्रिटिशांनी शेती सुधारणा काहीच केल्या नाही असे म्हणता येणार नाही. ब्रिटिश काळात शेतीसंबंधी सुधारणा व त्याची धोरणे काही मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

शेतीसाठी कर्जे-

शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेत सरकारी धोरण महत्वाची भूमिका बजावत असते. 1870 पर्यंत ब्रिटिश सरकारने शेतीकडे लक्ष दिले नाही. मात्र 1870 मध्ये शेती खोत अस्तीत्वात आले. परंतु 1878 मध्ये ते बरखास्त करण्यात आले. नंतरच्या दशकात प्रायोगिक शेताची स्थापना करण्यात आली. यामध्ये वेगवेगळया पिकासंबंधी प्रयोग करायचे होते. मात्र येथे अनुभवी वर्ग नसल्याने हा प्रयोग फसला. यातच दुष्काळ पडला. नंतर 1883-84 मध्ये शेतीला कर्जपुरवठा करण्यासाठी कायदा केला. त्यानुसार तगाई दाखल, लहान लहान कर्जे मंजुर करण्याचे ठरले. याचे वाटप जिल्हाधिकाऱ्यांकडे होते. जिल्हयाची यंत्रणा सदोष असल्याने गरीब शेतकऱ्यांना ही कर्जे मिळाली नाही. इ.स. 1900 पर्यंत 6 कोटी रू. ची कर्जे दिली गेली. 1889 मध्ये डॉ. व्होल्कर यांची सरकारला शेती सुधारणा करण्यासाठी नेमणुक करण्यात आली. मात्र यांच्या अहवालावर सरकारने काहीच कार्यवाही केली नाही. तदनंतर 1901 मध्ये इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ ॲग्रिकल्चर ची नेमणुक करण्यात आली. शेती संशोधन संस्था आणि प्रांतिक पातळीवर शेती कॉलेज व शाळा उघडण्यात आल्या. शेती विभागावर अधिक खर्च केला जाऊ लागला. सीड फार्म, चांगल्या दर्जाचे बियाणे, नव-नवीन वाण, लोखंडी नांगर व पाण्यासाठी पंप इ. ला चालना मिळाली. 1904 मध्ये सहकारी पतपुरवठा संस्थांची स्थापना करण्यात आली व इतर सहकारी संस्था 1912 नंतर सुरू झाल्या व शेतीला कर्जपुरवठा होऊ लागला.

शेतीसाठी पाणीपुरवठा-

1929 नंतर महामंदीच्या काळात शेतकऱ्याचे मोठे नुकसान झाले होते. मात्र ब्रिटिश सरकारने मदत केली नाही. काही प्रांतिक सरकारने शेतकऱ्यांना सारामाफी, कर्जमाफी अशा सवलती दिल्या. परंतु शेती मंदीच्या तडाख्यातून वाचवली असे

DHULE
Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

खास प्रयत्न झाल्याचे दिसत नाही. दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात शेतमालाचे भाव गगनाला भिडले होते, अन्न-धान्याची टंचाई निर्माण झाली होती. याबाबत देखील सरकारने विचार केला नव्हता. यावर एकमेव उपाय केलेला दिसतो, तो म्हणजे अधिक धान्य पिकवा मोहिम झाली एवढेच.

ब्रिटिश काळात कोरडवाहु शेतीचे प्रमाण अधिक होते. म्हणुन शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारच्या काळात कालवे आणि बंधाऱ्याच्या योजना हाती घेण्यात आल्या. यमुना, कावेरी या नद्यावरील कालव्यांचे पुनरूज्जीवन करण्यात आले. गंगा, गोदावरी नद्यावर नवे कालवे खणण्यात आले. सिंधमधील सक्कर धरण 1932 मध्ये पूर्ण झाले. पंजाबमध्ये तीन नद्यावर कालवे योजना पार पडल्या. सतलज खोरे योजना याच काळात सुरू झाली. महाराष्ट्रात भंडारदरा, भाटघर धरणे या काळातच झ ाली.

दुष्काळ व सरकारी धोरण-

एखाद्या भागात अतिवृष्टी तर एखाद्या भागात कोरडा दुष्काळ यामुळे भारतात अनेक लोक मृत्युमुखी पडत होते. एखाद्या भागात अधिक पिक आले तरी दळणवळण व वाहतुकीच्या साधना अभावी ते दुष्काळी भागात पोहचविता येत नव्हते. यामुळे उपासमारीने मृतांचा आकडा लाखाच्या घरात जाई. 1850 ते 1945 या काळात दुष्काळात सुमारे 2.5 कोटी माणसे मृत्युमुखी पडल्याचे आढळून येते.

1850 ते 1945 या कालावधीत भारतात पडलेले मोठे दुष्काळ.

अ.क्र.	वर्षे	विभाग
1	1853-55	मुंबई, मद्रास, राजपुताना
2	1862	दक्षिण भारत
3	1865	ओरिसा, बंगाल
4	1976-78	मुंबई इलाखा, मद्रास
5	1894	मध्यप्रांत
6	1896	सर्व भारतभर
7	1905	मुंबई इलाखा
8	1907-08	सर्व भारतभर
9	1943	बंगाल

वरील प्रत्येक दुष्काळाच्या वेळी कंपनी सरकारच्या काळात सरकारी धोरण स्वार्थी आढळून येते. यात लोकांना कमीत कमी वेतनावर काम करायला लावणे, अधिक लोक कामावर आल्यास मजुरी कमी करणे, एकंदरीत लोकांचा जीव वाचविण्यापेक्षा आपला पैसा वाचविणे ब्रिटिश सरकारला महत्वाचे वाटत असे. शिवाय दुष्काळ निवारण्यासाठी दिर्घकालीन उपयोगाच्या योजना हाती घेण्यात आल्या नाहीत. ब्रिटिश सरकारने शेतीसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्राला अग्रक्रम द्यायला पाहिजे होता. तो न देता रेल्वे सारख्या योजनावर खुप खर्च केला. यावरून लक्षात येते की, शेतीकडे पूर्वीपासून दुर्लक्ष झ ालेले आहे.

शेतीचे व्यापारीकरण-

19 या शतकाच्या अखेरीस वाहतुक साधनामध्ये सुधारणा व वाढ झाल्यामुळे भारतीय शेती व्यवस्थेत महत्वाचे बदल घडून आले. शेतीकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलुन अधिक उत्पादन व अधिक विक्री करून नफा मिळविण्याच्या दृष्टीकोनातून लोक शेतीकडे पाहू लागले. मात्र वाहतुक क्षेत्राच्या प्रगतीमुळे स्वयंपुर्ण व एकाकी भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली. असे असले तरी पारंपारिक पिकांच्या जोडीला व्यापारी पिके आली. यामुळे शेतकऱ्याला चार पैसे अधिक दिसु लागले. शेतीमालाच्या बाजारपेठा निर्माण झाल्या. पाश्चात्य बाजारपेठातुन भारतीय मालाला मागणी जेव्हा वाढली तेव्हा शेतीच्या व्यापारीकरणाला खुप चालना मिळाली. अमेरिकन यादवी, सुवेझ कालव्याचे उद्घाटन यामुळे भारतीय शेतमालाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ खुली झाली. शेतीच्या व्यापारीकरणाने भारतातील औद्योगिकीरणाला देखील चालना मिळाल्याचे दिसते.

ब्रिटिश राजवटीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले अनिष्ट परिणाम-

Arts, Com... Science ... PHULE

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटिश भारतात येण्यापूर्वी भारत स्वयंपूर्ण होता. मात्र ब्रिटिश भारतात आल्याने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल झाले त्याचे चांगले वाईट परिणाम देखील झाले. वरील काही मुद्याच्या आधारे चांगले परिणाम स्पष्ट होतात. मात्र यापेक्षा वाईट परिणाम अधिक झाल्याचे दिसुन येते ते थोडक्यात पुढील प्रमाणे-

1) छोटे-मोठे उद्योग धंदे व हस्तव्यवसाय यांची पिछेहाट झाली.
2) नव्या प्रकारची जमीन व्यवस्था आणि जमीन महसुलाची पध्दती यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले.
3) शेती व्यवसायातील उत्पादनाची विक्री करण्याचे आणि पैसा देणारी पिके घेण्याच्या धोरणाला चालना मिळाली. यामुळे अन्न धान्याच्या उत्पादनाकडे दुर्लक्ष होऊन भुकबळीच्या घटना घडू लागल्या.
4) उद्योग धंद्याच्या विकासाला ब्रिटिश सरकारच्या धोरणामुळे पायबंद बसला.
5) सोने आणि संपत्ती यांची मोठया प्रमाणात परदेशी निर्यात झाली.

वरील प्रमाणे ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे भारतीय शेती व अर्थव्यवस्थेवर वाईट/अनिष्ठ परिणाम झालेले असले तरी ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे अनेक चांगले परिणाम देखील घडून आले. भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक महत्त्वाचे बदल, अनेक सुधारणा या ब्रिटिशामुळेच झाल्या हे विसरता येणार नाही. अगदी भारतीय शेतीमधील शेती करणाऱ्याच्या पध्दतीपासून ते शेतीच्या व्यापारीकरणापर्यंत अनेक महत्वाचे बदल झालेले दिसतात.

समारोप-

ब्रिटिशांच्या आगमनाआधी भारतीय अर्थव्यवस्थाही पारंपारिक शेतीवर आणि अप्रगत तंत्रज्ञानावर मात्र एक स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था होती. व्यापार, उत्पादन, पत यांच्या आर्थिक संकल्पनाची प्रगतीही बरीच झाली हाती. भारत अनेक वस्तु निर्यात करायचा आयात नाही. शिवाय निर्यातीचे देणे सोन्यामध्ये घेत. त्यामुळे भारताकडे सोने, चांदी मुबलक प्रमाणात होते. म्हणूनच तर भारताला सोने की चिडीया म्हणून संबोधले जायचे. मात्र ब्रिटिश भारतात आल्यावर त्यांनी पध्दतशीरपणे भारतीय उद्योग बंद पाडले. ब्रिटिश काळात भारताची कच्च्या मालाची निर्यात अधिक दिसत असली तरी पक्क्या मालाच्या आयतीमुळे सोन्याची मोठया प्रमाणात लुट झाली.

थोडक्यात ब्रिटिशांना भारतात सुधारणा करण्यात उत्सुकता नव्हती तरी देखील भारतीय शेतीमध्ये त्यांच्यामुळे अनेक महत्वाचे बदल झाले व शेतीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. ब्रिटिशकालीन भारतीय शेती व शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती आणि भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरची म्हणजे आजच्या शेती व शेतकऱ्याच्या आर्थिक स्थितीत सरकारच्या धोरणात खुप काही बदल झाला असे जाणवत नाही. फरक एवढाच ब्रिटिश परकिय होते आणि आज भारताचे स्वत:चे सरकार आहे.

संदर्भ :

1) भारताचा आर्थिक इतिहास, प्रा.आर.एम. गोखले
2) भारतीय अर्थशास्त्र, प्रा.आर.एम. गोखले
3) भारतीय अर्थशास्त्र, प्रा. के.एच. ठक्कर
4) भारताचा आर्थिक इतिहास, प्रा. पु.के. मोकाशी
5) भारताचा आर्थिक इतिहास, मुकुंद महाजन, रा.का. बर्वे, मा.स. भावे
6) Shodhaganga.inflibnet.ac.in
7) www.lokmat.com/manthan/review.financial-changes.

Arts, Com. & Sc

Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | January 2018 Issue-37, Vol-06 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2018, Issue-37, Vol-06

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor

Dr. Ravindranath Kewat

(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

14) A Study on Awareness of E-Banking Services inCollege Students of Gadhada,....
Mori Hitesh Laljibhai, Dist. Botad || 64

15) Evaluation of Digital library: Context among science and technology
Dr. Bhavina Naik || 68

16) North-west corner method for solving transportation problem
Dr. Brajendra Tiwari—Aarti Borasi, M.P. || 72

17) A QUANTITATIVE STUDY BASED ON PUBLIC SPEAKING ANXIETY IN BENGALI....
RITWIK SAHA, WEST BENGAL || 76

18) Mental & Psychological Health Issues among Elderly People
Aditi Srivastava, Bhopal || 81

19) The Emergence of E-mentoring in Development of Skilled Human Resources
Preeti Singh, DehmiKalan, Rajasthan || 83

20) Reinterpreting Soyinkan Women: Rola In A Dance Of The Forests
Bhumika Abrol, Kakriyal, Katra || 90

21) DEPRESSION AMONG ADOLESCENTS IN INDIA: SOME INSIGHTS
Dr. K. Mary Sujatha—Mr.B. S. N. Prasad—Mr. T. Deepak R. Kiran || 96

22) A STUDY ON WORKING CAPITAL MANAGEMENT OF TATA CHEMICAL LIMITED
Jaydev M. Vithlani, Anand (Gujarat) || 100

23) 'कोंडुरा' कादंबरीची आदिबंधात्मक चिकित्सा
डॉ.एम.ए.कव्हळे, माजलगाव || 104

24) वि.स. खांडेकरांच्या कांदबऱ्यातुन आलेले स्त्री-पुरुष प्रेम भावनेचे चित्रण
डॉ. प्रल्हाद होंडे, घनसावंगी जि. जालना || 107

25) अमळनेर तालुक्यातील संत सखाराम महाराजांचा रथोत्सव
प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर-प्रा. मनिष आर. करंजे || 110

26) आण्विक दहशतवाद व सुरक्षा
प्रा.दिपकराव बाबुराव देवरे, चोपडा जि.जळगाव || 113

http://www.printingarea.blogspot.com | www.vidyawarta.com/03

25

"अमळनेर तालुक्यातील संत सखाराम महाराजांचा रथोत्सव"

प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, जि. धुळे.

प्रा. मनिष आर. करंजे,
राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगांव.

****

प्रास्ताविक -

अमळनेर शहराचे धार्मिक व सांस्कृतिक वैभव असलेल्या संत सखाराम महाराजांच्या रथोत्सवाला १८१९ पासून सुरुवात झाली. वैशाख शुद्ध एकादशीला दरवर्षी अखंडपणे शहरातून रथोत्सवाची मिरवणूक काढण्यात येते. संस्थानाचे दुसरे गादीपुरूष श्री गोविंद महाराज यांनी विठ्ठलमूर्ति स्थापनेच्या प्रित्यर्थ १८१९ मध्ये रथोत्सव सुरू केला. तो आजही मोठ्या उत्साहात व भक्तिमय व चैतन्यमय वातावरणात साजरा केला जातो. त्यामुळे हा उत्सव शांततेत आनंदात पार पडतो. हे या उत्सवाचे वैशिष्ट्य आहे.

यात्रोत्सवातील प्रत्येक सोहळा पार पाडणे ही एक कसोटी असते. मात्र सर्व जाती धर्माचे लोक एकत्र येवून वर्षानुवर्षे परंपरेप्रमाणे आपआपली जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडतांना दिसतात.

प्रत्येक समाजावर उत्सवाची जबाबदारी

सोहळा पार पाडण्यासाठी गावातील प्रत्येक समजावर वेगवेगळी जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. वैशाख शु।। ३ अक्षय तृतीयेस स्तंभ रोपण व ध्वजारोहण होऊन यात्रेला सुरुवात होते आणि समाधीसमोर सभामंडप उभारण्यासाठी लाकडी खांबाची आवश्यकता असते. ते वाडीतून वाहून आणून बोरीनदीच्या वाळवंटातील संत सखाराम महाराज यांच्या समाधीसमोर आणुन टाकण्याची जबाबदारी माळी समाजावर आहे आणि ती जबाबदारी आजपर्यंत हा समाज प्रामाणिकपणे करीत आहे.[१]

हे साहित्य आणल्यावर मांडव उभारण्याचे काम पाटील समाजाकडे आहे. मांडव उभारल्यावर त्यावर गोणपाट टाकण्याचे काम वाणी समाजाकडे आहे, तर कनात लावण्याचे काम शिंपी समाजाकडे आहे.[२]

रथाची निर्मिती :-

रथ उत्सवाची परंपरा १८१९ मध्ये सुरू झाली आहे. त्यावेळी पहिला रथ तयार करण्यात आला होता. त्यानंतर गादी पुरूष बाळकृष्ण महाराज यांनी नविन रथ तयार केला. हा रथ मलबार सागाच्या लाकडापासून तयार केलेला आहे. दोन चाकांच्या मधील आख अंजनाच्या लाकडापासून तयार केलेले आहे. रथ बाळकृष्ण महाराजांनी तयार केलेला असल्याने त्यावर बाळकृष्ण महाराज गुरूकृष्ण असे लिहिले आहे. रथावर श्री गणेश, मारूती देवतांच्या मुर्ती आहेत. रथ अतिशय रेखीव नक्षिदार आहे. रथाची उंची साधारणतः २० ते २५ फुट आहे. रथ निघण्याच्या दोन दिवस आधी रथाची दुरूस्ती केली जाते. प्रथम रथाला नगरपालिकेची अग्निशमन गाडी बोलावून स्वच्छ धुतले जाते. त्यानंतर रथाला तेल पॉलीश केली जाते. हे कार्य दरवर्षी होते.[३]

गुरू शिष्याची परंपरा -

पांडुरंगाचे नामस्मरण करून संपुर्ण राज्यभर वारकरी संप्रदायाची पताका फडकविण्याची परंपरा त्यांचे शिष्य बेलापूरकर महाराज व त्यांच्या गादीवरील पुरूषाद्वारे अखंडपणे सुरू आहे. गुरू-शिष्याची आदर्श परंपर आजही कायम आहे. त्यात कोणताही बदल आजपर्यंत झाला नाही.

वैशाखवारीसाठी दरवर्षी बेलापूरकर महाराजांचे अमळनेर येथे दशमीला आगमन होते. त्यांचे आगमन म्हणजे पंढरीचा पांडुरंग शहरात दाखल झाला अशी श्रद्धा भाविकांची आहे. त्यामुळे बेलापूरकर महाराजांच्या दिंडीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

दुसऱ्या दिवशी वाडी संस्थानाचे गादी पुरूष सखाराम महाराज गावाच्या वेशीवर जाऊन बेलापूरकर महाराजांचे स्वागत करतात. वारकरी संप्रदायातील ही श्रेष्ठ परंपरा समजली जाते. यात्रोत्सवाच्या काळात बोरी नदीच्या वाळवंटातील संत सखाराम महाराज यांच्या समाधीसमोर ते दररोज टाळमृदुंगाच्या गजरात सकाळी नऊ ते दुपारी १२ वाजेपर्यंत पहारा (किर्तन भजने) करतात. संत

Scanned with OKEN Scanner

प्रा. डॉ. संतोष खत्री (53)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270
UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Arts, Com... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

ब्रिटिश राजवटीतील भारतीय प्रबोधन

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे
मो. नं. ९४२०६६१०६८

प्रस्तावना:
वर्तमान भारताचे अध्ययन करतांना आपल्याला भूतकाळात घडलेल्या घडामोडी व घटनांच्या मागोवा घेतल्याशिवाय हे अध्ययन पूर्ण करता येणार नाही. वर्तमान विकसनशील भारत घडविण्यात स्वातंत्र्योत्तर व स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अनेक घटक कारणीभूत आहेत. ज्या प्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध सरकार व शासनांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. त्याच प्रमाणे ब्रिटिश काळ व त्या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व इतर सुधारणा ही तेवढ्याच कारणीभूत आहेत. त्यापेक्षा ही वरील सुधारणांमध्ये ज्या घटकाची सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका दिसते ती म्हणजे ब्रिटिश काळातील भारतीय प्रबोधन होय. प्रस्तुत शोध निबंधात याच घटकाचे अध्ययन करण्यात आले असून त्यासाठी पुढील उद्देश ठरवून शोध निबंधाची मांडणी करण्यात आली. आहे.

उद्देश:

१) प्रबोधनचा अर्थ व संकल्पना समजून घेणे
२) ब्रिटिश काळातील प्रबोधनाचे अध्ययन करणे
३) प्रबोधनाचे भारतीय समाज व्यवस्थेवरील परिणामांचे अध्ययन करणे

प्रबोधन:
रिनेसांस या इंग्रजी शब्दाचा मराठी पर्यायी शब्द प्रबोधन आहे. म्हणजेच जुनाट रूढी परंपरा, आचारविचार टाकून देऊन नव्या विचारांना आत्मसात करणे, नव्या उमेदीने, स्फूर्तीने जगणे होय. प्रबोधनकाळाची सुरूवात मध्ययुगात युरोपमध्ये सुरू झाली. युरोपमध्ये मध्ययुगात प्राचीन काळातील संस्कृतीचा पुनंजन्म झाला आणि युरोपातील प्रतिभाशाली, कर्तृत्ववान आणि बुध्दीवान व्यक्तींचा चर्चच्या मानसिक बंधनातून मुक्त होऊन नविन जन्म किंवा पुनंजन्म झाला. यालाच प्रबोधन म्हणतात. अर्थातच युरोपात अंधकारमय मध्ययुगाचा अंत होऊन नविन जाणिवा व नव्या विचारांची निर्मीती झाली. याच काळात कांट चिकित्सेचे युग म्हणतात. कारण या काळात प्रत्येक गोष्टीचे चिकित्सक विवेचन होऊ लागले. चिकित्सक विवेचनामुळे युरोपात शिक्षण, साहित्य, कला, संगीत, छंद, तर्क, नैतिकता, राजकारण, समाजकारण, धर्म इत्यादी प्रत्येक क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होऊ लागला. एक नविन चैतन्य व व्यक्ती विकासाची प्रक्रिया सुरू झाली. व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याची दडपड सुरू झाली. म्हणून धर्म, राजकारण, समाजकारण, राजकीय व्यवस्था, विधी नियम इत्यादी बदल युरोपात मनमोकळपणाने चिकित्सा होऊन चूकीच्या बाबींचा विरोध होऊ लागला. यालाच युरोपात रिनेसांस अर्थातच प्रबोधन संबोधले गेले.

ब्रिटिश जेव्हां भारतात आले, तेव्हां त्यांनी आपल्या सोबत प्रबोधनाची लाट ही आणली. जेव्हां ब्रिटिश भारतात आले तेव्हां देश लहान लहान राज्यांमध्ये विखुरलेला होता. प्राचीन भारतीय संस्कृती पूर्णतः लयास गेली होती. देश अत्यंत हालाखीच्या परिस्थितीत होता. सर्व क्षेत्रांमधील संपन्नता संपुष्टता येऊन तत्त्वशून्य समाजा झालेला होता व या समाजात कर्मकांड, क्रियाकर्म, क्रुर व पाश्वी रूढी परंपरांनी समाजाला निष्क्रिय केले होते. जी परिस्थिती इंग्रजांनी युरोपमध्ये बघितली तीच परिस्थिती किंवा तेच अंधारमय युग त्यांना त्याकाळी भारतात पहावयास मिळाले. आणि त्यातूनच त्यांना भारतात साम्राज्य प्रस्थापित करण्याची अभिलाषा होणे स्वाभाविक होते. मात्र त्यातून भारतात नवीन विचार उदा. मानवतावाद, धार्मिक सहिष्णूता, वैज्ञानिक विचार पध्दती इत्यादींची निर्मिती या काळात झालेली दिसून येते.

ब्रिटिश काळातील भारतीय प्रबोधन:
ब्रिटिश राजवटीपूर्वी भगतीकालात प्रबोधनाची काही उदहारणे देता येतील, मात्र हे प्रबोधन परकीय धर्मापासून स्वधर्माचे रक्षण करण्या करिता झालेले दिसून येते. मात्र त्याचा भारतीय जनमानसावर हवा तेवढा प्रभाव झालेला आढळते नाही. भारतात ख-या अर्थाने प्रबोधनाची सुरूवात १८व्या शतकाच्या अखेरीस व १९व्या शतकात झालेली दिसते. या काळात भारतीय विचारवंत व समाजसुधारकांचा संपर्क पाश्चमात्य विचारवंतांशी झाला. तसेच

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science DHULE

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

ब्रिटिशांमुळे युरोपशी भारतीयांचा संपर्क वाढला, त्यांच्या भारतातील आगमनानंतर इंग्रजी शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार, वृत्तपत्रांचा उगम तसेच वैज्ञानिक, औद्योगिक व तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रातील बदल व सुशिक्षितांचा निर्माण झालेला वर्ग यामुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय नवविचारांचा पुर्नजन्म झालेला दिसतो.

ब्रिटिश राजवट प्रस्थापित झाल्यानंतर भारतीय विचारप्रवाह व विचारवंताचा ब्रिटिश इतिहास व संस्कृतिचा जवळून परिचय झाला, परिणामी अनेक भारतीय तरूणांनी पाश्चमात्य धर्माचा स्विकार केला, मात्र हे करत असतांना त्यांनी प्राचीन परंपरांमधील जे चांगले आणि घेण्यासारखे होते त्यांचा स्विकार करून पाश्चमात्य तत्त्वांशी त्याची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश काळात निर्माण झालेल्या या सुशिक्षित वर्गाला तत्कालीन भारतीय परिस्थितीचे विश्लेषण करून त्यातील कशी सुधारणा करता येईल, या विषयी उपाययोजना करावीशी वाटली, ही उपाययोजना करण्यासाठीच त्यांनी पाश्चमात्य प्रबोधनकालाची प्रेरणा घेऊन भारतात प्रबोधनाला सुरूवात केलेली दिसते.

तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्थेत या सुशिक्षित तरूण वर्गा समोर जातव्यवस्थेविरूध्द चळवळ उभारणे, सामाजिक उच्च-निचता व वर्णभेद व्यवस्था नष्ट करणे, बालविवाह, सतीची चाल, भृणहत्या, विधवा केशवपन इत्यादी विरूध्द लढा उभारावयाचा होता. याशिवाय अनेक अनिष्ट रूढी परंपरांचे आव्हान होते ते पेलण्यासाठीच ब्रिटिश राजवटीत प्रबोधनाने अनेक क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका साकरलेली दिसून येते. ब्रिटिश राजवटीतील प्रबोधनाचे स्वरूप प्रामुख्याने आध्यात्मिक असल्याचे दिसते. ब्रिटिश राजवटीत जनजागृति व प्रबोधनाशिवाय भारतीय रूढवादी समाजाला व समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरांना बाद करता येणार नाही, या जाणिवेतूनच अनेक समाज व प्रबोधनकार उदयास आलेले दिसतात. यात प्रामुख्याने राजा राममोहन रॉय यांचा ब्राह्मो समाज, दयानंद सरस्वती यांचा आर्य समाज, स्वामी विवेकानंद यांचा रामकृष्ण मिशन, माहात्मा फूले यांचा सत्यशोधक समाज, तर्खडकर बंधूंचा प्रार्थना समाज इत्यादींचा उल्लेख कराता येईल.

ब्राह्मो समाज:

राजा राममोहन रॉय यांना आधुनिक भारताचे प्रबोधनकार म्हटले जाते. त्यांनी सर्वप्रथम बंगालमध्ये सामाजिक चालीरीती, राजकारण, धर्म इत्यादी बाबत प्रबोधनाला सुरूवात केल्याचे दिसते. त्यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना करून देशातील जनतेला स्वत्वाची ओळख करून देण्याचा महत्त्वपूर्ण व कष्टप्रद मार्ग स्विकारला. २० ऑगस्ट १८२८ रोजी रॉय यांनी द्वारकानाथ ठाकूर, कालिनाथ रॉय आणि मथुरानाथ या तीन मित्रांच्या मदतीने कलकत्त्यात ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. हिंदू धर्माची सुधारणा करणे, एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करून त्याचा प्रचार-प्रसार करणे, भारतातील सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक क्षेत्रात प्रबोधन घडवून हिंदू धर्माचा विकास करणे इत्यादी उद्देश घेऊन भारतीय प्रबोधनाची सुरूवात ब्राह्मो समाजाने केली.

ईश्वर एक आहे व तो निर्गुण निराकार आहे, ही प्रमुख संकल्पना घेऊन ब्राह्मो समाजाने प्रबोधनाच्या कार्याल सुरूवात केली. हे समाज स्थापण्यामागे प्रमुख उद्देश असा होता की भारतात सर्व धर्मिय व जातीच्या लोकांना उपासनेसाठी एकच स्थान प्राप्त व्हावा, तसेच वंशभेद, जातीभेद, धर्मभेद अशी सामाजिक बंधने झुगारून सर्व मानव समाजाचे ऐक्य निर्माण व्हावे. या समाजाने व समाजाच्या संस्थापकांनी हिंदू धर्माची मूलतत्त्व, इस्लाम धर्माचा एकेश्वरवादाची संकल्पना, ख्रिस्ती धर्माची नैतिक शिकवण व उपनिषदांमधील आध्यात्म इत्यादींचा समन्वय साधून भारतात प्रबोधन केले.

आर्य समाजः

वैदिक विशुध्द हिंदू धर्माच्या निर्मितीसाठी व राष्ट्रवादाच्या निर्मितीसाठी आर्य समाजाची स्थापना दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये केली. परमेश्वर एक असून तो सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी आहे, तो निराकार, सर्वशक्तिमान, अभय, पवित्र आणि सृष्टीरचेता आहे, वेदांमुळेच समाजाला सत्याचे ज्ञान होऊ शकते. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक आर्याने वेदांचे अध्ययन करावे, वेद हेच परमधर्म आहेत, सर्वांशी प्रेमाने, न्यायाने आणि धर्मानुसार व्यवहार करावा, समाज जीवनात व्यक्तींनी स्वहिताच्या बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. अशी विचारधारा घेऊन आर्य समाजाने प्रबोधनाचे कार्य भारतात ब्रिटिश राजवटीत सुरू केले. आर्य समाजाने प्रबोधन करत असतांना हिंदू समाज सुधारणेवर पूर्ण जोर दिला. त्यांनी प्रबोधनाच्या माध्यमातून हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था, मूर्तीपूजा, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, अनेक विवाह पध्दत इत्यादी अनिष्ट रूढी परंपरेंविरूध्द प्रबोधनाचे कार्य केले. हिंदू

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

धर्मांतील धर्मपरिवर्तन केलेल्यांसाठी शुध्दीकरणाची प्रक्रिया राबवून स्वधर्म प्रवेशाचे मार्ग मोकळे केले. आर्य समाजाने आपल्या प्रबोधनाने हिंदूमध्ये नवजागृती निर्माण करून नवचेतना दिली. त्यातून हिंदूंमध्ये आत्मविश्वास व आत्माभिमानाची भावना जागृत केली.

प्रार्थना समाजः

प्रार्थना समाजाची वैचारिक बैठक ब्राह्मो समाजाप्रमाणेच आहे. ब्राह्मो समाजाचीच प्ररेणा घेऊन मार्च १८६७ आत्माराम, दादोबा, भास्कर या तिन तर्खडकर बंधूनी प्रार्थना समाजाची स्थापना मुंबई येथे केली. या समाजाने सामाजात प्रबोधन करण्यासाठी व हिंदू समाज व धर्माला प्रागतिक धर्म करण्यासाठी रात्रीच्या शाळा, दलितांसाठी निवासस्थाने, अनाथालय, विधवा-विवाह संघटना, विधवा आश्रम इत्यादींची निर्मिती केली. सुबोध-पत्रिका या मुखपत्रातून समाजाची कार्यांची माहिती समाजापर्यंत पोहचविण्याचे प्रयत्न तर केलेच, त्याशिवाय या पत्रिके मार्फत समाजाप्रबोधनाचे कार्य ही केले. पुढे त्यांच्या कार्यांची दखल घेऊन न्या. रानडे ही या समाजाच्या कार्यांमध्ये सहभागी झाल्याचे दिसून येतात

राकृष्ण मिशनः

आध्यात्मिक क्षेत्रात भारतात प्रबोधन करणारी एक सेवाभावी संस्थेची स्थापना बंगालच्या कलकत्या येथे स्वामी विवेकानंदांच्या पुढाकाराने १९व्या शतकाच्या अखेरीस १ मे १८९७ ला करण्यात आली. आध्यात्मिक सत्याचा प्रचार-प्रसार करणे, पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये वेदान्ताचा संदेश पोहचविणे, भारतात आधुनिक विद्येचा प्रचार करणे, हिंदुत्वाला हरवलेले श्रेय परत मिळवून देणे, हिंदू संसकृति आणि सभ्यतेचे पाश्चिमात्य संस्कृतिपासून रक्षणे करणे इत्यादी ध्येय समोर ठेवून रामकृष्ण मिशनने भारतभर नव्हे तर जगभर प्रबोधनाचे कार्य सुरू केले. रामकृष्ण मिशनच्या या कार्यांना स्वामी विवेकानंद यांनी मोठ्या प्रमाणावर गती दिल्याचे आढळते. रामकृष्ण मिशनच्या माध्यमातून स्वामी विवेकानंद यांनी देशाला देशप्रेम, देशासाठी त्याग करण्याची प्ररेणा, स्वालंबन आणि आत्मनिर्भरतेसाठी जागृत केले. त्यांनी भारतीय समाजात नवचैतन्य निर्माण केले व स्व संस्कृतिचा अभिमान बाळगण्यास प्रवृत्त केल्याचे दिसते. या मिशन फक्त प्रबोधनाचेच कार्य केले नाही तर एक सेवाभावी संस्था म्हणून ही आपले कर्तव्य यशस्वीपणे पार पाडले. सेवाभावी संस्था म्हणू त्यांनी समाजापयोगी व जनकल्याणाची कार्य केली, त्यात रूणालय, अनाथालय, शिक्षण संस्था, वसतिगृहे, वाचनालय इत्यादींची स्थापना केली.

सत्यशोधक समाजः

१९ व्या शतकाच्या मध्यास पाश्चमात्य सुधारणेचे स्वागत करणार व भारतीय प्रबोधन करणारे तिन प्रवाह दिसून येतात. एक धार्मिक प्रबोधन करणा-यांचा, दुसरा बुध्दीवादी ब्राह्मण प्रबोधनकारांचा आणि तिसरा ब्राह्मणी संस्कृति विरूध्द बंड पुकारून बहुजन समाजात प्रबोधन करणा-यांचा. यात अग्रणी स्थान महात्मा ज्यातिराव फूले यांना देता येते. सामाजिक समता व समता प्रधान समाज व्यवस्था निर्माण करणे, हिंदू समाजातील उच्चनीच, जातीभेद, मुर्तिपूजा, कर्मकांड, स्त्रीदास्य, अंधश्रध्दा निर्मुलन, स्त्री, शुद्रादिक आणि दलितांचे कल्याण इत्यादी हेतू समोर ठवून मा. ज्योतिराव फूले यांनी सत्याशोधक समाजाची स्थापना२४ सप्टेंबर १८७३ सोजी पुण्यात केली. सत्यशोधक समाजा मार्फत चालवलेली प्रबोधनाची अशी चळवळ होती, जी खेडापाड्या पर्यंत पोहली. या समाजाने खेडे गावातील गरीब, शुद्र अतिशुद्र व दुर्बल घटकांमध्ये शिक्षण आणि ज्ञानाचे नवी दारे उघडे करून दिले. ज्यातून बहुजन समाजात जागृती निर्माण झाली. तळागळातील लोकांपयंत आधुनिक संस्कृती आणि ज्ञानाचे लोण पोहचण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सत्यशोधक समाजाने केले.

वरील समाजांशिवाय ब्रिटिश राजवटी थिऑसॉफिकल सोसायटी, काही मुस्लिम धर्मसुधारणा चळवळी. पारसी समाज परिवर्तन आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या माध्यमातून ही भारतीयांचे प्रबोधन झ ाल्याचे दिसून येते. या सर्व चळवळींचे व प्रबोधनाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे १) भारतीय समाज सुधारणेचा पाया त्यांनी आधुनिक शिक्षण मानले, हे शिक्षण धर्मावर आधारित नव्हते. २) पाश्चमात्य विज्ञानाचे त्यांनी पूर्णतः स्वागत केले. ३) पाश्चमात्य उदारमतवादाचा स्विकार केला. ४) चातुर्वण व्यवस्था व जातीभेद हे व्यक्तीविकासाला मारक आहे. ४) भारतीय तत्कालीन समाजव्यवस्था एकात्मक समाज व्यवस्थेसाठी स्वातंत्र्य चळवळीसाठी मारक आहे. त्यामुळे समाज प्रबोधनातून समाजिक परिवर्तन करणे नितांत गरजेचे आहे.

सारांशः

ब्रिटिश राजवटीतील भारतीय प्रबोधन पाश्चमात्य शिक्षण व विचारांनी प्रेरित होते. त्यामुळे हे प्रबोधन

Scanned with OKEN Scanner

प्रारंभी धार्मिक सुधारणेवर व धार्मावर आधारित अनिष्ट रूढी परंपराविरूध्द झाले. त्या अनुषंगाने प्रारंभी प्रबोधनात आध्यात्म व वैदिक काळाची नितीमूल्य पुनर्जीवीत करण्याचा प्रयत्न झाला. मात्र ज्या प्रमाणे युरोपमध्ये प्रोटेस्टंट पंथाने प्रबोधनाचे कार्य केले त्या प्रमाणे कार्य करण्यास भारतीय प्रबोधन अपूरे पडल्याचे दिसून येते. कारण प्रबोधनकारांचे प्रयत्न समाजमनातून पूर्वाग्रह, अज्ञान आणि जातीयतेचे उच्चाटन करण्यास अपूरे पडले. युरोप मधील प्रबोधन आणि भारतीय प्रबोधनामध्ये मूलभूत फरक असा होता की युरोप मध्ये प्रबोधन करणार आणि सत्तेवर असणारे दोघं एकच होते. त्यामळे तेथिल प्रबोधनाला जनमानसापासून प्रत्येक घटकाचा पाठिंबा होता. मात्र भारतात प्रबोधनाला पाठिंबा देणारा पुरेशा व्यापारी वर्ग नव्हता, तसेच जाती आणि वर्णामध्ये विभागलेल्या भारतीय समाज पूर्णतः प्रबोधनास तयार नव्हता म्हणून प्रबोधनाचे तिन प्रवाह दिसून आले. परिणामी तिन प्रवाहांमुळे त्याचा व्हवा तेवढा प्रभाव दिसून येत नाही. प्रबोधनात सर्वात महत्त्वाची भूमिका सरकारची असते. मात्र सरकार ब्रिटिश असल्याने ते तेवढे कायदे करित होती, ज्या कायद्यांनी त्यांना फायदा होत होता आणि तेवढ्या पुरताच पाठिंबा ब्रिटिशांचा प्रबोधनकारांना होता. परिणामी प्रबोधनातून अपेक्षित असलेले व्यक्तिस्वातंत्र्य, विज्ञानिक दृष्टीकोण, भांडवलवाद, उद्योगिक क्रांती आणि उदरामतवादी विचारांची निकोप वाढ होऊ शकली नाही. ब्रिटिश राजवटीतील प्रबोधनातून एक फायदा मात्र निश्चित झाला तो म्हणजे भारतीय प्रबोधनाने हिंदूंचे राष्ट्र ही राष्ट्रवादाची प्रेरणा निर्माण केली. व भारतीय समाजाला ब्रिटिशांविरूध्द उभे करण्याची शक्ति प्रधान केली. त्यामुळे सामाजिक सुधारणा व राजकीय स्वातंत्र्य या दोन घटकांच्या आधारे नेमस्त आणि जहाल अशी दोन गट निर्माण होऊन भारतीय राष्ट्रवाद ब्रिटिशांशी लढण्यात व स्वातंत्र्य मिळविण्यात गुंतला. मात्र युरोपमधील प्रबोधनासारखे स्वकीयांशी असलेल्या लढ्यात मागे पडला.

संदर्भः

१) भोळे भास्कर लक्ष्मण (२००३), आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
२) पाटील वा. भा. (२००९), प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव
३) भणगे-बेडेकर (संपा) (१९७३), भारतीय प्रबोधन, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे.
४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा) (१९८९), मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र साहित्य सांसकृतिक मंडळ, मुंबई
५) जोशी महादेव शास्त्री (संपा) (१९७९), भारतीय संस्कृतिकोश, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे
६) जोशी बी. आर. (संपा) (२००७), डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
७) गर्गे स. मा. (संपा) (१९६६), भारतीय समाज विज्ञानकोश, साधना प्रकाशन पुणे
८) Datta K K (१९६५), Renaissance, Nationalism and Social Changes in Modern India, Book land, Calcutta

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे
मो. नं. ९४२०६६१०६८

...s Arts, Com. & Sc...
DHU...

Scanned with OKEN Scanner

54

Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development

UGC Approved Journal UGC No. 64768

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

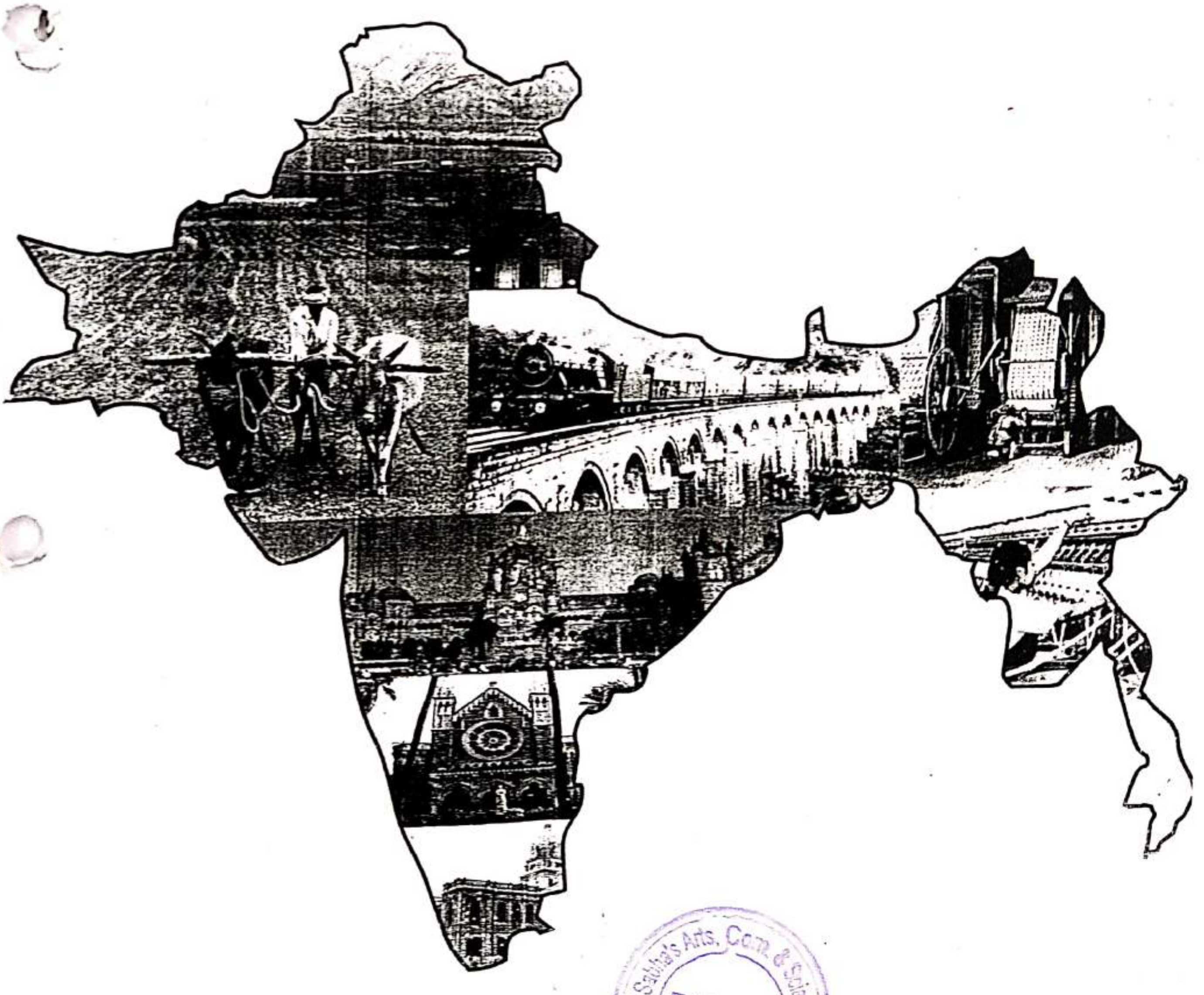

Editor - Dr. R. V. Bhole

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.09 (Special issue 07) Jan 2018,(ISSN 2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

अनुक्रमणिका

अनु क्र.	नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	प्रा. सौ. कविता सु. पाटील	ब्रिटिश सत्ताकाळातील घटनात्मक विकास	७
२	प्रा. डॉ. मनिषा जगदाळे	ब्रिटिशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण - एक अभ्यास	१२
३	डॉ. उत्तम पठारे	ब्रिटिश राजवट आणि तिचे भारतावरील परिणाम	१५
४	डॉ. संतोष कदम	ब्रिटिश काळातील सातारा शहराचा झालेला शैक्षणिक विकास	२३
५	डॉ. रघुनाथ चौधरी	ब्रिटिश सरकारने खान्देशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न	२७
६	डॉ. संजय बेंद्रे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतीय समाज	३१
७	प्रा. मुरलीधर गायकवाड	भारतातील ब्रिटिश कालीन दारिद्र्याची समस्या	३४
८	डॉ. एस. एल. म्हात्रे	कापड उद्योग आणि महाराष्ट्रातील आर्थिक विकास	३८
९	प्रा. अनिल निकम	इंग्रजांचे वृत्तपत्रासंबंधीचे धोरण	४१
१०	प्रा. शांता गडगे	ब्रिटिश प्रशासन व आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय	४३
११	प्रा. नवनाथ वाजगे	ब्रिटिश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन	४६
१२	डॉ. रघुराज कुरुमकर	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक - सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण	४९
१३	डॉ. विष्णू पडवाल	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग	५३
१४	डॉ. प्रशांत देशमुख	हैदराबाद संस्थान : निजाम आणि ब्रिटिशांचे संबंध	५६
१५	श्री. पोपट गायकवाड	ब्रिटिशांचे धोरण व आदिवासी समाज	६१
१६	प्रा. डी. आर. कोळी	ब्रिटिश धोरणांचा भारतावरील आर्थिक प्रभाव	६४
१७	सौ. सुनिता स. पाटील	ब्रिटिश राज्य व भारतीय शिक्षण	७२
१८	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था	७५
१९	डॉ. संजय गवळी	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रध्दा व प्रबोधन	७८
२०	डॉ. मंदा मोरे - थोरात	इंग्रज राजवटीतील भारतातील शिक्षण पध्दती : एक चिकित्सक अभ्यास	८२
२१	डॉ. नानाजी भामरे	ब्रिटिश सत्तेचे भारतातील आर्थिक धोरण	८६
२२	डॉ. पी. एस. सोनवणे	ब्रिटिश कायदे आणि भारतीय शिक्षण	८९
२३	प्रा. यशवंत गावित	भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ - एक दृष्टिक्षेप	९९
२४	प्रा. सुनिल पाटील	ब्रिटिश आमदानीत भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका : विशेष संदर्भ लो. टिळक आणि केसरी	१०२
२५	डॉ. विवेकानंद चव्हाण	प्रबोधन काळातील मराठी वृत्तपत्रे व ब्रिटिश शासन	१०५
२६	प्रा. बी. आय. परदेशी	ब्रिटिशकालीन भारतीय कृषि क्षेत्रातील परिवर्तन	१०९
२७	डॉ. सुजाता गावयकवाड	ब्रिटिश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	११४
२८	डॉ. सर्जेराव गोल्डे	ब्रिटिश कालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था	११९
२९	डॉ. खासेराव शिंदे-पाटील	माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे पुणे रेसिडंट ते डेक्कन कमिशनर म्हणून केलेले प्रशासकीय कामकाज	१२३
३०	डॉ. भारती लाडकर	ब्रिटिश काळाचा तत्कालीन स्त्री जीवनावरील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव	१२६
३१	डॉ. देवेंद्र विसपुते	ब्रिटिशांचे भारतातील दुरगामी संरक्षण धोरण	१३३
३२	प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावित	खान्देशातील ब्रिटिश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक आर्थिक दृष्टिक्षेप	१३७

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

खानदेशातील ब्रिटीश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक आर्थिक दृष्टिक्षेप

प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूबजी गावीत
इतिहास विभाग प्रमुख
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान
महाविद्यालय, धुळे
rajyaha@gmail.com

प्रस्तावना-

अर्थव्यवस्था कुठल्याही समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. दिर्घकालीन वाटचाल व विकासाकरीता अर्थव्यवस्था महत्वपुर्ण भूमिका पार पाडते. भिल्लांची अर्थव्यवस्था कृषी व पारंपारिक व्यवसायावर प्रामुख्याने अवलंबून आहे. त्यांचे वस्तीस्थान घनदाट जंगल, डोंगरदऱ्या या ठिकाणी असल्याने त्यांचे जीवन नैसर्गिक घटकाशी एकरूप झालेले आहे. स्वतःच्या उपजीवीकेची साधने त्यांनी सभोवतालच्या निसर्गातून त्यांनी शोधले आहेत. शेती आणि पारंपारिक व्यवसाया व्यतिरिक्त त्यांना उपजिविकेचे कोणतेही साधन नव्हते. त्यामुळे दैनंदिन जीवन त्यांचे वनसंपत्तीवर अवलंबून होते. परंतु ही वनसंपत्ती टिकवून ठेवण्याकरीता एकूण सर्व आदिवासींना बराच संघर्ष करावा लागला. हा संघर्ष करतांना त्यांच्यावर प्रसंगी मोठया प्रमाणावर अन्याय अत्याचार करण्यात आला आणि अशातच त्यांच्या आर्थिक जीवनात आर्थिक स्थित्यंतर घडून येण्यास सुरूवात झाली. प्राचीन व मध्ययूगीन कालखंडात आदिवासींचे सामाजिक स्थान नाकारले तर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ब्रिटीशांनी आदिवासींच्या वनसंपत्तीवरचा हक्क पुन्हा एकदा नाकारला त्यामुळे आदिवासींना मोठया प्रमाणावर डोंगरदऱ्यात विस्थापित होण्याची वेळ आली. कोणत्याही ऐतिहासिक कालखंडात आदिवासींचे शोषण जेवढया प्रमाणात झाले नसतील तेवढे प्रचंड आर्थिक शोषण स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ब्रिटीश राजवटीत झालेले आढळते. ब्रिटीश सत्तेमुळे आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात प्रचंड उलथापालथ झाली कारण ब्रिटीशांचा भारतात येण्याचा मुख्य उद्देश व जास्तीत जास्त नफा कमवण्याचा होता. आणि म्हणूनच आदिवासींच्या वस्तीस्थानावर त्यांनी हल्ला केला त्यांची वनसंपत्ती, खनिजसंपत्ती प्राप्त केली. विविध कायदे करून आदिवासींवर नियंत्रणे प्रस्थापित केली. भारतीय समाजातील सरंजामदार, जमीनदार वर्ग, सावकारांच्या सहाय्याने पध्दतशीरपणे त्यांचे शोषण केले. म्हणूनच आदिवासी जमातीवर हा अत्याचार होत असतांना काही आदिवासी क्रांतीकारकांनी ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधात लढा दिला. स्वातंत्र्योत्तर काळात बरीच वर्षे आदिवासींना आर्थिक स्थिरता लाभण्यासाठी बरीच प्रतीक्षा करावी लागली.

उद्दिष्टे-

१) स्वातंत्र्यपुर्व कालखंडातील आदिवासींचे आर्थिक जीवन समजून घेणे.
२) खानदेशातील ब्रिटीश राजवटीच्या प्रशासकीय धोरणांचा परिणाम अभ्यासणे.
३) ब्रिटीशांचे आर्थिक धोरण व गुजर पाटील सावकारांची भूमिकेचे परीक्षण करणे.
४) ब्रिटीश राजवटीचा आदिवासींच्या आर्थिक जीवनावर पडलेल्या प्रतिकूल घटकांचा अभ्यास करणे.

विषयाचा आशय-

आपल्या उपजिविकेपुरताच उत्पादन घेणे, मर्यादीत गरजा तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, साधनांची कमतरता यामुळे मिळणारे उत्पादन हेही अत्यंत अपुरे असेच आहे. कारण बदललेले निसर्गचक्र, शेतीचे नांगरणी, मळणी यांसारखी कामेही साध्याहाताने, पारंपारिक पध्दतीने होतात. त्यामुळे त्यांच्या धान्याचे नुकसान होते. अर्थव्यवस्थेचे जीवनातील असलेले महत्त्व त्यांच्या अज्ञानामुळे त्यांना समजले नाही. मध्ययुगीन कालखंडापासून तर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापर्यंत वस्तुविनिय पध्दतीनुसार त्यांनी परस्परांमध्ये व्यवहार केला. एका वस्तूंची देवाण घेवाण करणे. असे त्यांचे स्वरूप होते. शारीरिक कष्टाचा किंवा कामाचा मोबदलाही धान्य, वस्तूरूपानेच दिला जातो. आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेत नफा मिळवणे, फायदा मिळवणे असा उद्देश अर्थव्यवस्थेत दिसत नाही. त्यामुळे गरजा भागवणे, एवढा एकच उद्देश त्याचा दिसतो. मात्र बहुतेक वेळा या व्यवस्थेचे स्वरूप सामुहिक असते. शेतीतील असंख्य कामे, शिकार, मासेमारी अशी उपजीविकेची कामे, ग्रामपातळीवर किंवा सामुहिक स्वरूपात होतात. साहजिकच त्याचे उत्पन्नही वाटून, विभागून घेतले जाते.

आदिवासी उद्योगात अर्थव्यवस्थेत विशेषीकरण (Spesialization) दिसून येत नाही. प्रत्यक्षात आजची बाजारपेठ ही त्यावरच चालते आणि

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

श्रमविभागणीतून विशेषीकरण प्राप्त होते. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत श्रमविभागणी आहे. पण ती स्त्री पुरुषांची कामे अशा लिंगभेदावर फार तर व्यक्तीच्या वयानुसार आहेत. परंतू विशेषीकरण किंवा प्रभुत्व यावर आधारीत नाही. आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेची ही ठळक वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

महाराष्ट्रातील आदिवासींपैकी २० टक्के आदिवासी धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यात आहेत. या जिल्ह्यात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण सुमारे ४१ टक्के आहे व त्यापैकी बहुसंख्य लोक भिल्ल आहे. आदिवासींचे अज्ञान, कर्जबाजारीपणा, मध्ययुगीन सरंजामदारांकडून झालेला अन्याय यामुळे त्यांच्या असहायतेचा फायदा घेऊन मोठया प्रमाणावर गूजर लोकांनी आदिवासींच्या जमिनी जबरदस्तीने बळकावल्या व स्थानिक आदिवासींना विस्थापित होण्याची वेळ आली.

ब्रिटीश राजवटीच्या पुर्वी बरीच वर्षे गुजर लोकांची वस्ती होती. परंतु पेशवाईच्या अखेरच्या काळात झालेल्या अंदाधुंदीमध्ये तसेच १८०३ मध्ये पडलेल्या भीषण दुष्काळामध्ये येथील बहुसंख्य लोक पुन्हा गुजरातमध्ये गेले. सन १८२० नंतर या भागात ब्रिटीश राजवट सुरू झाली . त्यानंतर अनेक लोक खानदेशात पुन्हा आले. सन १८३७ मध्ये या भागातील लोकसंख्या अतिशय विरळ होती व खानदेशचा बराच मोठा भाग भिल्लांनी व्यापलेला होता. असे १८८० साली प्रसिद्ध झालेल्या खानदेश गॅझेटिअर मध्ये म्हटले आहे.

सन १८८० नंतर गुजर लोक खानदेशातील शहादा, तळोदे, नंदुरबार, नवापूर, शिरपूर या ठिकाणी आले, तेथेच स्थायिक झाले, व्यवसाय असल्यामुळे गुजर लोक सधन होते व त्यामुळे सावकारी व्यवसायाकडे वळले. सावकारीच्या जोरावर आदिवासींना लुबाडून त्यांच्याकडून बळकावण्यास सुरूवात केली.

खानदेशातील लोकवस्ती वाढत गेली तशी भिल्लांची परिस्थिती झपाटयाने बदलत गेली. ब्रिटीशांचा प्रशासकीय दृष्टया खानदेशात झालेला प्रवेश गुजर पाटलांचा सामाजिक दबदबा, सावकारी व्यवसायामुळे असहायतेचा फायदा घेत भिल्लांच्या सुपिक जमिनी ताब्यात घेतल्या. परंतु या जमिनीवर ते स्वत: कष्ट करू शकत नव्हते. त्यांच्याजवळ तेवढे मनुष्यबळ नसल्याने त्यांनी भिल्लांनाच शेतीवर सालदार म्हणून ठेवायला सुरूवात केली, त्यावेळी सालदारी करणारे, मजुरी करणारे भिल्लही संख्येने कमी होते. मालकाच्या अन्यायकारक वागणुकीमुळे सालदार पळून जात. शहादा, शिरपूर, तळोदे या ठिकाणी गुजर पाटलांचे अधिक वर्चस्व होते. परंतु अशा जमीनदारांना मदत होईल अशा पध्दतीनेच ब्रिटिश सरकारने देखील कायदे केले. सालदारीचा करार केल्याने भिल्लाने करार मोडला तर त्याची सर्व संपत्ती मालकाला जप्त करता येत असे म्हणजेच भिल्लांच्या शोषण करणारी व्यवस्था ब्रिटीशांनी तयार केली होती. कारण भिल्ल ज्याप्रमाणे केवळ आपल्या उपजिविकेपुरताच शेतीतून धान्य पिकवित होते. कारण बाहेरच्या बाजारपेठ, बाजारभाव याविषयी त्यांच्या अज्ञानामुळे त्यांना याचे महत्त्व लक्षात आले नाही. तर ब्रिटीशांना शेतीमधून नगदी पिके (**Cash crops**) उदा.कापूस या सारखी पिके घ्यावयाची असल्याने अशा भिल्ल शेतकऱ्यांची त्यांना उपयुक्तता वाटत नव्हती. म्हणूनच त्यांनी गुजरपाटलांना हाताशी धरून भिल्लांचे शोषण करण्यास सुरूवात केली. एवढेच नव्हे तर ब्रिटीश सरकारने हजारो एकर जंगल सरकारच्या मालकीचे म्हणून जाहीर केले. पहाडात, जंगलाच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या हजारो भिल्लांना आपली मूळची गावे सोडून पहाड उतरून खाली यावे लागले. तेथेही सुपिक जमिन बिगर भिल्लांच्या ताब्यात गेली होती. भिल्लांनी राहिलेल्या कमी प्रतीच्या जमिनी घेऊन शेती करावयास सुरूवात केली. पण बाकीच्या भिल्लांना सालदारी करण्याशिवाय जगण्याचा दुसरा काही मार्गच राहिला नाही. शेतीवर अल्पशा मोबदल्यात भिल्ल मजूर शाहू लोकांना मिळू लागले. पोलिसांच्या मदतीने भिल्लांवर दहशत ठेवून त्यांना गुलामांसारखे वागवले जाऊ लागले.

शहादा, तळोदे, शिरपुर या परिसरात कापसाची उत्तम शेती केली जात होती. गुजर पाटील आदिवासींच्या जमिनीवर करत असे. भरपूर जमीनी ताब्यात घ्यायची भिल्लांना सालदार म्हणून अल्प मोबदल्यावर लावून त्यांच्या श्रमाच्या जोरावर त्यांच्याकडून भरपूर कष्ट करवून अधिक उत्पादन घ्यायचे. आधी सावकारीच्या माध्यमातून त्यांना पैसे द्यायचे. हिशोबात गडबड करून त्यांच्या डोक्यावर कर्जाचा बोजा दाखवून त्यांना बंधनात अडकवून ठेवायचे ही त्यांची नेहमीचीच पद्धत होती. या भागातील बहुसंख्य भिल्लांच्या असहाय्यतेचा फायदा गुजर पाटलांनी घेतला. भिल्लांना प्रसंगी शिविगाळ,

Scanned with OKEN Scanner

अपमान, मारहाण करून भिल्ल स्त्रियांवर अत्याचार करून त्यांनी भिल्लांची परिस्थिती अधिकच दयनीच केली. ब्रिटिशांविरूध्द लढणाऱ्या, ब्रिटीशांच्या अन्यायाविरूध्द सतत संघर्ष करणाऱ्या व मानवतेच्या स्वातंत्र्याचा जयघोष करणाऱ्या उच्च जातीच्या पुढाऱ्यांना, नेत्यांना हा अन्याय कधी दिसलाच नाही. सर्वच पातळीवर अत्यंत दुर्लक्षित झालेल्या भिल्लांची एकूणच आदिवासींची कुणी दखलच घेतली नाही. ब्रिटीशांच्या वर्चस्वातून भारत मुक्त झाला. भारतीय समाजाच्या गुलामगिरीतून आदिवासींना मात्र मुक्त होण्यास स्वातंत्र्यानंतरचा बराच काळ पाहावा लागला.

ब्रिटीशांची सत्ता स्थिर झाल्याने त्यांनी भारतात सर्वत्र कृषी योग्य जमिनीत नगदी पिके घेण्यास सुरूवात केली, कापूस, ऊस या पिकांच्या लागवडीचे क्षेत्र वाढविले. खानदेशातील काळी सुपिक मृदा कापसाच्या लागवडीला योग्य असल्याने, खानदेशात कापूस लागवड मोठया प्रमाणात करण्यात येऊ लागली, कापसासाठी जिनींग मिल्स सुरू करण्यात आल्या. याच कालावधीत सन १८५२ मध्ये खानदेशात रेल्वे लाईन टाकण्याचे काम सुरू केले. सन १८६१ मध्ये माल वाहतूक व प्रवासी वाहतूक सुरू झाली आणि त्यानंतरच्या काळात ती वाढतच गेली. १८५८ ते १८७८ या काळात मालवाहतूक ४३१२१ टनांवरून ११४५४० टनांवर गेली. या भागातील जमीनीचे मालक गुजर पाटील शेतकरी असले तरी ते स्वत: शेती कसणारे नाहीत. असे गॅझेटिअरमध्ये स्पष्ट केलेले आहे.

सन १८५९ मध्ये सिव्हिल प्रोसिजरचा कायदा झाला. (भारत सरकार कायदा क्रमांक ८) या कायद्याच्या २०९ व्या कलमात स्पष्ट केले आहे की सावकाराला कर्जदाराची मालमत्ता काढून जप्त करता येत असे. गुजर पाटलांनी या कलमाचा फायदा होण्यासाठी सालदारांना पैसे देऊन बॉण्ड लिहून घेण्यास सुरूवात केली. या सर्व सावकारी प्रकारचे वर्णन व सावकारांच्या वागण्याची पध्दत खानदेशचे पहिले असिस्टंट कलेक्टर प्रिंचर्ड यांनी सन १८७० मध्ये त्यांनी लिहून ठेवले आहे की, प्रत्येक गुजराजवळ त्याच्या मजुरांनी मान्य केलेला व स्टॅम्पपेपरवर लिहिलेला बॉण्ड असतो. या बॉण्डमध्ये सालदारांनी मान्य केलेल्या कर्जाची रक्कम अशी असते की जी त्याला कधीही परत करता येणार नाही. सालदार म्हणूनच काम करण्याचे नाकारल्यास मालक बॉण्डमधील दिलेली रक्कम वसूल करण्यासाठी दावा करतो. आपल्याला या दाव्यात यश येणार नाही हे माहीत असल्यामुळे भिल्ल कोर्टात हजर राहत नाही. कोर्ट त्याच्याविरूध्द वॉरंट काढते. त्याचे सर्व सामान तसेच त्याच्या बायकोच्या अंगावर असलेले लहान दागिने जप्त केले जात होते. त्यानंतर त्याला अटक केली जाते. अशा रीतीने एक तर त्याला पुन्हा कामावर जाणे किंवा धुळयाच्या तुरूंगात कैदेत जाणे असा पर्याय त्याच्यासमोर राहत असे. तो बिचारा पुन्हा काम सुरू करतो. या सर्व प्रकरणातील खटल्याचा खर्च, त्याला कैद करण्याचा खर्च गुजर पाटील त्यांच्यावर चढवतो.

त्याच्याशी सावकार कुठलाही करार करीत नाही, मालक त्याला योग्य रितीने वागवितो किंवा नाही हे पाहण्याची जबाबदारी कोर्टाची नसते. त्यामुळे त्याच्यावरील अन्यायचक्र याच पध्दतीने सुरू राहते. अनेक गुजर तर भिल्लांना गुलाम करण्यासाठी एक क्रुर युक्ती करत, पैसे दिल्याचा बॉण्ड लिहून घेतांना भिल्लाबरोबर त्याचे आईचे नाव देखील कर्जदार म्हणून लिहिले जाई. वॉरंट काढल्यानंतर भिल्लाबरोबर त्याच्या आईलाही तुरूंगात घालण्याची धमकी ते भिल्लांना देत. या धमकीला घाबरून आणि आईला कैद होऊ नये म्हणून गरीब बिचारा भिल्ल मालक म्हणेल ते करावयास तयार होई.

भिल्लांनी गुजराची जमीन कसावी आणि आलेले पीक वाटून घ्यावे असे गुजर मान्य करतो. भिल्ल मजुराला, शेतकऱ्याला बैलजोडी घेण्यासाठी पैसे दिले जातात. दिलेल्या रकमेत बॉण्ड लिहिला जातो. भिल्ल शेती सुरू करतो आणि या काळात गुजर त्यांना धान्य पुरवितो. वर्षाच्या अखेरीस गुजर सर्व पीक घेतो आणि भिल्लांकडून बैलाचे पैसे द्यावयाचे आहेत असे म्हणून त्याला काहीच देत नाही. त्याच्याशी गोड बोलून थोडेफार पैसे देऊन आणि बायकोच्या कपडयासाठी थोडे पैसे देऊन गुजर नवीन बॉण्ड बनवतो. भिल्लांना त्याविषयी काहीच कळत नाही. त्याप्रमाणे गुजरांनी व इतरांनी भिल्ल आवते व गवंदे याच्यावर केलेल्या जुलमांची काही उदाहरणे डेक्कन रौयटस कमिशनच्या व परिशिष्टात दिलेली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वतंत्र भारतातील सर्व जनतेच्या अपेक्षा उंचावल्या. आपल्याला मिळालेल्या स्वातंत्र्याची जाणीव सर्वांना झाली. आतापर्यंत होत असलेली आपले शोषण थांबले व आपला विकास होईल असे सर्वांना वाटले. राज्यघटनेने विकासाची

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol.07 (Special Issue) November 2017,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

हमी दिली. प्रत्यक्ष राज्यघटनेचे सर्व स्तरांवर राखीव जागाची तरतूद झाली. घटनेने विकासाची हमी दिली. राजकीय प्रतिनिधींनी आर्थिक दृष्टया जे मागासलेले होते. त्यांना आर्थिक विकासाचे आमिष दाखवले. अस्पृश्यता हा दखलपात्र गुन्हा मानला गेला. अस्पृश्यता पाळणाऱ्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. आर्थिकदृष्टया मागासले वर्गांचे शोषण होऊ नये म्हणून कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा करण्यात आल्या. लोकशाही समाजवादी ही मूल्ये समाज जीवनात निर्माण करावीत. या दृष्टीने प्रयत्न करण्याचे सर्व पक्षांनी ठरवले असे असले तरी प्रत्यक्ष समाज जीवनावर त्याचा दृश्य परिणाम झाला नाही. आर्थिक दृष्टया मागासलेल्या आदिवासींच्या जीवनावर स्वातंत्र्योत्तर काळात देखील अनुकूल बदल होतांना दिसला नाही ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. आदिवासी वर्गाला आरक्षण देऊन आदिवासींना आरक्षणाचा फायदा पुरेशा प्रमाणात मिळालेले नसतांना त्यांना पुन्हा एकदा त्यापासून परावृत्त करणे व समाजाच्या मुख्य प्रवाहापर्यंत येण्यासाठीचा त्यांचा प्रवास अवघड करण्यासारखा आहे. आदिवासींच्या आरक्षणबाबत प्रचंड गुंतागुंत निर्माण केली जाते. परंतु यात नुकसान आदिवासींचे होत आहे. घटनात्मक तरतूदी आदिवासींच्या उद्धारासाठी महत्तवपूर्ण आहे. परंतु त्या तरतुदींची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने झाली तरच समाजातील दुर्लक्षित घटकांना याचा फायदा होतो हे नाकारून चालणार नाही.

निष्कर्ष :-

ब्रिटीश सत्तेविरूध्द आदिवासींनी केलेले उठाव, ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आदिवासींमध्ये निर्माण केलेली जागृती व शिक्षण, आरोग्य या विषयीच्या केलेल्या कामांमुळे आदिवासींच्या समस्या देखील समोर येऊ लागल्या. अशा या समस्यांची पाहणी करण्यासाठी ठाणे, नाशिक आणि प. खानदेशातील आदिवासींच्या समस्या जाणून घेण्याकरिता ब्रिटीश सरकारने डी. सिमिंग्टन या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. आदिवासी भागात प्रत्यक्ष फिरून केलेल्या पाहणीच्या आधारे त्यांनी सरकारला १९३८ मध्ये सादर केलेला अहवाल हा एक मौलिक ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे.

सिमिंग्टन यांनी अतिशय वास्तवातील गोष्टी आदिवासींच्या संदर्भातील ब्रिटीश सरकारपुढे सादर केल्या. आदिवासींचे आर्थिक स्तरावर एवढे प्रचंड प्रमाणात शोषण झाले की, त्यांची परिस्थिती अजूनच बिकट झली. सावकारी प्रथेने त्यांच्यावर प्रचंड आर्थिक नियंत्रणे प्रस्थापित केली होती. सावकारी प्रथा ही दृष्ट प्रथा असून तिचे समुळ उच्चाटन व्हायला हवे असे सिमिंग्टन यांनी आदिवासी वस्तीस्थानातील सावकारी प्रथा पूर्णपणे नष्ट केली पाहिजे असे त्यांना वाटते.

पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी आदिवासीबाबत पुढील धोरण निश्चित केले होते. ती म्हणजे आदिवासींची वेगळी अस्मिता व संस्कृती कायम ठेऊन त्यांना भारतीय राष्ट्रीयत्वाचा मान ठेवून त्यांना भारतीय लोकसमाजात सामावून घेणे, आदिवासींची प्रगती झली पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे ही प्रगती त्यांच्यातच स्वाभाविक रीतीने झाली पाहिजे अर्थात आदिवासींची अस्मिता राखणे व त्यांना मुख्य लोक प्रवाहात मिरवून घेणे या दोन परस्परविरोधी वाटणाऱ्या गोष्टी साध्य करणे अशक्य होते. परंतु या समस्यांवर मात करून आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगती घडविण्याचे अनेक मार्ग नेहरूंनी सुचवले होते.

संदर्भ :-

१) कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११
२) मांडे प्रभाकर, भारतीय आदिवासी, विकासाच्या समस्या, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद २००३,
३) मेहता प्रकाश चंद्र, आदिवासी विकास एवं प्रथाएँ, डिस्कवरी पब्लिसिंग हाऊस, दिल्ली, २००६
४) गॅसेटियर ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, vol १२, खानदेश १८८
५) गारे गोविंद, सातपुडयातील भिल्ल, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००२
६) Chandu Bipin, India After Independence, K Sagar Publication Pune २००४
७) गारे गोविंद, आदिवासींच्या समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१४

Scanned with OKEN Scanner

Volume 8 (SpecialIssue 03)
January, 2018

ISSN-2230-9578

55

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

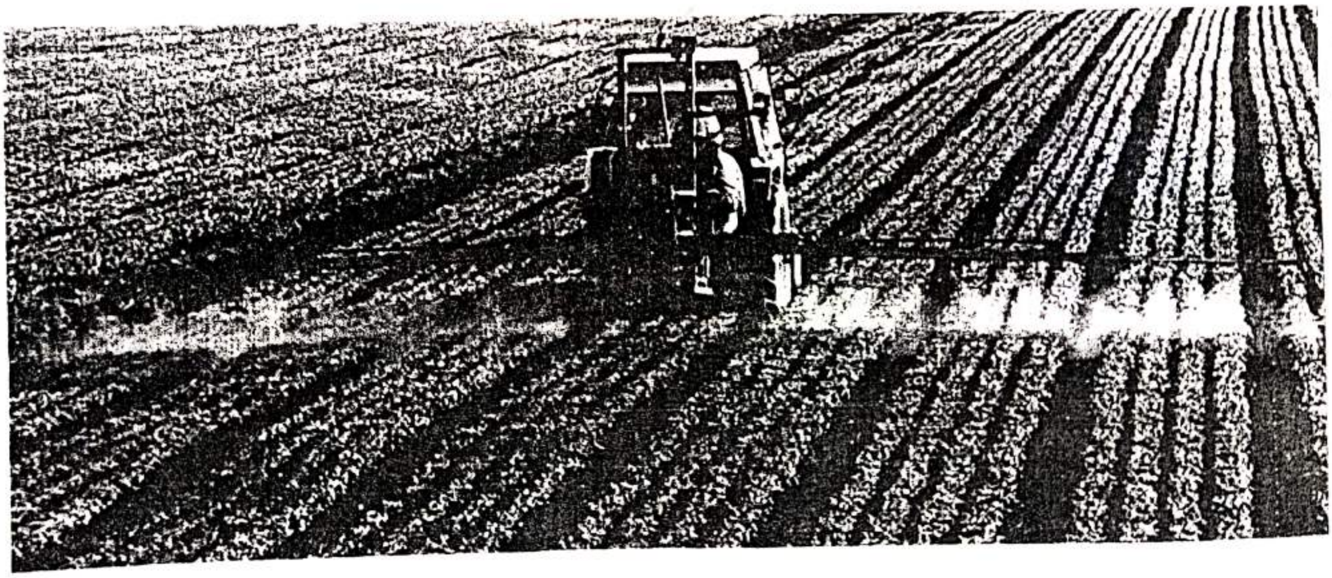

Editor : Dr. R. V. Bhole

...vardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior... DHULE

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

UGC Journal list No. 64768

National Conference

On

Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India,

Volume 8
Special Issue-3 (Science & Technology), January 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Ahire Suresh Chintaman , Dept. of Geography

Editor
Dr. R. V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. B. D. Borse, Uttamrao Patil College, Dahiwel Tal. Sakri, Dist. Dhule
Dr. S. R. Patil, Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
Prof. S. J. Bhadane, Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Prof. I. U. Shaikh, Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Dr. V. J. Patil, Bendale Mahavidyalaya, Jalgaon
Dr. Shivaji B. Patil, Arts and Science College, Masadi

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Scanned with OKEN Scanner

ISSN-2230-9578
COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 03) January, 2018
INDEX

Sr.No.	Title of The Paper	Name of The Author	Page
1	Recent trends in Rural Development and Agriculture in India	V. J. Somani	1
2	Combating Climate Change for Sustainable Agriculture in India	Dr. Sachin J. Deore	7
3	Quality of Water for Sustainable Development in Agriculture	Dr. Suryawanshi D. S.	10
4	Biomass and Biofertilizer Production from Fruits and Soil of *Ficus Religious* (Peepal tree) and *Ficusbenghalensis* (Banyan tree) by Using Rarthworm, *Eudriluseugeniae*	More B. C	20
5	Impact of soil types on fruit farming in Nashik District	N. B. Bachhav	26
6	Age and sex specific Body Mass Index of different age group Students of Sakri, Dist. - Dhulia (M.S.), India.	S. S. Patole	31
7	Antibacterial Activity And Phytochemical Analysis Of Fiber Rich Seed Spices	Jogi M. M.	37
8	Assessment of Sex Ratio in Ambikanagar (Slum Area) of Shirpur Town, Dhule District	P. Y. Magare	40
9	Horticultural Development in the Nashik District, Maharashtra	Dr.Sanjay Dagu Pagar	45
10	Spatio-Temporal Analysis of Maize Crop Concentration in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study	B. S. Patil, SJMS'M	54
11	Availability Of Water Resources In Medium Irrigation Projects Of Dhule District	Bhamare Vijay Sahebrao	62
12	Changing Cropping Pattern In Tribal Area Of Dhule District.	Dr. Uttam V. Nile	66
13	Spatial Dimensions Of Literacy And Index Of Development In Jalgaon District Of Maharashtra	Dr. L.P.Sandanshiv	72
14	Morphometric Analysis Of Aner Basin	M. R. Vaishampayan	78
15	The Role Of Rural Population In Agricultural Activities: A Comparative Study Of Jalgaon District.	K. N. Salunkhe	87
16	Microwave Dielectric Study Of Finger Millet (Nagali) at 9.7 GHz Frequency	M.N. Chaudhari	91
17	Seasonal Variation in Some Physico-Chemical Parameters of Ground Water in and Around Nandurbar District (Tribal area)	N. S. Sonawane	97

Scanned with OKEN Scanner

18	Effect Of Leaf Extract Of Euphorbia Nerrifolia On Biochemical Components Of Fresh Water Snail Lymnea Acuminata (Lamark)	Miss. Sarika. P. Fulpagare	[illegible]
19	Viscosity, Density and Ultrasonic Velocity Studies of Binary Liquid Solutions of Alcohols In Nitrobenzene	Sandeep R. Patil	[illegible]
20	Planning of Health Administration in Tribal Area: Present &Future	Mr. Sandip B. Garud	110
21	Soil, Water And Forest Conservation For Rural And Agriculture Development: A Case Study Of Baripada Village In Dhule District (M.S.) India	Ahire Suresh Chintaman	117
22	Perspectives of Social Status in Tribal Region	Dr. D. S. Suryawanshi	122
23	Regional and Temporal Climatic Classification for Drought- Prone Areas in Jalgaon district of Maharashtra State	Patil Namdeo Arjun	130
24	A Study Of Agricultural Intensification In Nandurbar District (M.S.)	M. A. Gavit	145
25	Taxonomy and Occurrence of Some Medicinal Plants Used in Traditional Care System in Nashik district Maharashtra, India.	R. V. Karanda	150
26	Synthesis and study of N-Substituted Phenyl Succinamides Their Synthetic Utility, Characterization and Antimicrobial activity.	S. J. Bhadane	155
27	Role of Surfactant as Adjuvant in Agriculture and Agrochemical Formulation	Mahendra S. Borse	164
28	Effects of sub lethal Concentrations Of Fenvalerate on Histopathological Changes In The Gill Of Fresh Water Fish Species Channa marulius (Ham Buch).	Bhoi, S. S.	170
29	Occurrence Of Pesticide Quinolphos In The Soil Samples Of Sakri Taluka Of Dhule District Of Maharashtra, India	S. S. Shewale	175
30	Crop Combinationandcrop Diversification Analysis In Baglan Tahsil For Nashik District (M.S)	D. K Ahire	179
31	Geographical Analysis of Flash flood in Pachorabari in Nandurbar district (MS)	Ajay P. Nandre	183
32	Impact of Irrigation on Economic Development, Study of Household Assets	S. N. Dalimbe	189
33	An Appraisal Sex Ratios In Dhule City (Maharashtra)	M. R. Vaishampayan	200
34	Study of Dielectric Properties of Saline Soil at X – Band Frequency	V .G .Ugalmugale	207
35	Ethnobotanical Uses Of Plants For Dental Care From Forest Area Of Navapur Taluka, Nandurbar District (Ms).	G. O. Chaudhari	213

Arts, Com. & Science ... DHULE

ISSN-2230-9578
COSMOS IMPACT FACTOR 4.270

36	Agricultural Land Use Planning and Development of Rampur Village in Akkalkuwa Tehsil of Nandurbar District.	Nitinkumar D. Mali	218
37	Dynamics Of Area Under Sugarcane In Dindori Tehsil Of Nashik District (M.S.)	S. K. Shelar	223
38	LimnologicalSurvey on Plankton Diversity from Nakana, Dedorgaon and Sulwade Dams of Dhulia district (M.S.) India.	Deepali Sonawane	226
39	Contract Farming: Problems and Opportunities	Shankar Sudamrao Pawar	232
40	Agricultural Pollution	Nirmala S. Wankhede	237
41	A Level Of Agricultural Technology In Dhule District (M.S.)	S. B. Mahajan	241
42	Conserving Biodiversity For Environmental Protection	Dr. Sudhir Kumar Srivastava	247
43	Opportunities and challenges of Rural Women Entrepreneurship in India	Gopal S. Gawai	250
44	Impact Of Flood On Houses Of Jalgaon District (M.S.)	Patil Dinesh Nishikant	255
45	Geographical Study Of Decadal Population Growth In Nandurbar District (M.S.)	Patil Manoj Ramsing	260
46	Analytical study of power looms problems in Dyane Shivar Area of Malegaon City	Shaziya Nausheen Jaleel Ahmed	264
47	Hydro-meteorological Hazards and Indian Agriculture	Nandini P. Wagh	268
48	Dynamics of Rural Transformation: A Study of Demographic Characteristics in Shirpur Tahsil of Dhule District, Maharashtra.	Mr. Rupesh R. Deore	271
49	Water resource management in india 21st century with special reference to national hydrology project	R.M. Wadile	278

Scanned with OKEN Scanner

Regional and Temporal Climatic Classification for Drought- Prone Areas in Jalgaon district of Maharashtra State

Patil Namdeo Arjun[1], Suryawanshi Dnyaneshwar Shivaji[2]

[1]Associate Professor, Dept. of Geography, N.Y.N.C. College Chalisgaon, Jalgaon (M.S.) **Email:** mr.nap@rediffmail.com

[2] Principal, V. W. S. College Dhule Dhule (M.S.)

Abstract:

The climatic behavior of each area is predictable using the long term data and applying the appropriate method of climatic classification for the area under study. The basic objective of the present study is to determine the climatic type of the drought prone areas. We have collected the total annual rainfall and average annual temperature data for the drought prone areas from year 1980–2010 for the duration of 31 years. The next step using the De Martonne method drought coefficient for each listed years has been calculated. At last, drought coefficient obtained for 31 years is being averaged which comes to 17.8. As per De Martonne classification table, climatic type of the drought prone areas falls into the category of Semi-dry climate. This means that the drought-prone meteorological stations experiences a dry seasons followed by rainy season. The dry season would be at least, more than three months.

Keywords: Semi dry climate, Drought coefficient, De Martonne index and dry climate.

1. Introduction

The major crisis in production of food materials in the world is caused by the widespread occurrence of frequent copious droughts particularly in Africa. Many of the social and environmental problems have arisen need to focus upon climatic factors. This recognition has been continuing since a lot of human problems depend upon fragile effects of climate (Faraji, 2005). Existence of different environmental economic potential, searching of human for increasing food resource and development of urban ad industrial centers have increased amplitude of their information in different climate. Therefore the climatic classification of an area has become necessary since many of the elements of weather and climate play crucial role in the developmental processes.

The climate of each area is average of the long term atmospheric condition for that area (Jafarpur, 2006). The atmospheric condition consists of observed rainfall, temperature, humidity, the sun radiation and speed of wind. These are really the result

Scanned with OKEN Scanner

of the consequences of observed weather condition of the atmosphere at a particular space and time and from combination of these atmospheric weather elements of long period we determine climate of that area. Geographic position, topography, distance from sea, occurring in the direction of warm, cold and dry winds, weather and the combination of these factors beget the climatic brigade effectively. The angle of incidence of sun radiation is also anther effective factor in begetting the climatic brigade. In fact the determination of type of climate of a region is the recognition of a method which is based on the application of a scientific method using relevant information and this might be useful in performance of different planning. Therefore in this paper an attempt has been made to determine the climatic type of the drought prone meteorological stations to help the various development programs. This meteorological station is located in the centre of a big plain, therefore the recognition of climate behavior of these stations will be of much significance and importance, especially in the adaptation of agricultural activities, Hitherto, and a lot of researches have been done regarding climatic classification using different methods of classification. De Martonne method for instance was applied by Zaireiee in 2014, in the evaluation of spatial variation in climates of Iran. He has arrived to the result that Iran experiences different types of climate i.e. hyper dry, semi dry, humid and hyper humid and the climatic category of hyper dry has had an ascending trend. Botzan, 2013 have applied this method in the paper under title 'modified the De Martonnee aridity index: Application to the Napa Basin, California. A new classification scheme was presented by Sangdehi et al., 2009. They have presented a paper about the study of efficiency of geo statistics methods for the purpose of climatic classification of the Isfahan Province and have designed a climatic classification map applying GIS. They have arrived to the result that 80% of the province area of Isfahan is located in dry and semi dry area. However there are a lot of similar researches on other different area of the world which do not need to mention all of them here.

2. Objectives:

1. To analyze the weather information yielded from atmospheric situation for long period with use of specific formula in specific atmospheric elements, for long period with use of specific formula in specific space and time.
2. To capture the quantification of the aridity trend in the study area.
3. To know particular wet and dry periods in the present study.
4. To find yearly major trends and shifts in climate for the study region.

3. The Study Area :

The study area is located in the drought-prone tahsils of Jalgaon district of Maharashtra state. These drought prone tahsils are identified by V Subramanian, Review Committee appointed by the Maharashtra State Government in 1987. The tahsils are Amalner, Dharangaon, Erandol, Parola, Chalisgaon, Bhadgaon, Jamner and Muktainagar. There are 09 tahsils which are selected for present study which cover an

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

area 6994.54 sq.km. The area under study is located south of the Tapi river in Jalgaon district; in the East, the area is bordered by the Buldhana and Jalna district; to South lies the Hatti, Ajanta, Satmala ranges and Chandor hills that form a natural boundary between the study area and the district of Aurangabad and Nasik. The West is surrounded by Dhule district to the North, Tapi River. It lies between 20°11′ to 21°13′ North latitudes and 74°46′ to 76°24′ East longitudes (Fig. 1).

The study region is a plateau area with variations of some uneven lands on the banks of rivers. The River Girna and Waghur is the architect of this plateau area. The more area of the study region is covered by plateau and least area comes under alluvial deposits of valise of Girna, Waghur, Tittur, Anjani, Bori and Purna rivers. The study region experiences the sub humid monsoon climate that is why the study region is rich in agricultural land, and produces many crops; viz. fruits, foods, cotton and vegetables. There are three harvests viz. the Kharip, the Rabi and the summer. The summer is relatively of small significance. The important crops which are produced in the study area and which occupy more than 1% of the cultivated area are Jowar, Bajara, Corn, Pulses, Oilseeds, Onion, Fruits, Sugarcane and vegetables.

4. Methodology

For determination of type of climate of the drought prone meteorological stations, De Martonne (1926) method has been used. Meteorological station wise total amount of annual rainfall and total average of annual temperature of these stations have been obtained for the period of 1980–2010. Then the concept of arithmetic average has been applied to calculate of the drought coefficient of these stations. To the other expression, drought coefficient has been calculated for the statistical periods from 1980

Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

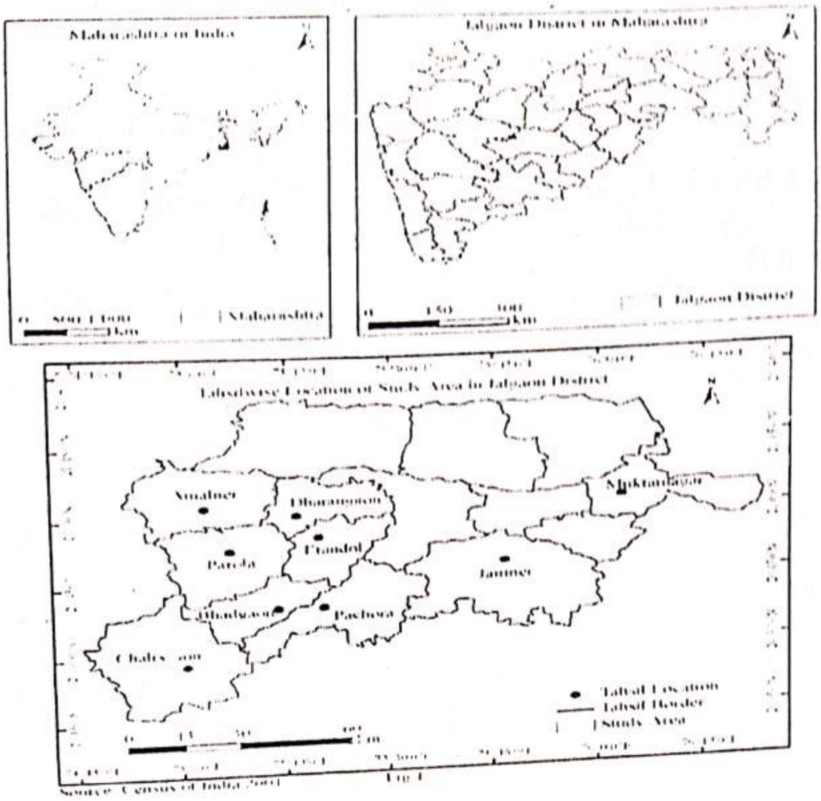

Fig.1 Location of study area

to 2010. The drought coefficients of each year and stations for the statistical period 1980–2010 of the drought prone meteorological stations is obtained by simple expression given below.

$$I = P/T+10$$

Where as

P = total amount of annual rainfall in mm.

T = total average annual temperature in °C

I = Drought coefficient.

The temporal resolution of the input data is low, but this index is widely used (*Botzan et al.*, 1998; *Grieser*, 2006; *Paltineanu et al.*, 2007; *Baltas*, 2007; *Livada* and *Assimakopoulos*, 2007; *Lungu et al.*, 2011). The Table 1 shows the pattern table for the De Martonne climatic classification method.

Arts, Com. & Science Senior
DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Table 1 Pattern table of climatic classification by De Martonne method

Climatic Type	Drought coefficient
Per-humid B	I □ 55
Per-humid A	35 < I < 55
Humid	28 < I < 35
Sub humid	24 < I < 28
Mediterranean	20 < I < 24
Semi-dry	10 < I < 20
Dry	05 < I < 10
Extra dry	I < 05

Table 2 Annual average total rainfall mm (1980–2010)

Year	Chalisgaon	Bhadgaon	Pachora	Parola	Erandol	Dharangaon	Amalner	Jamnner	Muktainagar	Average
1980	644.0	647.7	639.6	592.0	523.9	757.3	690.6	1333.9	571.0	711.1
1981	939.5	847.7	635.5	1050.7	698.8	684.4	649.9	1178.2	686.9	819.1
1982	364.5	321.3	499.0	334.3	267.0	385.0	503.0	599.4	363.0	404.1
1983	953.6	725.5	927.0	1170.1	692.5	690.7	690.4	732.4	688.9	807.9
1984	681.7	494.1	381.7	835.0	530.5	690.7	691.3	581.3	413.4	588.9
1985	413.0	699.4	628.4	521.4	409.5	460.0	510.6	686.5	709.0	559.8
1986	1413.4	517.4	508.9	707.1	695.0	501.0	388.1	553.7	531.3	646.2
1987	606.6	736.8	830.3	700.5	626.0	722.0	683.1	885.5	560.8	705.7
1988	503.5	940.2	1030.2	702.5	689.5	700.2	713.9	686.6	719.5	742.9
1989	1299.0	1042.9	875.6	607.0	553.0	570.0	695.0	966.0	732.6	815.7
1990	908.0	915.0	838.0	714.0	945.3	722.9	704.2	1053.0	689.0	832.2
1991	340.0	536.0	480.7	320.0	449.7	630.2	506.8	623.0	692.0	508.7

Lokvardhini ... Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

1992	535.0	818.0	621.0	917.0	1041.6	724.6	1639.6	844.0	555.0	855.1
1993	1291.0	652.0	740.6	624.0	680.0	586.7	512.9	773.1	700.4	729.0
1994	727.0	675.0	402.2	788.0	723.8	689.9	664.4	887.4	700.2	695.3
1995	527.0	613.8	539.2	712.0	522.2	489.8	429.6	758.5	618.1	578.9
1996	1205.0	566.6	879.0	621.0	732.0	591.5	690.2	596.2	532.6	712.7
1997	647.0	780.8	804.5	780.0	794.0	720.6	559.0	887.2	785.2	750.9
1998	644.0	1137.9	1215.5	1031.8	1010.0	1014.5	690.0	1104.3	719.6	952.0
1999	981.0	915.0	553.0	769.0	808.1	690.5	701.0	895.0	691.5	778.2
2000	316.4	322.0	328.0	320.0	306.2	413.7	321.2	321.0	483.1	348.0
2001	937.0	802.3	570.0	1052.5	1001.0	706.2	690.3	957.0	686.5	822.5
2002	625.8	605.1	587.2	685.2	542.6	687.3	522.0	677.7	729.5	629.2
2003	530.3	628.8	651.4	638.0	606.9	595.1	498.3	712.6	690.1	616.8
2004	806.0	805.0	565.0	603.0	864.0	673.4	685.0	722.0	686.0	712.2
2005	450.0	605.7	567.9	403.6	325.0	572.0	403.2	599.6	468.0	488.3
2006	701.1	1016.0	679.5	723.0	613.1	630.3	682.3	677.9	693.4	713.0
2007	533.8	481.0	793.2	654.2	735.4	660.4	621.8	763.7	764.1	667.5
2008	822.7	687.0	597.0	573.4	664.0	547.0	506.4	594.8	469.7	606.9
2009	675.5	528.0	551.5	521.7	586.0	633.0	589.4	684.0	694.6	607.1
2010	732.5	714.8	776.6	742.2	842.0	731.0	700.6	543.7	755.0	726.5
Avg	734.0	702.5	667.7	690.8	660.6	641.0	630.1	770.3	638.1	681.7

Source: I.M.D. Pune, 1980–2010

Table 3 Study Area: Annual average total temperature, T°C (1980–2010)

Ye ar	**Chal is gaon**	**Bha d gao n**	**Pacho ra**	**Paro la**	**Eran dol**	**Dhar an gaon**	**Amaln er**	**Jamnn er**	**Muktaina gar**	**Avera ge**
198	25.0	24.0	27.5	28.0	27.5	28.0	27.5	27.0	27.0	26.8

Scanned with OKEN Scanner

0										
1981	25.5	24.2	27.0	28.2	27.0	27.5	28.0	26.5	25.0	26.5
1982	26.2	24.3	27.5	28.4	27.0	28.0	25.0	25.0	25.0	26.3
1983	26.3	24.4	27.0	27.0	26.5	27.0	26.5	24.0	26.0	26.1
1984	26.5	25.0	25.0	40.5	25.0	27.5	27.0	21.0	27.0	27.2
1985	27.0	24.8	26.0	29.0	26.5	27.5	27.5	23.0	28.0	26.6
1986	27.2	25.3	27.0	28.0	27.5	28.0	28.0	24.0	27.0	26.9
1987	27.4	25.4	28.0	28.5	25.0	28.5	23.0	22.0	26.0	
1988	27.6	25.8	27.0	29.0	24.0	29.0	25.0	25.0	25.0	26.4
1989	26.5	26.0	26.0	28.0	27.0	28.0	26.5	24.0	24.0	26.2
1990	27.8	26.3	27.0	28.0	23.0	27.0	27.0	25.0	23.0	26.0
1991	25.4	27.2	27.2	28.9	27.1	25.0	28.0	24.0	22.0	26.1
1992	27.0	28.2	27.5	27.5	28.0	24.0	27.5	19.0	23.0	25.7
1993	27.0	29.1	27.5	28.0	29.0	28.0	24.0	18.0	24.0	26.1
1994	27.0	30.0	28.0	27.5	28.0	27.5	23.0	21.0	25.0	26.3
1995	26.0	29.0	26.5	26.5	27.0	26.5	26.5	23.0	26.0	26.3
199	29.0	28.0	25.0	25.0	25.0	26.0	25.0	26.0	27.0	26.2

Scanned with OKEN Scanner

6										
1997	26.5	27.0	24.0	24.0	24.0	27.0	27.0	25.0	28.0	25.8
1998	26.8	26.0	23.0	27.0	26.8	28.0	26.5	25.5	27.0	26.3
1999	26.9	28.0	29.0	26.0	27.0	26.0	27.0	26.0	25.0	26.8
2000	27.0	29.0	30.0	29.0	29.2	29.0	28.0	29.0	29.0	28.8
2001	27.1	24.0	29.0	30.0	28.9	30.0	27.0	28.0	28.0	28.0
2002	27.2	26.0	28.0	28.0	27.0	26.0	26.0	27.0	27.0	26.9
2003	27.3	25.0	27.0	27.5	26.0	25.0	25.0	26.0	26.0	26.1
2004	27.4	23.0	27.5	27.5	27.5	24.0	27.0	28.0	25.0	26.3
2005	27.0	21.0	26.0	25.0	27.0	23.0	28.0	26.5	24.0	25.3
2006	27.0	23.0	25.0	24.0	27.5	29.0	26.5	26.5	23.0	25.7
2007	26.0	27.0	24.0	23.0	26.5	28.0	26.5	27.0	24.0	25.8
2008	26.0	25.0	27.0	26.5	26.5	26.5	27.0	25.5	25.0	26.1
2009	26.0	26.0	26.5	26.5	27.0	26.5	26.0	25.5	25.5	26.2
2010	25.5	25.5	26.0	26.0	26.0	26.0	26.5	25.5	25.5	25.8
Avg	26.7	25.9	26.7	27.6	26.7	27.0	26.4	24.8	25.5	26.4

Source: I.M.D. Pune. 1980–2010

Scanned with OKEN Scanner

Table 4 Variation in Drought coefficient obtained for meteorological stations 1980-2010

Year	Chalisgaon	Bhadgaon	Pachora	Parola	Erandol	Dharangaon	Amalner	Jamnner	Muktainagar	Average
1980	18.4	19.1	17.1	15.6	14.0	19.9	18.4	32.5	15.4	18.9
1981	22.6	20.9	17.2	26.9	18.9	18.3	17.1	27.4	19.6	21.0
1982	10.1	9.4	13.3	8.7	7.2	10.1	14.4	17.1	10.4	11.2
1983	23.8	19.2	22.9	27.9	19.0	18.7	18.9	18.8	19.1	20.9
1984	18.7	14.1	10.9	16.5	15.2	18.4	18.7	18.8	11.2	15.8
1985	11.2	19.3	17.5	13.4	11.2	12.3	13.6	17.6	18.7	15.0
1986	35.2	14.7	13.8	18.6	18.5	13.2	10.2	16.3	14.4	17.2
1987	16.2	19.9	20.7	18.2	17.9	18.8	18.0	21.1	15.6	18.5
1988	13.4	22.8	25.0	18.0	17.7	18.0	18.3	19.6	18.4	19.0
1989	31.1	24.8	21.1	16.0	14.9	15.0	19.0	22.5	17.9	20.3
1990	22.8	23.0	20.8	18.8	22.5	19.5	19.0	25.1	16.4	20.9
1991	9.6	14.4	12.9	8.2	12.1	18.0	13.3	18.3	16.5	13.7

Arts, Com. & Science DHULE

Scanned with OKEN Scanner

1992	14.5	20.5	16.6	22.4	24.8	18.6	43.7	20.1	16.8	22.0
1993	30.7	16.7	19.7	16.4	17.4	15.4	15.1	18.0	16.7	18.5
1994	19.6	16.9	10.6	20.2	19.0	18.4	18.0	21.1	18.0	18.0
1995	14.6	15.7	14.8	19.5	14.1	13.4	11.8	19.0	17.2	15.6
1996	28.0	14.9	21.5	17.7	17.4	16.4	19.2	16.6	14.4	18.5
1997	17.7	19.5	20.2	18.6	18.9	19.5	15.1	20.6	19.2	18.8
1998	17.5	27.6	28.4	24.0	24.0	26.7	18.9	25.7	19.4	23.6
1999	24.6	22.0	14.2	19.7	19.7	19.2	18.9	20.8	19.8	19.9
2000	8.6	8.3	8.2	8.2	7.8	10.6	8.5	8.2	12.4	9.0
2001	23.2	20.6	14.6	24.5	23.3	17.7	18.7	22.3	18.1	20.3
2002	16.8	16.8	15.5	18.0	14.7	19.1	14.5	18.3	19.7	17.0
2003	14.2	18.0	17.6	17.0	16.9	17.0	14.2	19.8	19.2	17.1
2004	19.7	20.3	15.1	16.1	20.1	19.8	18.5	19.0	19.6	18.7
2005	12.2	19.5	15.8	11.5	8.8	17.3	10.6	16.4	13.8	14.0
2006	18.9	24.3	19.4	17.6	16.3	16.2	18.7	18.6	17.8	18.7

Scanned with OKEN Scanner

2007	14.8	13.0	20.0	19.8	17.5	17.4	17.0	18.2	19.2	17.4
2008	21.2	19.6	16.1	15.7	18.2	15.0	13.7	16.8	13.4	16.6
2009	18.8	14.7	15.1	14.3	15.8	17.3	16.4	19.3	19.6	16.8
2010	19.3	20.1	21.6	18.6	20.5	19.2	19.2	15.3	19.8	19.3
Avg	19.0	18.4	17.4	17.6	16.9	17.2	17.1	19.6	17.0	17.8

Source: Computed by the researcher, 2016

Figure no. 2 Variation in drought coefficient for meteorological stations 1980–2010

Year	Chalis gaon	Bhad gaon	Pachora	Parola	Erandol	Dharan- gaon	Amalner	Jamnner	Muktai-nagar
1980	SD	SD	SD	SD	SD	M	SD	H	SD
1981	M	M	SD	SH	SD	SD	SD	SH	M
1982	SD	D	SD	D	D	SD	SD	SD	SD
1983	SH	SD	M	H	SD	SD	SD	SD	SD
1984	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD
1985	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD
1986	PHA	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD

Arts, Com & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

1987	SD	M	M	SD	SD	SD	SD	M	SD
1988	SD	M	SH	SD	SD	SD	SD	M	SD
1989	H	SH	M	SD	SD	SD	SD	M	SD
1990	M	M	M	SD	M	M	SD	SH	SD
1991	SD	SD	SD	D	SD	SD	SD	SD	SD
1992	SD	M	SD	M	SH	SD	PHA	M	SD
1993	H	SD	M	SD	SD	SD	SD	SD	SD
1994	M	SD	SD	M	SD	SD	SD	M	SD
1995	SD	SD	SD	M	SD	SD	SD	SD	SD
199.6	H	SD	M	SD	SD	SD	SD	SD	SD
1997	SD	M	M	SD	SD	M	SD	M	SD
1998	SD	H	H	SH	SH	SH	SD	SH	SD
1999	SH	M	SD	M	M	SD	SD	M	M
2000	D	D	D	D	D	SD	D	D	SD
2001	M	M	SD	SH	M	SD	SD	M	SD
2002	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	M

Arts, Com. & ...

Scanned with OKEN Scanner

Journal of Research & Development
Vol. 08 (Special Issue 03) January 2018, (ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No. 64768, COSMOS IMPACT FACTOR- 4.270

2003	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	M	SD
2004	M	M	SD	SD	M	M	SD	SD	M
2005	SD	M	SD	SD	D	SD	SD	SD	SD
2006	SD	SH	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD
2007	SD	SD	M	M	SD	SD	SD	SD	SD
2008	M	M	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD
2009	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	M
2010	SD	M	M	SD	M	SD	SD	SD	M

(D= Dry; SD = Semi Dry; M = Mediterranean; H = Humid; SH = Sub humid; PHA = Per-Humid A)

Source: Computed by the researchers, 2016

Result and Discussion

All these drought coefficients have been added together to get the average which has been obtained as 17.8 for the study region. Conformation of this drought coefficient with the De Martonne classification, it exists in the range of between 10□ I □ 10. The result, according to the De Martonne climatic classification, the study region comes into the category of semi dry climate (Fig. 3).

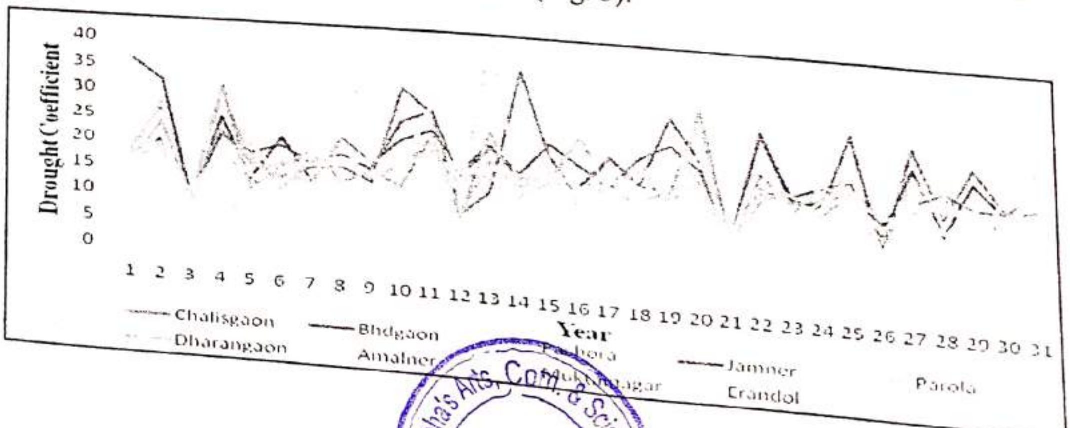

Fig. 3 Variation in drought co-efficient obtained for metrological stations 1980–2010

For determination of type of climate of an area, there are many of the climatic classification methods amongst which each one has more suitability and conformity to the prevailing climatic condition of that area. Hitherto several scientists have presented climatic classification schemes with specific degree of creditability. Rapid progress of technology and utilization facilities of computer software's like Arc GIS, and Arc Info which are giving us easy application opportunity and the possibility of utilization of several other complex parameters.

According to De Martonne index in the study region meteorological stations drought coefficient index ranges 7.8 and 12.4, therefore all stations falls into dry climate during the year 2000. During the 2000 year drought coefficient index is found 8.2 which shows Dry climate due to the drought year. In the years 1983, 1989 and 1996 the drought coefficient index ranges 20 to 32. Hence more stations come into the Mediterranean type of climate. It is because of above 700 mm rainfall.

Conclusion

The amount of rainfall as listed in the Table 2 is self explanatory. More rainfall has been appertained to the seasons of autumn and winter in each year. The highest amount of annual rainfall of the study region has existed to the amount 952 mm in 1998 year and lowest amount of annual average rainfall of the study region has existed to the amount 348.0 mm in the year, 2000. The highest amount of annual rainfall of the Jamner meteorological station has existed to the amount 1333.9 mm in 1980 year and lowest amount of annual rainfall is 321.0 mm in the year, 2000. The maximum temperature has been appertained to the season of summer. Highest maximum annual average temperature of the study region has been recorded as 28.8°C in the year 2000 and the lowest average of annual temperature has been observed as 25.3°C in the year 2005. These raw data are good evidences of variation in two important climatic elements that shows the overview of climatic condition of the case study of the study region. With careful observation of the available data of rainfall and temperature for duration of 31 years, and belief that the rainfall and temperature together play more that 80% role in determination of climatic type, De Martonne method has been applied for the determination of type of climate of the study regions meteorological stations. Drought coefficient obtained by this method is 17.8 which as per Table 1 show the semi–dry type of climate at the study region. There are many reasons for establishment of semi dry climate at the study regions meteorological stations. The existence of low and sporadic rainfall is during continuous 4 months from June to September every year. This problem causes to accelerate the process of evaporation. The establishment of high pressure at the sub–tropical latitudes is in the end of spring and overall in the summer season. This phenomenon causes to prevent the occurrence of rainfall during this

Scanned with OKEN Scanner

period. The proximity with the drought prone tahsils; This factor causes to high temperature, sparse vegetation and aridity which prevent the necessary saturation condition for water vapor in the atmosphere at the end of spring. The activity of an air mass i.e. drought prone tahsils in the whole year which causes rainfall in the autumn and winter season. However, these factor have been effecting combined and ultimately affirms the semi dry type of climatic condition at the study region.

References

1. *Botzan, M.A., Marino, M.A., and Necula, A.I.,* 1998: Modified de Martonne aridity index: Application to the Napa Basin, California. *Phys. Geogr. 19*, 55–70.
2. Face of Economic, Society and Cultural Kuhdasht Country (2008), Publication of Organization of Management Planning of Lorestan Province, pp. 3-4
3. Faraji, Ismail. (2005), Weather and Climate, 4th Edition, Camo Publication, Tehran, Iran, pp. 164.
4. Jafarpur, Abrahim. (2006). Climatology, 6th Edition, Tehran University Publication, pp. 19.
5. Sadeghi Sangdahi, Sayed Ali, Habibi Arbatani Vahid and Jahromi Zarrian, Mojtaba (2009). The Study of Efficiency of Geo statics Methods to purpose of Climatic Classification of the Isfahan
   Province. Research Journal of Grassland and Desert of Iran, Period 16, No. 3. The Tehran University, Iran, pp. 419-430.
6. Zareiee, A. R. (2014). Evaluation of Changes in Different Climates of Iran, using the De Martonne Index and Mann-Kendall Trend Test Department of Natural Science, College of Agriculture, Fasa University, Iran, pp. 2246.
7. Singh, R. L.: 1971, *India: A Regional Geography*, National Geographical Society of India, Varanasi, p. 992.
8. De Martonne, E. 1926. Areisme etc. indices d'aridite. *Academie des Sciences Comptes Rendus*. 182(23):1395-1398.

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

MAH/MUL/0305...

ISSN 2319...

Special Issue

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ.अश्फ़ाक़ सिकलगर

Scanned with OKEN Scanner

26) इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानियों में वृद्ध जीवन
प्रा. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी || 90

27) प्रथम दशक की हिन्दी दलित कहानियाँ
डॉ. सुनीता एन. कावले || 93

28) इक्कीसवी सदी के उपन्यासों के परिप्रेक्ष्य में नारी विमर्श की अवधारणा
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड मुकेशराजे || 96

29) `नया ज्ञानोदय` में प्रकाशित कहानियों में चित्रित समस्याएँ
डॉ. राजेश भामरे, || 99

30) ए. बी. सी. डी. उपन्यास में व्यक्त नारी विमर्श
प्रा. डॉ. पूनम त्रिवेदी || 103

31) ``इक्कीसवीं सदी का हिन्दी कथा साहित्य: `अंधेरे का ताला` में व्यक्त संवेदना``
प्रा.डॉ. पिरू आर. गवली || 106

32) उषा महाजन की कहानियों में चित्रित संघर्षशील नारी
प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील || 109

33) आदिवासी उपन्यासों में स्त्री विमर्श
प्रा. डॉ. जयश्री गावित || 111

34) नरक मसीहा की एक कड़वी सचाई
डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण || 114

35) "ममता कालिया का उपन्यास 'दुक्खम सुक्खम' में चित्रित नारी पीड़ा"
डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा || 118

36) समकालीन उपन्यास कहानी कोई सुनाओं मिताशा पर चिंतन
प्रा. भाईदास रघुनाथ पाटील || 120

37) २१ वीं शती के उपन्यासों में नारी विमर्श
प्रा. डॉ. अनिता नेरे भामरे || 124

38) अमानवीय व्यवहार का जीता-जागता दस्तावेज- तापसी
डॉ. कान्ता एम. भाला राठी || 127

39) अंतर्वंशी उपन्यास में नारी विमर्श
प्रा.डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव || 129

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

32

उषा महाजन की कहानियों में चित्रित संघर्षशील नारी

प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील
सहयोगी प्राध्यापक, विभाग अध्यक्ष,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय धुलिया - (महाराष्ट्र)

****

इक्कीसवीं शती के प्रारंभिक कथा साहित्य में कथानक चरित्र-चित्रण, भाव, शिल्प के सभी मायने पिछली कहानी विधा से काफी अलग है। आज की कहानी मात्र यथार्थ तक सिमीत नहीं है बल्कि भोगे हुए यथार्थ को प्रस्तुत करती है। अनुभूति की प्रामाणिकता ही उसका प्राणतत्व है। मानवीय संवेदना को गहराई से व्यक्त करने वाली कहानी एक सशक्त विधा है। आज की कहानी अपने समय को उस यथार्थ से परिचित कराती है जिसमें जिंदगी का कोई रहस्य छिपा हो। महानगरीय जीवन की नारी की विभिन्न समस्याओं को उषा महाजन ने 'सच तो यह है' इस संग्रह में प्रस्तुत किया है। पत्रकार रही उषा महाजन का यह कहानी संग्रह २००४ में प्रकाशित हुआ। 'सच तो यह है' इस कहानी संग्रह में कुल सत्रह कहानियाँ संकलित है। ये कहानियाँ अधिकतर महानगरीय जीवन से संबंधित नारी जीवन की विभिन्न समस्याओं को स्पष्ट करती है। उषा जी ने इन कहानियों में स्त्री के विविध रूप चित्रित किए है। इनकी कहानियों का मुख्य केंद्र ज्यादातर दिल्ली और अन्य महानगरों में रहा है। महानगरीय जीवन से संबंधित नारी को लेखिका ने अलग-अलग रूप में चित्रित किया है, जिसमें परंपरावादी, संघर्षशील, विद्रोही, आधुनिक, मानवतावादी जैसा अलग-अलग रूप चित्रित किया है। उषा महाजन की कहानियों में अनुभवों की विविधता दिखाई देती है। हमने इक्कीसवीं सदी में प्रवेश तो कर लिया परंतु आज भी हमें भारत में पितृ सत्ताक पद्धति दिखाई देती है। नारी जीवन की विभिन्न समस्याएँ आज भी कम नहीं हुई है। दहेज प्रथा, अनमेल विवाह, नारी का यौन शोषण का चित्रण, उनकी कहानियों में हुआ है। स्त्री मुक्ति के अनकहे मुद्दों को नए कोणों से रेखांकित करना उषा जी की कहानियों का मुख्य उद्देश है।

'बेटी' कहानी में लेखिका ने दहेज प्रथा के साथ-साथ आज के आधुनिक युग में बेटी और बेटे में जो भेद किया जाता है, उस समस्या की ओर संकेत किया है। यह समस्या भारत देश के किसी गाँव की नहीं तो हमारे देश का मुख्य शहर दिल्ली की है। विवाह जैसे प्रमुख संस्कार के अवसर पर अधिकांश परिवार अपने आप को आधुनिक, प्रगतिशील, आदर्शवादी और उच्च शिक्षित दर्शाने के चक्कर में विवाह के अवसर पर स्पष्ट दहेज की माँग नहीं करते, परंतु विवाह के तुरंत बाद सभ्य तथा शिक्षित लोग ताने मारने, एहसान जताने, नीचा जताने से बाज नहीं आते। दिल्ली जैसे शहर में साल में कई औरतो को जलाकर मार दिया जाता है। दहेज के कारण होने वाली घटनाओं में बढोत्री हमारे लिए बडी चिंता का विषय है। 'बेटी' कहानी की नायिका दहेज प्रथा का शिकार है। प्रस्तुत कहानी के माध्यम से उषा जी ने आधुनिक उच्च शिक्षित परिवार में प्रचलित नारी जीवन की विभिन्न समस्याओं को प्रस्तुत किया है। निम्की के ससुराल वाले अप्रत्यक्ष रूप से अनेक अपेक्षा रखते है। वे स्पष्ट कहते है - "हमने सोचा की आने वाली बहू खुद ही सजाएगी इसे अपने पसंद से . . . हमने तो बहू के लिए हीरे की अंगूठी बनवाई है सगाई के लिए, वैसे आप लोग सोना वगैरह किस ज्वेलर्स से खरीदते है ? . . . कार तो लडके को लेनी ही लेनी है ; लेकिन सोचा शादी पर दोनों अपनी पसंद से . . . देखिए जी हम और कुछ नहीं माँग रहे, पर शादी धूमधाम से होनी चाहिए हमारा तो एक ही बेटा है. . ।"[१]

उनके इन विचारों का स्पष्ट विरोध आगे चलकर निम्की करती है। निम्की एक स्वाभिमानी स्त्री है। वह ससुरालवाले के ताने और माँग का विरोध करती है। निम्की अपने पति और लालची ससुराल वाले इन्हें छोडकर मायके लौट आती है। वह यह निर्णय लेती है उस समय वह चार महिने की गर्भवती होती है। निम्की इस प्रवृत्ति का डटकर मुकाबला करना जानती है। वह स्पष्ट शब्दों में कहती है - "रीति-रिवाजों के नाम पर बहुत हो चुका, उसने साफ मना कर दिया की वह अपनी तनख्वाह लाकर पूरी की पूरी उनके हाथ पर नहीं धर सकती।"२ नारी दिन रात मेहनत से जो तनख्वाह प्राप्त करती है क्या उस पर भी उसका अधिकार नहीं है। जैसे ही निम्की ने ससुराल वालों के गलत निर्णय का विरोध करना शुरू किया उसका शारीरिक और मानसिक शोषण शुरू हुआ। परिणाम स्वरूप निम्की एक दिन सूजी आँखें, बिखरे बाल, मैले कपडों के साथ मायके लौट आयी। निम्की की माँ उसे समझाती है, उससे कहती है - "माँ बनना स्त्री देह की सबसे बडी उपलब्धि, सबसे बडी शक्ति, सबसे जुदा अनुभूति है।"[३] निम्की की माँ सोचती है की अगर निम्की को बेटा हुआ तो उसके ससुराल के लोग अपने कुल के दीपक को लेने खुशी-खुशी आयेंगे। नलिन खुद जब पापा बन जाएगा तो सब कुछ ठीक हो जाएगा। परंतु निम्की एक बेटी को जन्म देती है। बेटी को जन्म देकर निम्की खुश है

...ardhini Sabha's Arts, Com. & Science... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

कारण उसे पता है बेटा होता तो ससुराल के लोग उसे कुल दीपक के लालच में जाते। बेटी के जन्म से खुश होकर निम्की कहती है - "अब मैं निश्चिंत हूँ माँ। मेरी बेटी को कोई नहीं छीनेगा मुझसे . . ।"[4] प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने महानगरों में रहने वाली नारी जीवन की विभिन्न समस्याओं को वाणी दी हैं।

'मुक्ति' पारिवारिक जीवन की समस्याओं को चित्रित करने वाली कहानी है। नारी की व्यथा को, पीडा को, नारी के विवाह के बाद के जीवन संघर्ष को बुआ के माध्यम से स्पष्ट किया है। मनुष्य और परिवार का संबंध अटूट रहा है। स्त्री और पुरूष दोनों के संयोग से ही परिवार का निर्माण होता है। 'मुक्ति' कहानी की बुआ ससुराल में काफी दुःख भोगती है। माँ-बाप के न होने से बुआ को पापा ने ही पाल-पोसकर बडा किया और उसकी शादी कर दी, मगर उसकी जब शादी हुई थी, तब वह उम्र के कच्ची थी, ससुराल वाले ताने मारते रहते. इतना ही नहीं उसका पति भी उसका साथ नहीं देता। एक बार तो ससुराल से परेशान बुआ मायके वापस आ गयी। परंतु पापा ने उसे समझाकर वापस भेज दिया। बुआ को समझाते हुए वे कहते हैं - "कोई चारा नहीं है गुड्डो औरत के लिए इसके सिवा कोई चारा नहीं है. अब वे बुला रहे है तो चली जा, नहीं तो पता नहीं दुबारा बुलाएँगे भी या नहीं। एक ना एक दिन तो जाना ही पडेगा वापस, सारी जिन्दगी तो यहाँ नहीं रह सकती ने बेटा। औरत का नसीब ही ऐसा है कि उगती कहीं और फलती कहीं और है।"[5] कहानी पढकर एक पाठक के मन में प्रश्न अवश्य निर्माण होता है कि औरत के इस परिस्थिति का जिम्मेदार कौन है ? परिवार के लोग भी उसका साथ क्यों नहीं देते ? कहानी के अंत में लेखिका ने पूरा जीवन परिवार के लिए अपने आपको न्यौछावर करने वाली गुड्डो बुआ को मुक्ति दिलाने के लिए 'संध्या होम' भेजकर समाधान ढूंढना चाहा है।

'पुल' इक्कीसवी सदी के आर्थिक उदारीकरण और बाजारवाद के जीवनगत परिणामों को दर्शाने वाली कहानी है। कहानी का नायक व्यवसायिकता के कारण संवेदनाशून्य और मूल्यहीन हो गया है। नायक बिशन झटपट पैसा कमाने और अधिक अमीर बनने के सपने देखता है। वह इस कार्य के लिए पत्नी को माध्यम बनाकर पूरा करता है। बिशन अपनी पत्नी विंध्या को माध्यम बनाकर सबकुछ हासिल करता है। सोमेश के साथ मिलकर उसने दिल्ली के आस-पास कई फ्लॅट, बडे-बडे ठेके लिए है। बिशन विधु से स्पष्ट रूप से कहता है- "विधु आज का मोका हाथ से जाने नहीं देना। नह चाहकर भी विधु सोमेश के साथ जब संबंध स्थापित करती है और बच्चों को यह बात खलती है। तब बिशन विधु को डाटता है। जब जब विधु इन रिश्तों को तोडने की बात करती है, बिशन उसका उपयोग केवल 'पुल' की तरह करता है। वह विधु से कहता है - 'उससे नाता थोडे ही तोड देना है, बस हमें तो काम निकलने से मतलब होना चाहिए' बार-बार विधु को सोमेश के साथ भेजकर बिशन अपना मतलब तो साध्य करता है परंतु एक नारी की भावनाओं को नहीं समझ पाता। विधु को हमेशा अपराध बोध की भावना होती है। उसके मानसिक द्वंद्व को यहाँ प्रस्तुत किया है। समाज में आज बिशन जैसे लोग भी है, जो अपने फायदे के लिए स्त्री देह का उपयोग कर लेते है। मानवता के नाम पर वे एक कलंक है। वह खुद तो अपराध करता है और औरत से भी करवाता हैं।

इक्कीसवीं सदी के दौर में 'लिव इन रिलेशनशिप' दुष्परिणामों को लेखिका ने 'अहल्या यह भी तो' कहानी के माध्यम से दर्शाया है। 'सच तो यह है' कहानी में लेखिका ने मजदूरी करके अपने पैरो पर खडी होने वाली रूनु के साहस का परिचय दिया है। प्रस्तुत कहानी में घर के कामकाज करने वाली औरत का जीवन संघर्ष, एक मजदूर स्त्री की ममता, बच्चों को अच्छे स्कूल में पढाने की उसकी ललक, मातृत्व की भावना आदि पर प्रकाश डाला है। एक स्त्री कई बार स्वयं पर हो रहे अन्याय और अत्याचार को सह लेती है मगर अपने बच्चों के उज्वल भविष्य के बारे में वह उनका भला चाहते हुए परिस्थिति से समझौता कभी नहीं करती। उसके भीतर की स्त्री सब कुछ सहने को तैयार है परंतु उसके भीतर जो माँ है वह हमेशा बच्चों के लिए, उनकी शिक्षा के लिए कतई समझौता नहीं करती। स्त्री के इसी महान रूप को 'सच तो यह है' कहानी के माध्यम से उषा जी ने चित्रित किया है। प्रस्तुत कहानी में अनमेल विवाह, शराबी पति और उससे निर्माण समस्याओं का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत कहानी में हुआ है। रूनु घर के कामकाज करने वाली, झाडू पोछा करने वाली एक मजदूर स्त्री है। पिता ने उसका विवाह दहेज के अभाव में एक अधेड उम्र के पुरूष के साथ कर दिया। रूनु का पति दिन भर शराब पिता है। बीस-इक्कीस साल की रूनु के दो बच्चें भी है। तीन साल का लडका और दो साल की लडकी। रूनु अधिक पैसे कमाने के लिए अधिक काम करती है। वह अधिक मेहनत केवल अपने बच्चों की अच्छी शिक्षा के लिए करती है। उसकी महत्वाकांक्षा है कि वह बच्चों को प्ले स्कूल में डालेगी, चाहे उसके लिए उसे कितनी भी मेहनत और क्यों न करनी पडे। वह अपना काम बहुत लगन और मेहनत से करती है। रूनु ने बच्चों को स्कूल में डालने के लिए पैसा जोडना शुरू किया था। एक दिन उसके पति ने उससे मजदुरी के पैसे माँगे परंतु उसने नहीं दिए। उस पर उसके पति ने उसे बेरहमी से मारा। वह बता रही थी, 'बहुत मारा है उसने मुझे, मालिक से मिलने वाले पैसे माँग रहा था। लेकिन दीदी मैंने नहीं बताया कि पैसा मैंने आपके पास जमा कर रखे हैं। रूनु ने एकदम नम्रता से कहा - "आप चलेंगी अभी मेरे साथ बैंक में ? मेरे जो पैसे है न उनसे मेरा खाता खुलवा दीजिए, अपने बैंक में चलेगी न आप मेरे साथ।"[6]

प्रस्तुत कहानी में एक झाडू-पोछा करने वाली स्त्री कि जीजिविषा को चित्रित किया है। एक मजदूर की ममता, बच्चों को

Arts, Com. & Science ... DHULE

अच्छे स्कूल में पढाने की इच्छा से अधिक काम करना, बच्चे के स्वर्णिम भविष्य के लिए मजदूरी करना, मातृत्व की भावना को चित्रित किया है।

'सच तो यह है' कहानी संग्रह में संकलित कहानियाँ नारी जीवन की संघर्ष गाथा को, परिवर्तीत नई आधुनिक दृष्टि को महानगरीय जीवन की नारी समस्याओं को चित्रित करती हैं। 'निर्णय' कहानी में चित्रित माँ पति के निधन के बाद परिवार की सीमाओं में लाँघ कर अपना अस्तित्व सिद्ध करना चाहती है। वैसे तीन बच्चों की माँ होने के बावजुद वह अकेली हो जाती है। पति की मृत्यु के बाद बच्चो ने मपँ को अकेला छोड दिया। बेटी अपने परिवार में और बेटे अपने परिवार में खुश है। माँ के लिए किसी के पास वक्त नहीं था। ऐसी अवस्था में पचपन साल की माँ ने उनके ही पडोस में रहने वाले नरेन बोस के साथ विवाह करने का निर्णय लिया। इस बात पर उसके बेटे को बडा क्रोध आता है वह माँ से प्रश्न पूछता है - 'मैं, यह क्या सुन रहा हूँ'। उस वक्त वह अपना निर्णय सुनाती है की - "बेटा तुम्हारे और तुम्हारे बाप के जाने के बाद तुम्हारी माँ सती तो नहीं हो गयी। उसका भी हाड-माँस का शरीर था, उसे तब तक पोसना था, जब तक विधाता जिंदा रखे। उसे भी किसी के स्निग्ध स्पर्श की कामना थी। दादा-नानी भी अपने नाती-पोतों को छू देखकर जी लेती है ; वह सुख भी साध्य नहीं हुआ।"५ माँ का यह निर्णय बेटा स्विकार नहीं करना चाहता क्योंकि वह एक पुरूष है। उसने यह नहीं सोचा की एक स्त्री को भी अपनी चाहत है, अपनी इच्छा है, वह निर्जिव नहीं है। प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने अपने अस्तित्व के लिए खुद रास्ता तलाशने वाली स्त्री का चित्रण किया है।

निष्कर्षत:

कहा जा सकता है कि उषा महाजन की 'सच तो यह है' कहानी संग्रह की सभी कहानियाँ हमें सोचने के लिए मजबूर करती है। कई बार समाज यह भूल जाता है की स्त्री केवल स्त्री नहीं है। उसे भी जिने का, अभिव्यक्ति का अधिकार है। प्रस्तुत कहानी संग्रह के सभी नारी पात्र अपने अस्तित्व के लिए लंबी लडाई लड रही है, कभी हारती भी है मगर थक कर बैठी नहीं रहती, वरन् सदैव आगे बढने का हौंसला रखती है। गोगी, निम्की, विधु, मुक्ति कहानी की बुआ, निर्णय कहानी की माँ, सच तो यह है की रूनु सभी नारी पात्र यही प्रयास करती है की मानवीय रिश्ते बनाए रखे।

संदर्भ :-

१. उषा महाजन - सच तो यह है, पृ. १६
२. वही पृ. ४४
३. वही पृ. ४५
४. वही पृ. १२८
५. वही पृ. ८५

33

आदिवासी उपन्यासों में स्त्री विमर्श

प्रा. डॉ. जयश्री गावित
हिंदी विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया - (महाराष्ट्र)

****

मध्यदेश के विद्वान प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ के अध्येता प्रो. एम. एल. वर्मा 'निकुंज' का प्रसिद्ध उपन्यास 'सतपुडा के अश्रू' में निमाड प्रदेश एवं झाबुआँ के जंगलों में शांति से जीवनयापन करने वाली आदिवासी जनजाति की करूण कथा को अत्यंत मार्मिक अभिव्यक्ति दी हैं। झोपड़ी में संपूर्ण जीवन व्यतीत करते हैं, कुछ मुर्गियाँ, एखाद भेड़-बकरी, थोडी-सी जमीन पर अपना तथा अपने परिवार का पेट भरता है। ऐसे ईमानदार,अल्पसंतुष्ट और गरीब लोगों को लुटना-ठगाना उनकी माँ-बहनों की इज्जत लुटना, बाद में उन स्त्रियों को कुलटा-डाकिण करार देकर उन्हें जिंदगी से उठा देना। आसानी से अपने अपराध से मुक्त हो जाना आम आदमी के लिए अत्यंत सहज खेल हो गया है।

आम पाठक को यह खेल अत्यंत सहज भी लगे लेकिन जो यह भोगता है वह जाने कि यह खिलवाड कितनी भयंकर, जानलेवा होती है।

रूजन एवं सोमली खुश है क्योंकि उनके पास दो मुर्गियाँ है, उन्हें बेचकर वे बारिश शुरू होने से पहले बीज लाकर खेत में बोने वाले है। दुर्भाग्य से एक मुर्गी कुत्ता उठाकर ले जाता है और दूसरी मुर्गी वनपाल यह कहकर ले जाता है कि, जंगल के बडे साब आए है, पचास रूपये मूल्य की मुर्गी में तू चार बल्लियाँ जंगल से काटकर ले जाना। इस प्रकार का मोह वह रूंजन को देकर उससे मुर्गी ले जाता हैं। दरअसल भोला-मासूम आदिवासी नहीं जानता कि, यह बडे कहे जाने वालों साहबों की घटिया चाल होती है। बडे साब के पास उपरी आमदनी कई दिन हुए नहीं आ रही थी सो वे आदिवासियों को ठगकर उनकी छिट-पूट पूंजी है वह भी हथियाना चाहते है। लकडी काटने वे ही कहते है और काटे जाने पर वे ही उन्हें चोर कहकर जेल में ढूँस देते हैं। बीस हजार की माँग मुखीया के पास करते है, दरअसल सबके सब एक ही माला के मोती हैं - असली चोर लुटेरे तो ये ही होते है -

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE
Scanned with OKEN Scanner

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

MAH/MUL/03051/2012

ISSN-2319 9318

Special Issue

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ.अश्फ़ाक़ सिकलगर

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue
February 2018

!! बहुजन हिताय बहुजन सुखाय !!

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

संपादक

डॉ. अश्फ़ाक़ सिकलगर

सहयोगी संपादक मंडल

डॉ. महेन्द्रकुमार वाढे डॉ. अभयकुमार खेरनार

डॉ. प्रमोद पाटील प्रा. मच्छिंद्र ठाकरे डॉ. दिपक पाटील

विशेषांक प्रकाशक

प्रधानाचार्य डॉ. मनोहर तुकाराम पाटील

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

68) 'विल्स शेक्सपियर : द पोस्ट-बस्तर' उपन्यास में आदिवासी जीवन का दस्तावेज
डॉ. गिरीश शालिक कोळी || 214

69) "'गिलिगडु' : जीवन-संध्या की कातर कथा"
डॉ. मंजु पु. तरडेजा || 217

70) स्त्री मुक्ति की कहानी : हलाला
डिम्पल सुरेश पाटील || 219

71) इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में चित्रित नारी समस्याँ (मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों के विशेष संदर्भ में ...)
प्रा. राहुल सुरेश भदाणे || 222

72) प्रियदर्शन के कथा संग्रह 'बारिश धुँआ और दोस्त' में वर्तमान समाज का स्पंदन
डॉ. देवेंद्र नारायण बोंडे || 224

73) "अंतिम सफर : इंदिरा गांधी के जीवन का राजनैतिक दस्तावेज"
प्रा. दत्तात्रय दशरथ पटेल || 228

74) जिस हिंसा के निशान दिखाई नहीं देते' (सुधा अरोडा की कहानी 'रहोगी तुम वही' के सन्दर्भ में)
प्रा. भारती माधवराव सोनवणे || 230

75) प्रशासकीय राजनीति में. व्याप्त भ्रष्टाचार का यथार्थ परक - जिवंत चित्रण (गलियारे के विशेष संदर्भ मे)
डॉ. अनिता पोपटराव नेरे & अनिता रोहिदास राजबंसी || 234

76) इक्कीसवीं सदी में राष्ट्रीयता और हम (गणतंत्र सिसक रहा है के विशेष संदर्भ में)
प्रा. कारभारी भटू गर्दे || 237

77) मृणाल पाण्डे के साहित्य में नारी चिंतन
प्रा. अमृता भरत पाटील || 239

78) कस्तूरी कुण्डल बसै : नारी शोषण का यथार्थ दस्तावेज
मुक्ति जैन || 242

79) लेंडीज़ क्लब' उपन्यास में चित्रित साम्प्रदायिकता एवं मीडिया के दुष्परिणाम
डॉ. दिपक कला विश्वासराव पाटील || 245

80) समकालीन हिन्दी उपन्यासों में भारतीय जनजातियों का विस्थापन
डॉ. रूबी एलसा जेकब || 248

81) बदलती मानसिकता की माँग करती संगसार
आशालता. जे. || 254

Scanned with OKEN Scanner

69

" 'गिलिगडु' : जीवन-संध्या की कातर कथा"

डॉ. मंजु पु. तरडेजा
हिंदी विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया

****

चित्रा मुद्गल हिंदी की वरिष्ट कथालेखिका है। चित्रा मुद्गल का जन्म १० दिसंबर १९४४ को चेन्नई में हुआ था। चित्रा मुद्गल की प्रारंभिक शिक्षा पैतृक ग्राम निहाली खेडा जिला उन्नाव उत्तर प्रदेश से लगे ग्राम भरतीपुर के कन्या पाठशाला में हुई। उनकी माता का नाम श्रीमती विमला देवी ठाकुर और पिताश्री का नाम श्री. ठाकुर प्रताप सिंह था। चित्रा जी का विवाह १७ फरवरी १९६५ को प्रखर कथाकार, कवि और पत्रकार श्री. अवधनारायण मुद्गल से हुआ था।

चित्रा जी ने अपनी साहित्यिक यात्रा का प्रारम्भ १९६४ से किया। उन्होंने साहित्य की विभिन्न विधाओं पर लेखनी चलाई है। साहित्यकार के रुप में चित्रा जी ने अनेक कहानियाँ, कविताएँ, उपन्यास, बाल साहित्य आदि का लेखन किया है। साथ ही सम्पादन तथा अनुवाद कार्य से भी जुड़ी रही हे। बहुमुखी प्रतिभा की धनी चित्रा जी तीन उपन्यासों की रचना की 'एक जमीन अपनी' (सन् १९९०), 'आवाँ' (सन् २०००), 'गिलिगडु' (सन् २००३), चित्रा जी का यह तीसरा महत्वपूर्ण उपन्यास हे। इसमें उन्होने वृध्दों के मनोविज्ञान को आधार बनाकर नई पीढ़ी द्वारा उनके प्रति होने वाले दुर्व्यवहार का चित्रण किया गया है, जो लेखिका के व्यापक और प्रौढ अनुभव, विश्व का प्रमाण है।

आधुनिता के इस युग में संयुक्त परिवार टूट रहे हैं, इसका सबसे अधिक दुष्परिणाम घर के बडे-बूढों को भुगतना पड़ रहा है। घर के बुजुर्ग, जिनके पास अनुभवों का पिटारा हुआ करता था, जो हर पारिवारिक समस्या के सामने चट्टान की तरह आडिग रहकर उसे सुलझाने का प्रयास करते थे, जिनके कारण पोते-पोतियाँ ज्ञान का भंडार पाते थे, आज वे ही घर के किसी कोने में पडे टूटे-फूटे सामान से ज्यादा अहमियत नहीं रखते। न अपने बेटे के लिए न बहू के लिए, न ही नन्हें और प्यारे- प्यारे पोते-पोतियों के लिए, उनकी जगह आज टी.वी., कम्प्यूटर, व्हाटस-अप, फेसबुक और फेसबुक ने ले ली है। हर किसी को कल की चिंता पड़ी है और इसी कल की चिंता में हर कोई अपने आज की बलि देने के लिए उतावली मचा रहा है।

प्रस्तुत उपन्यास 'गिलिगडु' दो वृध्दों की कथा है, जो सैर के समय प्रातः अनायास मिलते है और एक दूसरे से अपनी संवेदना और स्वरुप का प्रतिबिंब ढूँढते हुए आत्मीयता का तरल स्पर्श पाकर अंतरंग मित्र बन जाते है। साथ-साथ दिल्ली दर्शन, खरीदारी, रेस्तरा में डिनर, सैर के अतिरिक्त उनकी साझी जिंदगी में शामिल हो जाने वाले वे कुछ अविस्मरणीय पल है, जिनके साथ अपने-अपने राज खोलती भावुक तरलताएँ जुडी है। इतना होते हुए भी दोनों की दुनिया बिल्कुल अलग है।

कानपुर से सेवानिवृत्त इंजीनियर बाबू जसवंत सिंह अपनी पत्नी और दोस्त के निधन के बाद बिल्कुल अकेले हो जाते हैं। इस अकेलेपन की बीमारी से छुटकारा पाने के लिए डॉक्टर की सलाह मानकर वे दिल्ली में अपने बेटे नरेंद्र के पास आकर रहने लगे। यहां आकर उन्हें पता चलता है कि बेटे नरेन्द्र के मन में उनके प्रति कोई आदर का भाव नहीं है। कुछ है तो ग्रंथि बनी ढेर सारी वे कटुताएँ जो जब-जब पिता के कठोर अनुशासन भरे अतीत का स्मरण दिलाकर उन्हें क्रूर व्यक्ति के कटघरे में खींच लाती है, परन्तु उन सुविधाओं के लिए कृतज्ञ नहीं है। जिन्हें जुटाने में बाबू जसवंत सिंह ने अपना शौक और जवानी गाल दी। बहू सुनयना के मन में अपने ससुर के प्रति कोई आत्मीयता नहीं है, कुछ है तो लोभ है, जो मृत सास के गहनों और ससुर की सम्पत्ति हड़पने की आकांक्षा, जिसने उसे अपने ससुर के साथ रहने के लिए विवश किया है। लेकिन उसी सुनयना के ऐसी गूँगी स्थितियाँ पैदा की है जहाँ संवाद के लिए कोई गुंजाइश नहीं है। आत्मकेन्द्रित बच्चों को बाबू जसवंत सिंह कोई दोष देना नहीं चाहते। माता-पिता की महत्वकांक्षा, भोगवादी संस्कृति और कम्प्यूटर जनित तकनीकी विकास में उलझी नई पीढी ने जब स्वयं अपनी छोटी-छोटी जिंदगियों में कोई मानवीय स्पर्श महसूस नहीं किया है, तो उनकी भावी पीढ़ी भला कैसे कर पाएगी। किन्ही अमूर्त भयावह लक्ष्यों की ओर दौड़ती अभिशप्त नई पीढ़ी जिसे "बुध्दि विकास की आड में बड़ी खूबसूरती से--- संवेदनाच्यूत किया जा रहा है इतना कि बच्चें कभी परिवार में लौट ही न सके, न कभी अपना परिवार गढ सके।"[1] ऐसे बंजर और अनात्मीय वातावरण में अपनी तिरस्कृत उपस्थित बाबू जसवंत सिंह को इस कदर भारी लगने लगती है कि वे स्वयं अपने अस्तित्व और उपयोगिता को लेकर शंकित हो उठते है- "बाबू जसवंत सिंह ! तुमने अगर नरेन्द्र की अम्मा की भाँति पकवान बनाने में दक्षता हासिल कर ली होती तो निश्चय ही बहू सुनयना के लिए तुम्हारी

Scanned with OKEN Scanner

उपयोगिता होती। बुढ़ा ठेलूआ उसके लिए किस काम का जो खाने हगने के अलावा कुछ और कर नहीं सकता।"[2]

उपन्यास का दूसरा परिवार ठीक इसके विपरीत है रिटायर्ड कर्नल विष्णु नारायण स्वामी जिनका जीवन मंत्र है- "लिव लाइक शेर... अपनी तरह से। अपनी शर्तों पर।"[3] कर्नल स्वामी बाबू जसवंत सिंह के हितैषी होने के बावजूद उनके नपुंसक हाहाकार से क्षुब्ध हो सांत्वना देने के बजाय उल्टे उन्हें ही आड़े हाथों लेते है- "सच तो यह है कि दोस्त, आपको ओढ़ने बिछाने की आदत पड़ गई है। साधारण बात प्रहार हो उठती है। दरअसल यह कुछ और नहीं है मिस्टर सिंह बूढ़ों को शासन न पाने की कुंठा।"[4] इस कुठा से उन्हें मुक्त करने हेतु कर्नल स्वामी जसवंत सिंह का एक पिता से भी अधिक ख्याल रखते है। उन्हें जॉगिंग के लिए जूते खरीद कर देने से लेकर अपने साथ सिनेमा और शराब पीने पिलाने और उनकी हर कामना पूरी करने के लिए तत्पर रहते है। वह प्रतिदिन अपने साथी को अपने परिवार के किस्से बताते रहते है जिसके केंद्र में वे स्वयं होते है।

बात चाहे गिलिगडू अर्थात उनकी पोतियाँ कुमदिनी और कात्यायनी की हो या बहू माधवी अनुश्री की या फिर बेटे, श्रीनारायण की। उनकी बातों को सुनकर ऐसा लगता है कि घर में उनके बिना पत्ता भी न हिलता है, लेकिन बारह दिनों तक बिना बताए घूमने के लिए न आने के कारण उनसे मिलने उनके घर पहुँचते हैं तब उनके पड़ोसी से उनके बारे में जानकर उनके पैरों तले जमीन खिसक जाती है। वे स्वप्न में भी सोच नहीं सकते थे कि हर दम दूसरों के लिए प्रेरणास्त्रोत बने रहने वाले कर्नल स्वामी के जीवन की इतनी बड़ी त्रासदी हो सकती है। कर्नल स्वामी अपने जिस बेटे श्रीनारायण की हमेशा प्रशंसा करते उनकी जुबान थकती नहीं थी वास्तव में उसी बेटे ने पैसों की लालच में उनकी पिटाई की थी। अपनी जिस नृत्यांगना बहू अनुश्री की प्रशंसा में उनकी जबान थकती नहीं थी वास्तव में वह अपनी डेढ साल की जुड़वा बेटियों को छोडकर अपने नृत्यगुरु के घर जा बैठी थी। अपनी जिन पोतियों गिलिगडू अर्थात कुमुदिनी-कात्यायनी उन्हें हैदराबाद के हॉस्टल में भेजा गया है और उनसे मिलने के लिए कर्नल को बिना किसी रिश्तेदार को खबर किए चोरी छिपे जाना पडता था। उनके जीवन पर पडोसी मिसिज श्रीवास्तव की टिप्पणी - "ऐसी कसाई औलादों से तो आदमी निपूता भला। हमें इस बात पर कोई गम नहीं कि हमारी कोइ औलाद नहीं।"[5] कर्नल स्वामी के जीवन की सारी दास्तान बयान करती है।

हमारी संस्कृति में कहाँ वह श्रवणकुमार जैसा बेटा, जिसने अंध माता-पिता को तीर्थयात्रा कराने हेतु अपने प्राणों की आहुति दी। कहाँ वे प्रभु रामचंद्र, जिन्होंने पिता के वचन की रक्षा की खातिर चौदह वर्ष के वनवास को खुशी से स्वीकार किया, कहाँ वह सती सावित्री जिसने यमराज से विवाद कर अपने पति के प्राण बचाए, कहाँ वे पिता जो अपनी बेटी के घर का पानी पीना भी अपने लिए पाप समझते थे, और कहाँ है वे पुत्रियाँ ! जो अपने माता-पिता के आगे एक शब्द भी कहने की हिम्मत नहीं करती थी और कहाँ आज की दुनिया के उपरोल्लिखित पात्र ! वास्तव में आधुनिक काल में जीने का ढंग, मूल्य, उद्देश्य सब कुछ बदल गया है। भौतिक सुखों के प्रति बढ़ती लालसा पारिवारिक आपसी संबंध संवेदनाहीन बना रही है। इसके पीछे पश्चिम के अंधानुकरण की प्रवृत्ति ही प्रमुख रुप से कार्य कर रही है। चित्रा जी ने अत्यन्त पैनेपन से इन पारिवारिक संबंधों में आ रहे बदलाव का चित्रण किया है।

चित्रा मुदगल के 'गिलिगडू' उपन्यास में आज की विघटनात्मक पारिवारिक परिस्थिति से उत्पन्न घर के बुजुर्गों की करुणा जनक अवस्था का चित्रण है। चाहे नरेंद्र हो, वह सुनयना हो या पाने मलय आनन्द हो अथवा कर्नल स्वामी के परिवार के सदस्य हो। हर कोई कल की चिंता में अपने आज को मार रहा है और साथ में मार रहा है अपने दादा जी को जो जीवन के चौथे पायदान अर्थात बुढ़ापे को काट रहे हैं। घर के सभी सदस्यों को उन्नति की भूख ने इस प्रकार विक्षिप्त बना दिया है कि उनके लिए अपने पिता, ससुर, दादाजी घर के नौकर से भी कम अहमियत रखते हैं, जैसे ही रुपए-पैसों की या जमीन जायदाद की बात आती है उनके तलुवे सहलाकर अपनी अवसरवादिता का परिचय देते है।

प्रो. मुकेश कुमार लिखते है - " 'गिलिगडू' चित्रा जी का आकार में छोटा, किंतु संवेदनशीलता में कहीं गहरा उपन्यास है। इस उपन्यास में सेवानिवृत्त बुजुर्ग लकी एकरखीय कहानी नहीं, जीवन के रंग बहुआयामी प्रयोगों में उभर कर आए हैं। यह उपन्यास तेरह दिन की कहानी में चलते दो बुजुर्गों के जीवन का पूरा खाका ही नहीं बताता अपितु आज के बदलते जीवन मूल्यों को भी परिभाषित करता है कि कैसे नौजवान पीढी अपने बुजुर्गों को घर में सम्मान न देते हुए अकेला छोड देती हैं।"[6]

अतः कहा जा सकता है कि, अपने ही बच्चे ऐसा बर्ताव करे तो बेचारे बूढे जीवन के चौथेपन में कहाँ जाएँ ? क्या करें ? क्या वार्धक्य वृध्दाश्रमों में बिताने के लिए इन बूढ़ों ने अपनी जवानी बच्चों के लिए गला दी। अपनी इच्छाहों पर अंकुश रखकर बच्चों की खातिर सामान जुटाते रहे, क्या इस तपस्या का फल यही है। चित्रा मुदगल ने बहुत ही सूक्ष्मता से इस प्रासंगिक समस्या का चित्र इस उपन्यास मे उपस्थित किया है। बूढो की छोड़ो पर आने वाली नस्ल का क्या होगा। आगे आने वाली पीढ़ी के लिए नाना-नानी, दादा-दादी केवल

Scanned with OKEN Scanner

International Multilingual Research Journal
Vidyawarta®
MAH/MUL/030
Special Issue

श्री शिवाजी विद्या प्रसारक संस्था का

भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य एवं मुल्ला फिदा अली मुल्ला अब्दुल अली वाणिज्य महाविद्यालय, देवपुर, धुले (महाराष्ट्र)

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

'इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा-साहित्य : विविध आयाम'

रविवार, ४ फरवरी २०१८

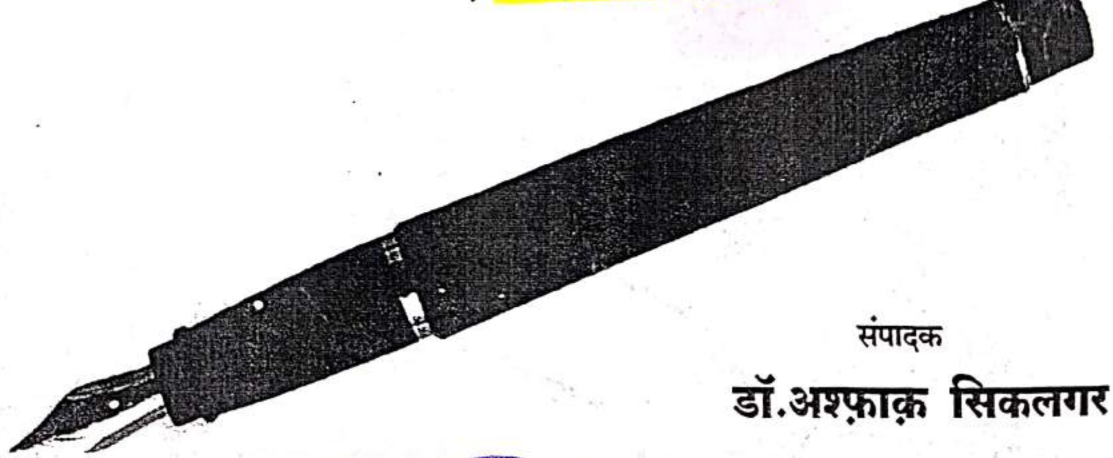

संपादक

डॉ.अश्फ़ाक़ सिकलगर

26) इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानियों में वृद्ध जीवन
प्रा. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी || 91

27) प्रथम दशक की हिन्दी दलित कहानियाँ
डॉ. सुनीता एन. कावले || 93

28) इक्कीसवी सदी के उपन्यासों के परिप्रेक्ष्य में नारी विमर्श की अवधारणा
प्रा. डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड मुकेशराजे || 96

29) 'नया ज्ञानोदय' में प्रकाशित कहानियों में चित्रित समस्याएँ
डॉ. राजेश भामरे, || 99

30) ए. बी. सी. डी. उपन्यास में व्यंक्त नारी विमर्श
प्रा. डॉ. पूनम त्रिवेदी || 103

31) ``इक्कीसवीं सदी का हिन्दी कथा साहित्य: `अंधेरे का ताला' में व्यक्त संवेदना``
प्रा.डॉ. पिरू आर. गवली || 106

32) उषा महाजन की कहानियों में चित्रित संघर्षशील नारी
प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील || 109

33) आदिवासी उपन्यासों में स्त्री विमर्श
प्रा. डॉ. जयश्री गावित || 111

34) नरक मसीहा की एक कड़वी सचाई
डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण || 114

35) "ममता कालिया का उपन्यास 'दुक्खम सुक्खम' में चित्रित नारी पीड़ा"
डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा || 118

36) समकालीन उपन्यास कहानी कोई सुनाओं मिताशा पर चिंतन
प्रा. भाईदास रघुनाथ पाटील || 120

37) २१ वीं शती के उपन्यासों में नारी विमर्श
प्रा. डॉ. अनिता नेरे भामरे || 124

38) अमानवीय व्यवहार का जीता-जागता दस्तावेज- तापसी
डॉ. कान्ता एम. भाला राठी || 127

39) अंतर्वशी उपन्यास में नारी विमर्श
प्रा.डॉ. हुकूमचंद शंकर जाधव || 129

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

अच्छे स्कूल में पढाने की इच्छा से अधिक काम करना, बच्चे के स्वर्णिम भविष्य के लिए मजदूरी करना, मातृत्व की भावना को चित्रित किया है।

'सच तो यह है' कहानी संग्रह में संकलित कहानियाँ नारी जीवन की संघर्ष गाथा को, परिवर्तीत नई आधुनिक दृष्टि को महानगरीय जीवन की नारी समस्याओं को चित्रित करती हैं। 'निर्णय' कहानी में चित्रित माँ पति के निधन के बाद परिवार की सीमाओं में लाँघ कर अपना अस्तित्व सिद्ध करना चाहती है। वैसे तीन बच्चों की माँ होने के बावजुद वह अकेली हो जाती है। पति की मृत्यु के बाद बच्चों ने मपँ को अकेला छोड दिया। बेटी अपने परिवार में और बेटे अपने परिवार में खुश है। माँ के लिए किसी के पास वक्त नहीं था। ऐसी अवस्था में पचपन साल की माँ ने उनके ही पडोस में रहने वाले नरेन बोस के साथ विवाह करने का निर्णय लिया। इस बात पर उसके बेटे को बडा क्रोध आता है वह माँ से प्रश्न पूछता है - 'में, यह क्या सुन रहा हूँ'। उस वक्त वह अपना निर्णय सुनाती है की - "बेटा तुम्हारे और तुम्हारे बाप के जाने के बाद तुम्हारी माँ सती तो नहीं हो गयी। उसका भी हाड-माँस का शरीर था, उसे तब तक पोसना था, जब तक विधाता जिंदा रखे। उसे भी किसी के स्निग्ध स्पर्श की कामना थी। दादा-नानी भी अपने नाती-पोतों को छू देखकर जी लेती है ; वह सुख भी साध्य नहीं हुआ।"५ माँ का यह निर्णय बेटा स्विकार नहीं करना चाहता क्योंकि वह एक पुरूष है। उसने यह नहीं सोचा की एक स्त्री की भी अपनी चाहत है, अपनी इच्छा है, वह निर्जिव नहीं है। प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने अपने अस्तित्व के लिए खुद रास्ता तलाशने वाली स्त्री का चित्रण किया है।

निष्कर्षतः

कहा जा सकता है कि उषा महाजन की 'सच तो यह है' कहानी संग्रह की सभी कहानियाँ हमें सोचने के लिए मजबूर करती है। कई बार समाज यह भूल जाता है की स्त्री केवल स्त्री नहीं है। उसे भी जिने का, अभिव्यक्ति का अधिकार है। प्रस्तुत कहानी संग्रह के सभी नारी पात्र अपने अस्तित्व के लिए लंबी लडाई लड रही है, कभी हारती भी है मगर थक कर बैठी नहीं रहती, वरन् सदैव आगे बढने का हौसला रखती है। गोगी, निम्की, विधु, मुक्ति कहानी की बुआ, निर्णय कहानी की माँ, सच तो यह है की रून्नु सभी नारी पात्र यही प्रयास करती है की मानवीय रिश्ते बनाए रखे।

संदर्भ :-

१. उषा महाजन - सच तो यह है, पृ. १६
२. वही पृ. ४४
३. वही पृ. ४५
४. वही पृ. १२८
५. वही पृ. ८५

33

आदिवासी उपन्यासों में स्त्री विमर्श

प्रा. डॉ. जयश्री गावित
हिंदी विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुलिया - (महाराष्ट्र)

****

मध्यदेश के विद्वान प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ के अध्येता प्रो. एम. एल. वर्मा 'निकुंज' का प्रसिद्ध उपन्यास 'सतपुडा के अश्रू' में निमाड़ प्रदेश एवं झाबुआँ के जंगलों में शांति से जीवनयापन करने वाली आदिवासी जनजाति की करूण कथा को अत्यंत मार्मिक अभिव्यक्ति दी हैं। झोपड़ी में संपूर्ण जीवन व्यतीत करते हैं, कुछ मुर्गियाँ, एखाद भेड़-बकरी, थोडी-सी जमीन पर अपना तथा अपने परिवार का पेट भरता है। ऐसे ईमानदार,अल्पसंतुष्ट और गरीब लोगों को लुटना-ठगाना उनकी माँ-बहनों की इज्जत लुटना, बाद में उन स्त्रियों को कूलटा-डाकिण करार देकर उन्हें जिंदगी से उठा देना। आसानी से अपने अपराध से मुक्त हो जाना आम आदमी के लिए अत्यंत सहज खेल हो गया है।

आम पाठक को यह खेल अत्यंत सहज भी लगे लेकिन जो यह भोगता है वह जाने कि यह खिलवाड कितनी भयंकर, जानलेवा होती है।

रूंजन एवं सोमली खुश है क्योंकि उनके पास दो मुर्गियाँ है, उन्हें बेचकर वे बारिश शुरू होने से पहले बीज लाकर खेत में बोने वाले है। दुर्भाग्य से एक मुर्गी कुत्ता उठाकर ले जाता है और दूसरी मुर्गी वनपाल यह कहकर ले जाता है कि, जंगल के बडे साब आए है, पचास रूपये मूल्य की मुर्गी में तू चार बल्लियाँ जंगल से काटकर ले जाना। इस प्रकार का मोह वह रूंजन को देकर उससे मुर्गी ले जाता हैं। दरअसल भोला-मासूम आदिवासी नहीं जानता कि, यह बडे कहे जाने वालों साहबों की घटिया चाल होती है। बडे साब के पास उपरी आमदनी कई दिन हुए नहीं आ रही थी सो वे आदिवासियों को ठगकर उनकी छिट-पूट पूंजी है वह भी हथियाना चाहते है। लकडी काटने वे ही कहते है और काटे जाने पर वे ही उन्हें चोर कहकर जेल में ढूँस देते हैं। बीस हजार की माँग मुखीया के पास करते है, दरअसल सबके सब एक ही माला के मोती हैं - असली चोर लुटेरे तो ये ही होते है -

Scanned with OKEN Scanner

मुखीया उसके दलाल सबका अपना-अपना हिस्सा होता है। उनके झूठ के जाल में आदिवासी आसानी से फँस जाते हैं।

सोमली के पास चाँदी के कडिया है - रूंजन ने उसे बारासौ रूपये में भीकनपुर के हाट से खरीदकर दिए थे। ब्याज के पैसे देने के लिए लालची सावकार को पहले से अगाह कर दिया गया है। पाँचसौ रूपये में बारासौ के कडे गिरवी रखकर सोमली रूंजन को जेल से छुडाती हैं।

रूंजन घर पर आकर वनपाल का सारा क्रोध अपनी पत्नी सोमली पर निकालता है। डिबरी जला रही सोमली की कमर पर पीछे से इतनी ताकत से लात मारता है कि वह औंधे मुँह गिर पडती है, जमीन पर पडी हुई सोमली को बेसुध होने तक घूँसे मारता है। रूंजन के साथ वनपाल ने जो धोखादडी की थी, उसका गुस्सा वह कमजोर, मासूम अपनी पत्नी सोमली पर उतारता है।

सोमली के पूरे चेहरे पर सूजन है और वह सोचती है - बेचारा रूंजन भूखा है, ऐसा ही पडा है, कल से कुछ नहीं खाया और फटा कंबल उसके शरीर पर ओढकर सोचने लगती है कि, इसे इतनी दारू किसने पिलायी होगी। बेईमान मुखिया ने हजारों रूपये ऐठकर सस्ती दारू पिलाकर शायद खुश किया होगा।

तमाम आदिवासी भाई-बहनें सरकारी आदमियों से बहुत डरते हैं, भयभीत रहते है, क्योंकि वे जानते है कि, सरकारी आदमी कुछ भी कर सकते हैं। इसलिए सरकारी आदमियों का हर हुक्म सर आँखों पर रखने में ही वे विश्वास रखते है। इन लोगों को पुलिस या वनपाल से आदिवासी स्त्री हो या पुरूष दोनों को एक जैसी मार पाडती है। बेकसूर लोगों को भी और कसूरवार हैं तो बस पूछो ही मत। 'सतपुडा के अश्रू' की नायिका सोमली को भी पुलिस मुँह पर कसकर थप्पड लगाते है, उसके रूखे बालों को पकडकर खडा करते है। उसके मुँह से खून रीसता रहता है। वह पल्लू से आँख के आँसू पोछती है, कभी मुँह से रीसता हुआ खून। ऊपर से बेसुमार गालियाँ कान से सुनती भी जाती है। डर, भय और आतंक से पैर भी जमीन से उचटने लगते हैं।

हताश, निराश और अपमानित सोमली की आँखों में दर्द का सैलाब उमड़ रहा है। सोमली क्या और सिबली क्या सभी इसी प्रकार हवस का शिकार बनती है। 'सिबली' नामक उपन्यास की नायिका खालिस प्राकृतिक सौंदर्य से लबालब हैं। नर्मदा सरोवर पर देखरेख करने आए दिल्ली के साब की नजरों में वह भरती हैं। परिणामस्वरूप वह रोजी उसके हवस का शिकार बनती है, वह अनाथ, असहाय हैं, सरकारी सेवा का अवसर देंगे ऐसा कहकर बीच के दलाल उसे जानबूझकर सरकारी डाक बंगले में भेजते हैं। रक्षक ही भक्षक की भूमिका निभाने लगे हैं। अपना सरकारी काम छोडकर ये शहरी लोग मासू भोले-भाले आदिवासी भाई-बहनों के साथ खिलवाड करते है। य सिबली के साथ भी होता है। वह गर्भवती हो जाती है। कच्ची उम्र कारण उसका शरीर अधिक कमजोर हो जाता है। सरकारी साब उस गर्भ को गिराने का हुक्म देते है। पाँच महिने के उपर हो जाने के कार दवा-दारू से गर्भ गिर नहीं सकता इस सफाई को जानते हुए भी मासूम गरीब, असहाय सिबली पर वैद्य और हकिमों की ओर से अघोरी उपचार किए जाते है। उसके शरीर के साथ नाना तरह के खिलवाड किए जाते है। जब सिबली की स्थिति गंभीर बन जाती है तो उसे निझर के लेडी डॉक्टर के पास गर्भपात करवाने के लिए ले जाते है। बडी मुश्किल से उसका गर्भपात किया जाता है लेकिन अत्याधिक रक्तस्त्राव होने के कारण वह कोमा में चली जाती है। और उस पर अन्याय-अत्याचार करने वालों के खिलाफ किसी भी प्रकार का सबूत न मिलने के कारण उन्हें बाइज्जत बरी किया जाता है। एक जीती-जागती, हँसत, खिलखिलाती, युवा, मासूम और अपनी कला के माध्यम से खुशी बाँटने वाली आदिवासी युवती केवल और केवल गरीब और असहाय होने के कारण सरकारी साब आसानी से अपनी हवस की आग बुझाकर उसकी जिंदगी नरक बनाकर उसकी जिंदगी की खत्म कर देते है।

इस प्रकार कई सरकारी अफसर, वनपाल, पुलिस आदि आदिवासी स्त्रियों को अपी हवस की शिकार बनाकर उनकी जिंदगी नरक बना डालते है और शहरी सभ्यता में आकर सीना तानकर चलते हैं। ऐसा ही अत्याचार 'सतपुडा के अश्रू' की सहनायिका सोमी के साथ भी होता है।

वह बडी-सी आस लेकर अपने प्रियतम दीत्या को लेकर शहर में रहती हैं। उसकी सुंदरता एक गुंड-मवाली की नजरों में भरती है। सोमी जब दिन में अकेली घर पर रहती है तो वह दरवाजे की साँकल बजाकर अंदर आने की धमकी देता हैं, आसानी से हाथ न लगी तो उठाकर भगा ले जानी की बात भी करता हैं।

शहरी माहौल से तंग आकर प्रकृति की खुले आँगन में विचरण करने वाली सोमी अपने पति दीत्या को फिर से झाबुआ के जंगलों में ले आती है। प्रकृति के खुले आँगन में आकर अब वह मुक्त रूप से विचरण करती हुई अपना जीवन जीने लगती है। लेकिन स्वाभिमानी दीत्या अपने मामा के आगे हाथ नहीं पसारता, परिणामस्वरूप जब उसके हाथ को काम नहीं मिलता तो वह ताडी को गले लगाता है और देखते ही देखते ताडी उसे निगल जाती है। एक भरी भोर में दीत्या ताड की दैत्य उंचाई से मटकी उतारते समय नारियल की तरह नीचे टपक पडता है। उसकी रीढ की हड्डी और पैर की हड्डी टूट जाने के

आया था। उसे नया लहंगा, नई ओढनी किसने दी थी। यह बात भी स्पष्ट हो गई थी। सोमी का त्रासदी भरा जीवन आखिर खत्म होता है। कुंदा नदी के शमसान पर लकडियों की देरी पर उसे लिटा दिया गया था। केवल गाँव के ही आसपास के पाडों के हर एक टप्पर से आदमी उसकी अंतिम यात्रा में शरीक हुए थे। 'आग कौन लगाएगा' की आवाज सुनकर लेखक एम.एल.वर्मा 'निकुंज' स्वयं आगे आकर सोमी को अग्नि देते हैं। उसका घरवाला या अपना कोई नहीं था, लेकिन उसके त्रासद भरे जीवन के कई-कई साक्षीदार थे उनमें से लेखक भी एक थे। सोमी के अंतिम घडी में लेखक समान कईयों ने सोमी के साहस भरे जीवन को कडक सलामी दी थी।

इस प्रकार सतपुडा की समूहों में आज भी कई-कई स्त्रियों की सिसकियों, उनके निरंतर बहते अश्रू वही सूख भी जाते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. सतपुडा के अश्रू - एम. एल. वर्मा 'निकुंज'
२. सिबली - श्री. बाबूलाल नाईक

❑❑❑

34

नरक मसीहा की एक कड़वी सचाई

डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण
हिंदी विभागाध्यक्ष,
दादासाहेब दे. ना. भोळे महाविद्यालय, भुसावल जि. जलगाँव

****

उपन्यास साम्प्रतिक साहित्य की सर्वाधिक लोकप्रिय, सर्वाधिक पठनीय एवं सर्वाधिक व्यष्टि एवं समष्टि जीवन से सम्पृक्त बहुचर्चित विधा है। आज इस विधा के विकास का इतिहास १५० वर्षों का है। इसने इन वर्षों में कई मोड़ लिए है, यह विधा कल्पना से यथार्थ की यात्रा कर चुकी है। उपन्यास रंजकता की वस्तु न होकर विचारात्मक हो गया है। डॉ. त्रिभुवन सिंह ने हिंदी उपन्यास और यथार्थवाद में लिखा है कि 'श्रृंखलावध्द कथानक द्वारा सरल तथा गूढ मानव-चरित्रों का निर्माण उसकी समस्याओं, सक्रिय गतिविधियों तथा सामाजिक एवं मानसिक संघर्षो से युक्त डर उसके स्वभावों एवं मन की महत्ती शक्तियों का पूर्ण जीवित एवं यथार्थ चित्र कल्पना के द्वारा जिस साहित्य रूप में किया जाता है, उसे उपन्यास कहते हैं।' उपन्यास मानव-जीवन का सशक्त रूप है जिसमें मनुष्य की भावनाओं की अभिव्यक्ति होती है उसका समग्र जीवन समाहित होता है। यह एक यथार्थ है कि इक्कीसवी शती में उपन्यास के कथ्य का विस्तार आश्चर्यचकित करता है। व्यष्टि एवं समष्टि के जीवन की जितनी भी समस्याएँ हैं वे सब उपन्यास में अभिव्यक्त हुई है। इसके प्रमाण भगवानदास मोरवाल के उपन्यास हैं। उनके उपन्यास 'काला पहाड़', 'बाबल तेरा देस में', 'रेत', 'नरक मसीहा' एवं 'हलाला' उनके अध्ययन, चिंतन एवं सृजन की त्रिवेणी हैं।

भगवानदास का प्रथम उपन्यास 'काला पहाड़' में मेवाड क्षेत्र को दृष्टिकेन्द्र में रखकर इसके धार्मिक, सांस्कृतिक एवं सामाजिक स्थितियों का विवेचन है। यह उपन्यास उपेक्षित मेव समाज का दर्पण है। 'बाबल तेरा देश में' भी कथाकेन्द्र में मेवात ही है। इसमें साझा संस्कृति परिलक्षित होती है। जहाँ हाजी चाँदमल की हवेली में हिन्दु, मुस्लिम, सवर्ण पिछडे हुए लोग रहते हैं। उपन्यास में विशेष रूप से लहूलुहान होती नारी की त्रासदी है। 'रेत' उपन्यास में कंजर स्त्रियों के देह व्यापार करनेवाली वेश्याओं का चित्रण है एक नारी सक्षमीकरण

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

मासिक

मधुमती

वर्ष 58, अंक 04 : अप्रैल, 2018

सह-सम्पादक
कुन्दन माली

प्रबन्ध सम्पादक
डॉ. विनीत गोधल

प्रबन्ध सहयोग
राजेश मेहता

आवरण
दामिनीराज मो. 9460729960

भीतरी रेखांकन
राजूराम बिजारणियाँ मो. 9667123451

अंक का मूल्य : ₹ 20 (एक प्रति)

वार्षिक शुल्क : ₹ 240
(वार्षिक शुल्क केवल धनादेश, बैंक-ड्राफ्ट या नकद सचिव, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर के नाम से ही भेजें)

प्रकाशक
सचिव
राजस्थान साहित्य अकादमी
सेक्टर-4, हिरण मगरी, उदयपुर (राज.)-313 002
दूरभाष : 0294-2461717

मुद्रक
स्वदेशी ऑफसेट
3/17वां उमराव की हवेली, श्रीनाथ मार्ग
खेरादीवाड़ा, उदयपुर (राज.)-313 001
दूरभाष : 0294-2417204 मो. 9414168693

'मधुमती' में प्रकाशित लेखों / रचनाओं में व्यक्त विचार / तथ्य लेखकों के अपने हैं। अकादमी से इनकी सहमति होना आवश्यक / अनिवार्य नहीं है और न ही अकादमी इसके लिए उत्तरदायी है।

तारतम्य

सम्पादकीय 07

साक्षात्कार
- रचना प्राणों का आसव है : देवेन्द्र दीपक — जया केतकी 16

भाषा-चिंतन
- भाषिक उद्भावनाएँ नई-नई — कलानाथ शास्त्री 26

पुरा-प्रसंग
- ई दाँतला से थाँरी गर्दन उतार ल्यूंगी / संस्मरण — माखनलाल चतुर्वेदी 29
- मेरे लिए भारतीय होने का अर्थ — निर्मल वर्मा 32

गद्य-भूमि
- स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका — योगेश गोकुल पाटील 36
- राष्ट्रीय जागरण में झालरापाटन के साहित्यिक पत्र 'सौरभ' का योगदान — प्रणव देव 40
- समकालीन दौर में स्त्री-विमर्श की चुनौतियाँ — जे. आत्माराम 44
- छायावादी काव्य के प्रतिनिधि कवि : प्रसाद — राजेन्द्र परदेसी 48

काव्य-सर्जना
- कविता
- आठ कविताएँ — दयानंद भार्गव 'विपुल' 53
- दो कविताएँ — क्रांति कनाटे 55
- चार कविताएँ — राजेन्द्र उपाध्याय 57
- चार कविताएँ — कृष्ण कुमार यादव 59
- चार कविताएँ — सुशील पुरोहित 61
- दो कविताएँ — नितेश व्यास 63
- दो कविताएँ — मुकेश शर्मा 66
- पाँच ग़ज़लें — वंदना चौधरी 69
- पाँच ग़ज़लें — प्रेम प्रकाश व्यास 71
- तीन ग़ज़लें — भानु मित्र 73
- अरविंद कुमावत 75

Arts, Com. & Science Senior ... DHULE

लेख

स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका

योगेश गोकुल पाटील

राष्ट्रीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का योगदान विशेष महत्त्वपूर्ण रहा है। भारत में पत्रकारिता के जन्मदाता जेम्स आगस्टस हिक्की हैं। हिक्की भारत के प्रथम पत्रकार थे, जिन्होंने प्रेस की स्वतंत्रता के लिए ब्रिटिश सरकार से संघर्ष किया। 'अपने मन और आत्मा की स्वतंत्रता के लिए अपने शरीर को बंधन में डालने में मुझे आनंद आता है।' हिक्की का यह कथन भारतीय पत्रकारों के लिए आज भी प्रेरणास्पद है। पत्र के पहले ही अंक में हिक्की ने मन और आत्मा की स्वतंत्रता का आग्रह प्रकट किया था। अपने पत्र की नीति के संदर्भ में उन्होंने लिखा था, ''यह राजनीतिक और व्यापारिक पत्र खुला तो सब के लिए है पर प्रभावित किसी से नहीं है।'' इस प्रकार आधुनिक पत्रकारिता का श्रीगणेश यहीं से होता है।

हिंदी पत्रकारिता का श्रीगणेश युगल किशोर शुक्ल ने किया, उन्होंने 30 मई 1826 में कलकत्ता से 'उदंत मार्तंड' प्रकाशित किया। 'उदंत मार्तंड' का अर्थ है समाचार सूर्य। यह हिंदी का सर्वप्रथम साप्ताहिक समाचार पत्र था। हिंदी पत्रकारिता के उद्भव के साथ ही इस समाचार पत्र ने विकास का कार्य प्रशंसनीय ढंग से किया है। समाचार पत्र के प्रथम अंक में लिखा था ''यह उदंत मार्तंड अब पहले पहल हिंदुस्तानियों के हित के हेतु आज तक किसी ने नहीं चलाया पर अंग्रेजी और फारसी और बंगले में जो समाचार का कागज छपता है उसका सुख उन बोलियों के जानने और पढ़ने वाले को ही होता है....... ऐसी बातों के विचार से नाना देश के सत्य समाचार हिन्दुस्तानी लोग देखकर आप पढ़ और समझ लें और पराई उपेक्षा न करें और अपनी भाषा की उपज न छोड़ें।...'' लगभग डेढ़ वर्ष तक चलने वाले इस साप्ताहिक पत्र ने 4 दिसम्बर 1827 को अपना दम तोड़ दिया।

'पयामे आजादी' क्रांति का अग्रदूत : हिंदी पत्रकारिता के उद्भव और विकास का इतिहास भाषा के साथ-साथ संघर्षों का इतिहास है। आग उगलती लेखनी ने जनमानस में राष्ट्रीयता की ऐसी भावना भर दी कि 1857 ई. का स्वतंत्रता संग्राम इतिहास में एक युगान्तरकारी घटना बन गया।

''स्वतंत्रता आंदोलन के मूर्धन्य नेता अजीमुल्लाखां ने 8 फरवरी 1857 ई. में 'पयामें आजादी' का प्रकाशन किया। यह एक ऐसा शोला था जिसने अपनी-

प्रखर एवं तेजस्वी वाणी से जनता में स्वतंत्रता का प्रदीप्त स्वर फूँका। अल्प समय तक निकलने वाले इस पत्र ने तत्कालीन वातावरण में ऐसी जलन पैदा कर दी जिससे ब्रिटिश सरकार घबरा उठी तथा उसने पत्र को बन्द कराने के लिए कोई कोर कसर नहीं छोड़ी।''[1] पहले यह समाचार पत्र उर्दू में प्रकाशित होता था, लेकिन बाद में हिंदी में निकलने लगा। यह पत्र अंग्रेजों के विरूद्ध क्रांति का प्रचारक था और जिसको जब्त कर लिया गया था। जिस किसी के पास उसकी प्रति पाई जाती थी उसे राजद्रोही माना जाता था और उसे कड़ी से कड़ी सजा दी जाती थी। इस पत्र ने स्वाधीनता आंदोलन के कार्य में अपना विशेष योगदान दिया। उस समय जो राष्ट्रगीत इसमें छपा था, उसकी पंक्तियाँ इस प्रकार हैं :

हम हैं इसके मालिक, हिंदुस्तान हमारा
पाक वतन है कौम का, जन्नत से भी प्यारा
ये है हमारी मिल्कियत, हिंदुस्तान हमारा
इसकी अहमियत से, रोशन है जग सारा
आज शहीदों ने तुमको, अहले वतन ललकारा
तोड़ो गुलामी की जंजीरें, बरसाओ अंगारा
हिंदु-मुसलमां-सिक्ख हमारा, भाई-भाई प्यारा
ये है आजादी का झण्डा, इसे सलाम हमारा।

'पयामे आज़ादी' के प्रवर्तक अजीमुल्ला खां स्वयं स्वतंत्रता सेनानी थे। इस पत्र ने देश की जनता में स्वतंत्रता प्रेम की आग फूँक दी। आज भारत में इसकी एक भी प्रति उपलब्ध नहीं है। लंदन के म्युजियम में इसकी एक प्रति सुरक्षित है।

भारत में अंग्रेजों के विरूद्ध स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए जिन समाचार पत्रों ने संघर्ष किया है उनमें कलकत्ता का 'हिंदू पेट्रियट' मुख्य है। इसकी स्थापना 1853 में गिरीशचंद्र घोष ने की थी और हरिश्चंद्र मुखर्जी के नेतृत्व में असाधारण लोकप्रियता प्राप्त की। 'अमृत बाजार पत्रिका' भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का प्रबल समर्थक रहा। इस पत्र के संपादक शिशिर कुमार घोष ने 'वर्नाक्युलर प्रेस एक्ट' 1878 से बचने के लिए 'अमृत बाजार पत्रिका' रातों-रात अंग्रेजी साप्ताहिक में बदल दिया। 19 फरवरी 1881 से इस पत्र को दैनिक कर दिया गया।

सन् 1868 में प्रसिद्ध पत्रकार गिरीशचंद्र घोष ने 'बंगाली' नाम से एक साप्ताहिक पत्र प्रकाशित किया। कुछ दिनों बाद सुरेंद्रनाथ बनर्जी ने इस पत्र को खरीद लिया और इसके बाद यह पत्र केवल बंगाल में नहीं, सारे भारत में स्वाधीनता संग्राम का प्रबल पक्षधर हो गया। 1885 में ए.ओ.ह्यूम ने अखिल भारतीय कांग्रेस की स्थापना की। कांग्रेस के अध्यक्षों में से अनेक ऐसे थे जो किसी पत्र के संपादक थे या उन्होंने किसी पत्र की स्थापना की। फिरोजशाह मेहता ने 'बॉम्बे क्रॉनिकल' की स्थापना की। पं. मदनमोहन मालवीय ने 'दैनिक हिंदुस्तान' का संपादन किया और कालांतर में साप्ताहिक और दैनिक 'अभ्युदय' निकाला। लाला लाजपतराय की प्रेरणा से 'पंजाबी', 'वंदेमातरम' और 'पीपुल' नामक तीन पत्र लाहौर से निकले। महात्मा गांधी जी ने 'इंडीयन ओपीनियन' अफ्रीका से प्रकाशित किया और भारत में आकर उन्होंने 'यंग इंडिया', 'नवजीवन', 'हरिजन', 'हरिजन सेवक' और 'हरिजन बंधु' पत्र निकाले। ''वास्तव में हिंदी पत्रकारिता अनेक अवसरों पर जनता को धैर्य, साहस और संयम का पाठ पढ़ाती भी नजर आई थी। न्याय के मुकाब्ले अन्याय के मुँह पर हिंदी पत्रकारिता कालिख पोतती दृष्टिगत हुई। कांग्रेस को हिंदी पत्रकारिता ने समय-समय पर सावधान भी किया। हिंदी प्रदेश से दैनिक समाचार पत्र और कांग्रेस का उद्भव एक ही वर्ष सन् 1885 ई. में हुआ। यह हिंदी पत्रकारिता और कांग्रेस के अटूट रिश्तों का उदाहरण है।[2]

बंग-भंग आंदोलन की प्रेरणा से अनेक समाचार पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हुईं। बंग-भंग पर हिंदी पत्रकारिता ने जनता को उकसाने में कोई कसर बाकी न रखी। उसने जन मानस को बंग भूमि की विशेषता, महानता, पावनता और दैव शक्ति का एहसास करवाया। संपूर्ण देश में बंगाल विभाजन के विरूद्ध आक्रोष दिन प्रतिदिन बढ़ने लगा। इसे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

...का नाम दिया गया। बंग-भंग ...के गर्भ से स्वदेशी की भावना फलीभूत हुई। 'युगांतर', 'वंदेमातरम्', 'संध्या' और 'नवशक्ति' आदि पत्र-पत्रिकाएँ अपनी उग्र राष्ट्रीयता के कारण विशेष लोकप्रिय हुईं। जगदीशप्रसाद चतुर्वेदी ने लिखा है, ''जहाँ तक क्रांतिकारी आंदोलन का संबंध है, भारत का क्रांतिकारी आंदोलन बंदूक और बम के साथ नहीं समाचार पत्रों से शुरू हुआ।''[3] 'युगांतर' वास्तव में युगांतकारी समाचार पत्र था। यह कोई जान नहीं पाता था कि इस पत्र का संपादक कौन है। अनेक व्यक्तियों ने समय-समय पर अपने आपको इस पत्र का संपादक घोषित किया और वे जेल गये। सरकार को दमनकारी कानून बनाने पड़े और इस पत्र को बंद करना पड़ा। चीफ जस्टिस सर लारेंस जैकिन्सन ने इस पत्र की विचारधारा के बारे में लिखा था, ''इसकी हर एक पंक्ति से अंग्रेजों के विरूद्ध द्वेष टपकता है। प्रत्येक शब्द में क्रांति के लिए उत्तेजना झलकती है।''

'गदर' क्रांतिकारियों का मार्गदर्शक : सन् 1912 में लाला हरदयाल की गदर पार्टी ने 'गदर' नामक पत्र प्रकाशित किया। यह विभिन्न भाषाओं में छपता था और भारतीय क्रांतिकारियों का मार्गदर्शन करता था। सरदार करतारसिंह 'गदर' का संपादक करते थे।

विपिनचंद्र पाल ने अपने मित्र हरिदास के सहयोग से 'वंदेमातरम्' दैनिक समाचार पत्र का प्रकाशन किया।पूर्ण स्वराज, स्वदेशी प्रचार, विदेशी बहिष्कार तथा राष्ट्रीय शिक्षा इस पत्र की प्रमुख माँग थी। राष्ट्रीय आंदोलन में इस समाचार पत्र की महत्वपूर्ण भूमिका रही। इसके अलावा 'संध्या', 'बिजली', 'नवशक्ति', 'बंगवाणी', और 'बंगदर्शन' जैसे समाचार पत्रों का योगदान महत्वपूर्ण है।

भारतेंदु युग : भारतेंदु हरिश्चंद्र ने हिंदी पत्रकारिता को नई दिशा प्रदान की 'कविवचन सुधा', 'काशी 1867', 'हरिश्चंद्र मैगजीन', 'हिंदी प्रदीप', 'प्रयाग 1878', 'नागरी प्रचारिणी पत्रिका', आदि उनकी मित्र मंडली के वरिष्ठ पत्रकार और निबंधकार थे। स्वदेशी आंदोलन को प्रारंभ करने का श्रेय भारतेंदु जी को जाता है।

तिलक युग - स्वतंत्रता का शंखनाद : तिलक युग में प्रकाशित समाचारपत्रों ने स्वतंत्रता का शंखनाद किया और पूरी शक्ति के साथ क्रांति और विद्रोह की बगावत की। ब्रिटिश सरकार ने अनेक समाचार पत्रों के संपादकों तथा पत्रकारों को यातनाएँ दी। यह युग हिंसा और आतंक का युग था। इस युग के प्रमुख समाचार पत्र थे 'देवनागर', कलकत्ता 1907, 'विश्वमित्र' कलकत्ता 1910 और 'स्वदेश' गोरखपुर 1919। लोकमान्य तिलक का नारा 'स्वाधीनता मेरा जन्म सिद्ध अधिकार है और उसे मैं लेकर ही रहूँगा' उस युग के प्रत्येक युग का कंठहार बन गया। विष्णु शास्त्री चिपलूणकर और तिलक ने मिलकर 1 जनवरी 1881 में मराठी में 'केसरी' और अंग्रेजी में 'मराठा' नामक साप्ताहिक पत्र निकाले। राष्ट्रीय जागरण को व्यापकता देने हेतु 'केसरी' का हिंदी संस्करण 1903 से नागपुर से प्रारंभ किया गया। 'हिंदी केसरी' ने स्वाधीनता आंदोलन में जो भूमिका निभाई है, वह चिरस्मरणीय है।

इलाहाबाद से 1907 में 'स्वराज' साप्ताहिक शांतिनारायण भटनागर के संपादन में प्रकाशित हुआ। कुल नौ संपादकों ने 'स्वराज' संपादन का भार संभाला और पत्र की राष्ट्रीय विचारधारा के कारण गिरफ्तार हुए। कुछ संपादकों को काले पानी तथा राजद्रोह की सजा हुई। 'स्वराज' समाचार पत्र को कैसा संपादक चाहिए? इस संदर्भ में जो विज्ञापन निकला था वह इस प्रकार है- ''चाहिए स्वराज्य के लिए एक संपादक। वेतन दो सूखी रोटियाँ, एक ग्लास ठंडा पानी और संपादकीय के लिए दस साल जेल।''

गणेश शंकर विद्यार्थी : सन् 1913 में कानपुर से गणेश शंकर विद्यार्थी ने 'प्रताप' साप्ताहिक का प्रकाशन किया। गणेश शंकर विद्यार्थी जन-मन के प्रवक्ता थे। अतः 'प्रताप' जन आंदोलन का पर्याय बन चुका था। वे समर्पण, झुकना, रुकना, निराशा आदि से परिचित थे। 24 मार्च

1931 को 'प्रताप' के प्रधान संपादक गणेश शंकर विद्यार्थी को हिंदू-मुस्लिम एकता के महान यज्ञ में अपने प्राणों की आहुति देनी पड़ी।

गांधी युग : भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महात्मा गांधी एक ऐसे नेता हैं जिन्होंने भारत की राजनीति, साहित्य, कला तथा संस्कृति को प्रभावित किया। गांधी जी पत्रकार थे और पत्रकारिता उनकी रग-रग में समाई थी। उन्होंने पत्रकारिता को सत्य की विजय के लिए महत्वपूर्ण और अनिवार्य साधन माना है। 'यंग इंडिया', 'नवजीवन' और 'हिन्दी नवजीवन' समाचार पत्रों के माध्यम से गांधी जी ने अपने विचारों को जनमानस तक पहुँचाया। उनकी एक आवाज पर लोग मर-मिटने के लिए तैयार थे। गांधी के नेतृत्व में हिंदी को राष्ट्रभाषा माना गया। जैसे-जैसे राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र हुआ हिंदी पत्रकारिता सशक्त हुई। इस युग के प्रमुख पत्र थे- 'आज' बनारस 1920, 'स्वतंत्र' कलकत्ता 1920, 'कर्मवीर' जबलपुर 1920, 'सैनिक' आगरा 1925, 'विप्लव' लखनऊ 1938 आदि। इन पत्रों ने स्वतंत्रता आंदोलन के अंतिम चरण में अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई।

सन् 1930 के प्रारंभ में स्वतंत्रता आंदोलन को कुचलने के लिए प्रेस कानून लगाए गए। जिसके कारण अनेक समाचार पत्रों के प्रकाशन बंद हो गए। ऐसी स्थिति में पत्रकारों ने भूमिगत क्रांतिकारी पत्रों को निकाला, जिसका नेतृत्व काशी ने किया। बाबुराव विष्णु पराड़कर, रामचंद्र वर्मा आदि ने विप्लवकारी पत्र निकाले। 'रणभेरी', 'शंखनाद', 'चिंगारी' और 'तूफान' जैसे पत्रों ने स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

निष्कर्षत : कहा जा सकता है कि भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं ने जनता को जाग्रत करने में, उनमें क्रांति की ज्वाला निर्माण करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई। देश के हर कोने से हिंदी समाचार पत्रों ने राष्ट्रीयता की भावना जाग्रत की। जिनमें मुख्य रूप पश्चिम बंगाल से 'उदन्त मार्तन्ड', उत्तर प्रदेश से 'बनारस अखबार', हिमाचल प्रदेश से 'शिमला अखबार', मध्य प्रदेश से 'मालवा अखबार', राजस्थान भरतपुर से 'मजहरुल सरूर', दिल्ली से 'पयामें आजादी', गुजरात अहमदाबाद से 'धर्मप्रकाश', पंजाब लाहौर से 'ज्ञान प्रदायिनी', जम्मू कश्मीर से 'वृतांत विलास', उत्तरांचल से 'अल्मोड़ा अखबार', बिहार पटना से 'बिहार बंधु', हरियाणा गुड़गाँव से 'जीयलाल प्रकाश' आदि प्रादेशिक स्तर के महत्त्वपूर्ण प्रकाशित प्रथम हिंदी समाचार पत्र हैं।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्रकारिता के संबंध में डॉ. धर्मवीर भारती कहते हैं- ''स्वतंत्रता संग्राम में पत्रकारिता की परंपरा और भी परवान चढ़ती गई। वह क्रांतिकारियों का सशस्त्र आंदोलन हो या गांधीजी का सत्याग्रह, ये अखबार उनके माध्यम थे, जन जागरण के अग्रदूत थे। रोज जमानत माँगी जाती थी, रोज-रोज पुलिस छापे मारती थी, संपादक का एक पाँव जेल में रहता था। संपादक और पत्रकार जनता का आदमी था... अपनी मातृभाषा के गौरव से उदीप्त थी वह पत्रकारिता।''[4]

संदर्भ-

1. तिवारी अर्जुन, हिंदी पत्रकारिता का बृहद इतिहास, पृ.95
2. पवार हरपालसिंह, हिंदी पत्रकारिता और राष्ट्रीय आंदोलन, पृ.184
3. वही, पृ.77
4. हिंदी पत्रकारिता : इतिहास एवं संरचना, पृ.81

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, विद्यावर्धिनी सभा कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले मो. 9403341652

Scanned with OKEN Scanner

Current Global Reviewer

...proved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages

ISSN 2319-8648 | Impact Factor - 2.143 | Indexed (IIJIF) | UGC Approved Sr. No. 64310

SPECIAL ISSUE

10th February 2018 Issue: I Vol. I

On the Occasion of ICSSR Sponsored
Interdisciplinary National Seminar on

Rural and Tribal Communities: Issues, Challenges and Remediation

Organised by

VES's Sarvajanik Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

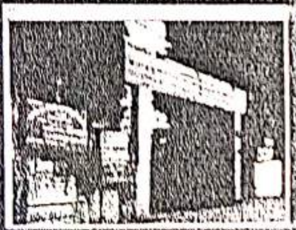

...hief
...dam

G... ...rs
Princip... ...Patil
Sarvajanik A... ...rce College,
Visarwadi, Tal. ... ...st. Nandurbar

...nvener
...Prof. Ananda M. Kalbande
...Dept. of History,
...Arts & Commerce College,
...Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Secretary
Assist. Prof. Rakesh B. Patil
Department of Sociology
Sarvajanik Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

www.rjournals.co.in

Scanned with OKEN Scanner

15	Status Of Education Among Tribals In India	Dr. Krupa R. Trivedi	55
16	Social Culture Profile of the Rural Tribal people in Narmada district of Gujarat	Vasava Lalsingbhai Gambhirbhai	61
17	A Comparative Study Of Scheduled Caste And Scheduled Tribes Population In Rural Region Of Jalgaon District	Mr. Kailas Namdeorao Salunkhe	67
18	Irrigation System in Nandurbar District	Mr.Sunil.S.Gavit, Mr. Vishal P. Koli	70
19	Understanding Distant Diterminants of Child Malnutrition in Melghat of Maharashtra State	Dr. Sandeep Manoharrao Raut , Dr. Subhash S. Mure	72
20	Forest Rights, Governance and Tribal Vulnerability: A Study of Gondia District in Maharashtra	Nitin Vasantrao Ganorkar	76
21	Empowerment of Rural And Tribal Women Empowering Tribal Women: Product Promotion of Indigenious Craft Arts In Melghat Tiger Reserve.	Shreyas Dilip Pannase	80
22	A Study on the Challenges Faced By the Tribal Community	Prof.Dr.(Major) Keshav Narayan Patil	83
23	Empowerment of Tribal Women Through Education in Bengal	Soumya Narayan Datta	87
24	Empowerment of Rural an Tribal Women	Prof. B.K. Rawat	90
25	ग्रामीण व आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक - सांस्कृतिक समस्या	प्रा. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	93
26	आदिवासी समुदायांच्या समस्या व संविधानिक तरतुदीचा अभ्यास	प्रा. माधव.शं. वाघमारे	96
27	जागतिकीकरण आणि बदलता आदिवासी समाज	प्रा.डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे	99
28	मेळघाटातील कोरकू अदिवासीची लोकवाद्ये	प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी	103
29	ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमीका	प्रा. कविता प्रल्हादराव हिरुळकर	106
30	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना : एक अभ्यास	प्रा.डॉ. नितीन उल्हासराव सराफ	112
31	अनुसूचित जमातीच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी संविधानिक व न्यायीक /तरतुदी	प्रा.सुरेंद्र एच किन्हीकर,	114
32	ग्रामीण विकासाबाबत म.गांधीजींची संकल्पना	प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील	117

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Special Issue
Issue I Vol. I , 10th Feb. 2018
UGC Approved
Sr. No. 64310
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 2.143

जागतिकीकरण आणि बदलता आदिवासी समाज

प्रा.डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

------------- (27) -------------

प्रस्तावना-

भारत हा एक विकसनशील देश असुन भारताने आज कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रामध्ये नेत्रदिपक प्रगती केली आहे. विशेष म्हणजे जागतिकीकरणानंतर विकासाचा वेग वाढला आहे. या बरोबरच भारतामध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक बदल देखील होत आहे, याचे श्रेय निश्चितच जागतिकीकरणाला जाते. जगामध्ये भारत हा एकमेव असा देश आहे की, जेथे विविध जाती, धर्माचे, पंथाचे लोक एकत्र नांदत आहे. यामध्ये विशेष म्हणजे आदिवासी समाज आहे. आदिवासी समाज हा फक्त भारतातच आहे असे नाही तर जगातील सर्व देशांत आहे. विशेषत: आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका या खंडातील देशात आजही आदिवासी जमाती मोठया प्रमाणात आढळतात. युरोपामध्ये मात्र त्यांचे फार झपाटयाने आधुनिकीकरण झाल्याने युरोपमध्ये आदिवासी समाज म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये आदिवासी जमाती मोठया प्रमाणात असून त्या भारतभर पसरलेल्या आहेत. त्यांची संख्या सुमारे 414 आहे. या आदिवासी जमातींना वेगवेगळया नावांनी ओळखले जात असले तरी मराठीमध्ये आदिवासी हा शब्द प्रचलित झालेला दिसून येतो. हा समाज अरण्यात किंवा पर्वत रांगेतील दऱ्या खोऱ्यात वस्ती करून राहतो. मात्र जिथे पर्वत किंवा अरण्य नाहीत तिथेही काही आदिवासी जमाती आहेत. या सर्व जमातीमध्ये आर्ज आपणाला खुप बदल झालेला दिसतो आहे. असे असले तरी आजही आदिवासी समाज इतर समाजाच्या तुलनेत सर्वच बाबतीत मागासलेला दिसतो. विकासाच्या प्रवाहापासून दूर दिसतो. देशाचा सर्वांगिण विकास करायचा असेल तर सर्वांचा विकास करावा लागणार आहे. म्हणुनच स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही समाजवादाचे तत्व स्वीकारून नियोजित विकास घडवून आणण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. पंडित जवाहरलाल नेहरूंना आदिवासी जीवन आणि संस्कृती याबाबत फार आस्था व कुतुहल होते. राष्ट्रपती डॉ.राजेंद्र प्रसाद हे स्वत:च भारतीय आदिमजाती सेवक संघाचे अध्यक्ष होते. त्यामुळे विकास प्रक्रियेचा शुभारंभ झालयावर आदिवासींच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करणे स्वाभाविकच होते. शिवाय भारतीय संविधानात आदिवासी प्रदेश आणि आदिवासी जमातीच्या रक्षण तसेच विकासासाठी विशेष तरतुदीही करण्यात आल्या आहेत.

विषय निवड-

जागतिकीकरणामुळे भारतात सर्वच क्षेत्रात आणि सर्वच घटकात बदल झालेला आहे. याला आदिवासी समाज देखील अपवाद नाही. म्हणुन जागतिकीकरणाचा आदिवासी समाजावर देखील परिणाम झाला. हा बदल अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे-

1) जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजामध्ये झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
2) आदिवासी समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय समस्याचा अभ्यास करणे.
3) आदिवासी समाजाला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी येणाऱ्या समस्येचा अभ्यास करणे.

गृहितके-

1) आदिवासी समाजाचे जीवन व राहणीमानात बदल झाला आहे.
2) आदिवासी समाजाच्या समस्येत बदल झाला आहे.
3) जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती-

आदिवासी समाज संपूर्ण भारतभर विखुरलेला आहे. शिवाय जागतिकीकरणामुळे यांच्यात मोठा बदल झालेला आहे. मात्र प्रस्तुत संशोधनासाठी फक्त महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर जागतिकीकरणामुळे झालेल्या बदलाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन पध्दती-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संपूर्ण द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असून, यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके नियतकालीके, दैनिके आणि इंटरनेटचा आधार घेऊन संशोधन माहिती व आकडेवारी घेतलेली आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा-

प्रस्तुत संशोधनात जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजामध्ये झालेल्या विविध बदलांचा अभ्यास करण्यात आला असून, तो फक्त महाराष्ट्र राज्यापुरताच मर्यादित आहे. तसेच यासाठी लागणारी माहिती द्वितिय साधन सामग्रीवर अवलंबुन आहे. तसेच सर्वच आदिवासी समाजातील बदलत्या घटकाचा अभ्यास करणे शक्य नसल्याने काही निवडक घटकातील बदलाचाच अभ्यास करण्यात आला आहे.

विषय विस्तार-

आदिवासी समाज जंगलात डोंगर दऱ्यामध्ये प्रगत समाजापासुन दुर राहतो. जंगलात मिळणाऱ्या विविध वस्तुवरच आदिवासी आपली उपजीविका करीत आहे. प्राण्याची शिकार करणे, मोहाची फुले गोळा करून त्यावर आपले जीवन जगत आहे. जंगलातील लाकडाच्या मोळया विकून येणाऱ्या पैशावर आपला उदरनिर्वाह करतात. महाराष्ट्रातील बहुतांशी आदिवासी जमातीचे उपजीविकेचे साधन शेती हेच आहे. स्वतःची शेती असणारे, दुसऱ्याच्या शेतीवर मजुरी करणारे किंवा दुसऱ्याची शेती खंडाने करणारे अशा तीन प्रकारचे लोक आदिवासी जमातीत आहेत. या बरोबरच गाई, म्हशी, शेळया, कुक्कुटपालन हे व्यवसाय देखील करतात. एकुणच आदिवासी समाज आर्थिक दृष्टया अतिशय मागासलेले आहेत. हे लोक सुशिक्षित नसल्याने व्यापारी, सावकार हे लोक यांची फसवणूक करतात. यामुळे आदिवासींच्या डोक्यावर नेहमीच कर्जाचा डोंगर उभा असतो.

महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यात आदिवासी समाज राहत असला तरी ठाणे, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, वर्धा, गोंदिया, चंद्रपुर, गडचिरोली या जिल्ह्यामध्ये आदिवासीचे प्रमाण अधिक आहे. महाराष्ट्रात एकुण लोकसंख्येच्या 2011 च्या जणगणनेनुसार 9.35 टक्के आदिवासी समाज आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमाती मुख्यतः तीन भौगोलिक विभागामध्ये राहतात. हे तीन विभाग म्हणजे- 1) सह्याद्री विभाग, 2) सातपुडा विभाग, 3) गोंडवन विभाग होय. महाराष्ट्र राज्याची मागील चार दशकांची आदिवासी लोकसंख्या व एकुण लोकसंख्या पुढील तक्त्यावरून लक्षात येते.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी व एकूण लोकसंख्या

(लोकसंख्या हजारात)

अ.क्र.	तपशील	1971	1981	1991	2001	2011
1	महाराष्ट्रातील एकुण लोकसंख्या	50412	62784	78937	96879	112374
2	महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या	3841	5772	7318	8577	10510
3	आदिवासी लोकसंख्येची राज्याच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	7.96	9.19	9.27	8.35	9.35

वरील तक्त्यावरून लक्षात येते की चार दशकामध्ये आदिवासी लोकसंख्येमध्ये वाढ झालेली आहे. आणि ती 7.96 टक्यावरून 9.35 टक्यांपर्यंत वाढलेली दिसते.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. तसेच शहरामध्ये रोजगाराच्या शोधात येत असल्याने आणि वाहतुक व दळणवळणच्या साधनामध्ये वाढ झाल्याने या समाजाचा इतर समाजाशी संपर्क येऊ लागला. यामुळे आदिवासी समाजाच्या पूर्वापार चालत आलेल्या चालीरीती, परंपरा, संस्कृती, श्रध्दा, रूढी यांची ओळख काळाच्या ओघात पुसट होऊ लागली आहे. आज आदिवासी समाजाचा हळुहळु विकास होत आहे. मात्र ज्या वेगाने विकास व्हायला पाहिजे, तेवढा झाला नाही. मात्र बाह्य जगाशी संपर्क वाढला. यातुन त्यांच्यापुढे नवीन समस्या निर्माण झाल्या. जसे की, वनसंरक्षक, ग्रामसेवक, तलाठी, पटवारी, शिक्षक विविध खात्याचे अधिकारी यांच्याशी संपर्क वाढला यातुन नवीन प्रश्न निर्माण झालेत व समस्या वाढत गेल्या.

जागतिकीकरणाचे परिणाम-

भारताने 1991 ला नविन आर्थिक धोरण स्वीकारले, याचाच एक भाग म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणामुळे दोन देशातील देवाण घेवाण वाढली. सर्वच अर्थव्यवस्थेची दरवाजे खुले झाले. याचा परिणाम भारतातील विविध क्षेत्रावर आणि घटकांवर देखील झाला. याला आदिवासी समाज देखील अपवाद नाही. विजेपासुन हजारो मैल दुर असणाऱ्या आदिवासी बांधवांच्या हातात मोबाईल आला, रोजगारासाठी व दुसऱ्या राज्यात जाऊ लागला. वाहनामधुन फिरू लागला. राहणीमानात सुधारणा झाली हे सर्व शक्य झाले ते केवळ जागतिकीकरणामुळेच. आदिवासी समाजावर जागतिकीकरणामुळे जे बदल किंवा परिणाम झाले ते पुढील काही मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

1) आदिवासींचे जीवन-

पूर्वीच्या काळी आदिवासी समाजातील आर्थिक स्थिती फार मागासलेली होती. त्यांच्या जमिनी सावकार, जमीनदार इ. लोक जबरदस्तीने घेत. आदिवासींना बेकारी, वाहतुकीच्या सोयी, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, पक्की घरे, वैद्यकीय सोयी इ. समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. परंतु आज सर्वसमावेशक विकासामुळे आणि विशेषतः जागतिकीकरणानंतर वरील समस्या कमी झाल्या आहे. रोजगार वाढला, वाहतुकीच्या सोयी वाढल्या, पक्की घरे देण्यात येत आहे. मनोरंजनाची साधने आली, थोडक्यात शिक्षणाची गंगोत्री दारापर्यंत आल्यामुळे आदिवासींचे संपूर्ण जीवनच बदलून गेले आहे.

2) आदिवासींची शेती-

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच आहे. पूर्वी त्यांची शेती करण्याची पध्दत पुर्णपणे वेगळी होती. शिवाय ती निसर्गावर अवलंबून होती. आवश्यक तेवढेच पिकविणे हे तत्व होते. ज्वारी, भात, नागली इ. पिके होत. मात्र आज विकासाच्या प्रवाहात आल्यामुळे आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे त्यांची शेती करण्याच्या पध्दतीपासुन ते पिके घेण्यापर्यंत सर्वच पध्दतीत बदल झालेला दिसतो. आज आदिवासी लोक व्यापारी पिके घेत आहेत. तसेच शेतीला पाणी देण्याची पध्दत, खते, औषधी, बी-बियाणे, शेतीला काहीतरी जोडव्यवसाय असे विविध कामे करतांना दिसुन येतात. कधी काळी जमिनीला काळी आई म्हणून जमीन नांगरणे म्हणजे काळया आईच्या पोटात नांगर घालणे अशी संकल्पना असला आदिवासी समाज आज ट्रॅक्टरच्या साहयाने जमीन नांगरत आहेत. वीज पंपाचा पाणी उपसण्यासाठी वापर करत आहे. एकूणच जागतिकीकरणामुळे शेती करण्याच्या पध्दतीपासुन ते शेतीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदललेला आहे.

3) आदिवासींचे आर्थिक जीवन-

आदिवासी लोक जंगलात वास्तव्य करून जंगलात मिळणारी कंदमुळे, फळे, फुले गोळा करून आपली उपजीविका करीत असे. प्राण्याची शिकार, लाकडे विकणे, यातुन पैसा मिळवित. आज त्यांच्या आर्थिक जीवनमानात फरक पडला आहे. आज ते स्थिर शेती करू लागले. शिवाय पशुधन पाळत आहे. स्वतःच्या मालकीचे लहान-मोठे उद्योगधंदे सुरू केले आहे. सरकारी नोकरी करत आहे. मजुरीसाठी शहरामध्ये येत आहे. एवढेच नव्हे तर एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात रोजगारासाठी स्थलांतर करीत आहे. स्वतःच्या शेतीमधील पिक स्वतः विकत आहे. सावकाराऐवजी बँकेकडून कर्ज घेऊ लागला आहे. एकूण जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजाच्या जीवनाला एक वेगळी कलाटणी मिळाली आहे.

4) आदिवासीचे सांस्कृतिक जीवन-

आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन अतिशय वेगळे आहे. यांची सांस्कृतिक मुल्य, जीवनपध्दती, कला इ. भिन्न व सामान्य समाजापासुन अलग आहे. लग्न समारंभ, नृत्य, सामाजिक चाली रिती, देवदैवत हे सर्वच वेगळे होते. मात्र आज शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने इतर समाजाशी संपर्क वाढल्याने आणि स्वतः विकासाकडे वाटचाल करीत असल्याने आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक जीवनमानात देखील बदल होत आहे. त्यांच्या पेहरावापासुन ते खाणपानपर्यंतच्या सर्व बाबतीत बदल झालेला आहे.

5) आदिवासींचे राजकिय जीवन-

आदिवासी समाजामध्ये राजकारणाला स्थान नव्हते. गावामध्ये होणारे भांडण-तंटे स्वतः आदिवासी लोक गावपंचायतीमार्फत मिटवित असे. शिवाय देशाच्या किंवा राज्याच्या राजकारणात त्यांना रूची नव्हती. म्हणून ते निवडणुकीसाठी आपला उमेदवार देखील उभा करत नव्हते. मात्र

Scanned with OKEN Scanner

आज गाव पंचायतीची जागा कोर्टाने घेतली आहे. शिवाय निवडणुकीच्या रिंगणात स्वत:चा उमेदवार उभा करत आहे. आपल्या समाजाचे नेतृत्त्व करीत आहे. एकुणच राजकारणातील सहभाग वाढला आहे.

वरील काही मुद्याच्या आधारे जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजामध्ये चांगले बदल झाले असे स्पष्ट होत असले तरी जागतिकीकरणामुळे सर्वच चांगले फायदे झाले असे नाही. याची दुसरी बाजु देखील तेवढीच महत्वाची आहे.

जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजाला फायदे झाले ते विशिष्ट सुशिक्षित लोकांपर्यंतच सिमीत राहिले. यांच्या सांस्कृतिक जीवनात बदल झाला. मात्र यामुळे आपल्या कलेचा विसर पडत चालला आहे. त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत पैसा आल्याने समस्या कमी होण्याऐवजी समस्येत आणखी भरच पडलेली आहे. आजही बहुतांशी आदिवासी समाज गरीब आहे, दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे. आपल्या उपजिविकेसाठी तो राना-वनात भटकंती करत आहे, मासे पकडणे पक्ष्यांची शिकार करणे अशी कामे करत आहे.

निष्कर्ष-

अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी धडपडणारा आदिवासी समाज आज विकसित होऊ पाहतो आहे. आदिवासी पाड्या वस्त्यांपर्यंत दळणवळणाची साधने, संपर्क माध्यमे, वाहतुक, शिक्षण पोहचले आहे. त्यामुळे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत पैसा आला आहे. मजुरी करणे, शेती करणे, व्यापार करणे, याच्या माध्यमातून दोन पैसे मिळवित आहे. जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे आदिवासी समाज शेतीमध्ये काही प्रमाणात व्यापारी पिके घेऊ लागला आहे, रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली आहे. शिक्षणाच्या सुविधेत वाढ झाली आहे. आरोग्याच्या सुविधांमध्ये वाढ झाली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आज आदिवासी समाजाला आपल्या हक्काची जाणीव होऊ लागली आहे व यातुन त्यांचा आर्थिक विकास होऊ लागला आहे.

शिफारसी-

जागतिकीकरणामुळे आदिवासी समाजामध्ये परिवर्तन होत असले तरी याचा वेग अतिशय मंद आहे. शिवाय विकास हा अद्यापही सर्वांपर्यंत पोहोचलेला नाही. म्हणून काही शिफारशी सुचविता येतील.

1) शिक्षणाचे प्रमाण वाढण्यासाठी निवासी शाळांच्या संख्येत विशेषत: उच्च शिक्षणामध्ये शासकीय होस्टेलची संख्या वाढवावी.
2) सरकारी योजना त्यांच्या घरापर्यंत जाण्यासाठी विशेष दुत नेमावे.
3) कला कुसरीचे हस्तोद्योग व लघुउद्योग याच भागात सुरू करावे, यामुळे रोजगार वाढेल.
4) शेती सुधारण्यासाठी नवनवीन तंत्रज्ञान व साहित्य उपलब्ध करून द्यावे.
5) आदिवासी भागात उत्पादित पिकांना बाजारपेठ मिळावी यासाठी स्थानिक भागात बाजारपेठांचा विस्तार करावा इ.

सारांश-

जागतिकीकरणामुळे ज्याप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्था ढवळुन निघाली व विकासाचा वेग वाढला तसाच आदिवासी बांधवाच्या विकासाचा देखील वेग वाढलेला दिसतो. विकासाचा वेग मंद असला तरी सर्वांपर्यंत पोहचत नसला तरी भविष्यात त्याचा फायदा नक्कीच होईल.

संदर्भ-

1) आदिवासी विश्व, डॉ.सौ.शैलजा देवगांवकर, डॉ.एस.जी. देवगावकर
2) महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, डॉ.गोविंद गारे
3) महाराष्ट्रातील आदिवासी, डॉ.शौनक कुलकर्णी
4) आदिवासी विकास प्रकाशन, डॉ.एस.जी. देवगांवकर
5) आदिवासींच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, डॉ.बी.एन. आकरे.

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013) | March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह   साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

Impact Factor – 3.452   ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March- 2018

SPECIAL ISSUE-50

Literature : New Trends & Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह
साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक संपादक : इंगजी विभाग : प्रा. एल. बी. गायकवाड व डॉ. पी. ए. वाघमारे
मराठी विभाग : डॉ. व्ही. एस. लव्हाळे व डॉ. एस. के. माळी
हिंदी विभाग : प्रा. के. पी. पाटील

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher   Price : Rs. 1500/-

Scanned with OKEN Scanner

45	ग्रामीण साहित्य- नवीन टप्पा-इडा पीडा टळो	डॉ.विजया पाटील	248
46	नामदेव ढसाळ एक परिवर्तनवादी कवी	डॉ. माणिक माधव बागले	254
47	जागतिकीकरण आणि मंगेश नारायणराव काळे व हेमंत दिवटे यांची कविता	डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख	257
48	आदिवासी साहित्य आणि लोकजीवन	इंद्रायणी ज्ञानेश्वर सैंदाणे	261
49	प्रेमानंद गज्वी : एक सामाजिक, वास्तववादी प्रयोगशील नाटककार	डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे	267
50	आदिवासी लेखिकांच्या कवितेतील स्त्रीजाणीव	विलास जयंत गावीत	272
51	माती पंख आणि आकाश : एका ध्येयवेड्या ग्रामीण युवकाची यशोगाथा	सातव समाधान काशिराम	277
52	वृत्तपत्रीय लेख	डॉ. रंजना मधुकर कदम	284
53	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री नाटककारांच्या नाटकातील स्त्रीवाद	रत्ना जवरास	289
54	UNISCO अहवाल २०११ और खानदेशातील आदिवासी बोली	डॉ. प्रदीप ओजेकर	294
55	बालकथा साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह	हर्षदा निंबा बोरसे	300
56	" जैत रे जैत " या कादंबरीतील निसर्गवर्णन	वर्षा रविंद्र उपाध्ये नेहा सुनिल पवार	307
57	मराठी आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास विशेष संदर्भ 'तृष्णा' आत्मवृत्तपर कादंबरी	अनिता नामदेवराव रानवळकर	311
58	किरवंत नाटकातील संवाद चातुर्य : एक शोध	डॉ. ज्ञानेश्वर रामलाल भोई	315
59	डॉ. अलका कुलकर्णी यांच्या 'चकवा' कादंबरीचा आशय	संजय धर्मा पाटील	319
60	ग्रामीण साहित्य निर्मिती : एक शोध	गणेश दिगंबर सावजी	323
61	आदिवासी साहित्य	डॉ. विठ्ठल केदारी	329
62	ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कादंबरी	डॉ. प्रशांत लगडे	332
63	लोकसाहित्यातील प्रयोगसिध्द लोककलांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ.सहदेव विलासराव रसाळ	337
64	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कविता	डॉ. हिरालाल सोमा पाटील	344
65	'अस्मितादर्श' - एक बहुआयामी सर्जनशील	ममता काशिनाथ भारुडे डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	348

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कादंबरी

प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे,
मराठी विभाग
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य,
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.
मो. ९९२३४४४८४०

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. मराठी माणसाला आणि मराठी भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. मराठीतून लेखन करणाऱ्या लेखकांच्या मनात नवे विषय आणि नव्या जाणिवा मूळ धरू लागल्या यात प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लीम सहित्य, जनवादी साहित्य असे साहित्य प्रवाह मराठी साहित्य शारदेत आपली वेगळेपणाची भर घालून तिला आणखीनच खुलवू लागले. या संदर्भात डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''कुठल्याही साहित्यात प्रवाह निर्माण होणे हे जिवंतपणाचे लक्षण असते. नव्या प्रवाहांमुळे वाङ्मयाच्या कक्षा रुंदावतात आणि अभिरुची बदलते. नव्या प्रवाहांचे जसं समर्थन केलं जातं. तशी त्यावर टीकाही होते. त्याचा समीक्षेवर परिणाम होतो. समीक्षेचं वर्तुळ विस्तारतं. नव्या प्रवाहामुळे भाषिक भर पडते. नव्या अनुभवांमुळे वाङ्मयाची उंची वाढते.''[१] डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या मताचा विचार केला असता साठोत्तरी साहित्यात ते दिसून येते. कारण साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांनी मध्यमवर्गीय लेखकांच्या त्याच-त्याच लेखनाला बाजुला सारून मराठी साहित्यात जे साचलेपण आलेले होते ते दूर केले. या काळातले वाङ्मय प्रवाह हे जीवनवादी आहेत. या संदर्भात डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मय प्रवाह हे जीवनवादी आहेत. मानवी मूल्यांवर या साहित्याची निष्ठा आहे. सामाजिक प्रश्नांचं हे साहित्य आहे, हे साहित्य वास्तववादी आहे. माणसाच्या शोषणाविरुद्ध हे साहित्य प्रकट झालं आहे. नव्या जाणिवांनी हे प्रवाह मोहरलेले दिसतील. व्यक्तीचें दैन्य-दारिद्र्य, समाजाचे दैन्य-दारिद्र्य आणि परिसराचे दैन्य- दारिद्र्य ह्या साहित्यात प्रकट झालं आहे.''[२] लिंबाळे यांच्या मतानुसार वास्तववादी लेखन या काळात सुरु झाले.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी वाङ्मयाकडे नजर टाकली असता हे साहित्य समृद्ध आणि जीवनाच्या विविध स्तरांना स्पर्श करणारे परिवर्तनवादी आहे. साहित्याकडे वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहणाऱ्या प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा अतिशय सकस असा साहित्य प्रकार आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाहाचा विचार करीत असतांना आपल्याला प्रथम ग्रामीण जीवनाचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण साहित्य हे समाज जीवनावर आधारित असते. म्हणून ग्रामीण भाग आणि खेडे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे.

खेड्याच्या अंतरंगाविषयी विचार मांडतांना त्रि. ना. अत्रे म्हणतात, ''खेडे म्हटले की, अगोदर चटकन काळी जमीन डोळ्यासमोर उभी राहते. शेते, पिके, गवत, झाडे, गुरे-ढोरे, शेळ्या-मेंढ्या, मेंढके, शेतकरी, गुराखी, पाट, बुडक्या, विहिरी, नांगर, कुळव, मोट, मळा, गोफण वगैरे बळीराजाचे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

वैभव खेड्याचे नाव काढताच इतके मन व्यापून टाकते की, खेड्यात शेतीखेरीज दुसरा रोजगार चालत असेल किंवा शेतकऱ्यांखेरीज दुसरे कोणी राहात असेल असे एकाएकी मनात येत नाही, कुणबी पुढे झाल्याखेरीज एकही खेड्याची वसाहत झाली नाही. त्याने धान्य पैदा करून इतरांच्या खाण्याची तरतूद केली तेव्हा इतर गोळा झाले.''[३] एकंदरीत ग्रामजीवनात प्रमुख घटक शेती आणि शेतकरी आहे आणि शेतकऱ्याभोवती अठरा पगड जातीचे लोक गावगाड्यात जमा झालेले दिसतात.

त्रि. ना. अत्रेंनी वर्णन केलेल्या खेड्याचे स्वरुप पाहता शेती हा प्रमुख व्यवसाय आणि त्या भोवती इतर व्यवसाय असे ग्रामीण जीवनाचे स्वरुप होते. पण त्यात राहणारी माणसं, त्यांची सुख-दुःखे, कष्ट, उपेक्षा, प्रश्न, समस्या, अपेक्षा, स्वप्न याचा विचारही महत्त्वाचा आहे. या दृष्टीकोणातून म. जोतिराव फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा १८८३ साली लिहिलेला ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जाणीवपूर्वक ग्रामीण भागातील प्रश्नांकडे त्यांनी त्यातून लक्ष वेधले. परंतु त्या नंतर निर्माण होणाऱ्या साहित्यातून ते जाणवले नाही.

१९२० नंतर गांधी युगाला प्रारंभ झाला. म. गांधींनी खेड्याचे महत्त्व ओळखले आणि देशाचा विकास हवा असेल तर आधी ग्रामविकास आवश्यक आहे. म्हणून त्यांनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली आणि सर्वच क्षेत्रातील लोकांचे लक्ष ग्रामीण भागाकडे वळले. याला लेखक, कवी कसे अपवाद राहू शकतात परंतु त्यांनी जे लेखन केले ते वरवरचे होते. वास्तवापासून दुर जाणारे होते.

म. फुलेंच्या लेखनाची प्रेरणा घेऊन लेखन खऱ्या अर्थाने १९६० नंतर होताना दिसू लागले. १९६० नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये अनेक बदल होत गेले. ग्रामीण भागातून जन्मलेली पिढी आता लिहू-वाचू लागली होती आणि तिला आपला गाव, गावातील माणसे, शेती, गुरे, घरे, प्रश्न, समस्या, उपासमार, कष्ट, दारिद्र्य, वास्तव, भोवतीच्या ग्रामीण साहित्यात कुठेच नाही असे वाटत होते, आढळत नव्हते. म्हणून प्रत्यक्ष कष्टकरी ग्रामीण समाजातून आलेले संवेदनशील लेखक स्वतः अनुभवलेले ग्रामीण जीवन लिहू लागले. ग्रामीण माणसाच्या मूलभूत जाणिवा व्यक्त करणे या लेखकांनी महत्त्वाचे मानले. म्हणूनच ग्रामीण प्रश्न, बदल, दारिद्र्य, उपेक्षा, कष्ट वास्तव रुपात मांडले जाऊ लागले. आपल्या जगण्याविषयी, आपल्या जीवनाविषयी आपणच लिहावे असा विचार त्यांच्या समोर आला आणि आपलेच जीवन रेखाटत असल्यामुळे भाषाही आपलीच असली पाहिजे यातून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या ग्रामीण साहित्य प्रवाहात कादंबरी, कथा, कविता, नाटक हे साहित्य प्रकार जोमाने लिहिले जाऊ लागले. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण ताकदीने करणारे जे लेखक होते. त्यात आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, मधु मंगेश कर्णिक, उद्धव शेळके, म. भा. भोसले, सखा कला, रंगराव बापू पाटील इ. उल्लेख करता येईल.

ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात नवीन प्रवृत्तीमुळे झालेले बदलांचा उल्लेख या शोधनिबंधात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्या दृष्टीने १९६० नंतर ग्रामीण कादंबरी मध्ये जे बदल दिसून आले ते अगदी स्पष्ट आहेत. त्यादृष्टीने वास्तवपूर्ण जीवनाचे चित्रण करणारी उद्धव शेळके यांच्या 'धग' या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागेल. तसेच रणजित देसाई यांची 'माझा गाव' ही कादंबरी, शंकर पाटलांची 'टारफुला' कादंबरी ज्यात ग्रामीण राजकारण आणि सत्ताकारण यातील संघर्ष चित्रीत करण्यात आला आहे. ग्रामीण जीवनातील परिवर्तन ज्या कादंबऱ्यातून दिसली त्या म्हणजे रा. रं.

Scanned with OKEN Scanner

बोराडेंची 'पाचोळा' आणि आनंद यादवांची 'गोतावळा' यामध्ये शहरीकरणाचा तसेच यंत्रयुगाचा परिणाम दिसून येतो. माणसाचे भावविश्व उद्ध्वस्त होत जाताना दिसते.

पुढे एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतला असता असे लक्षात येते की, त्या दरम्यान ग्रामीण जीवन अंतर्बाह्य ढवळून निघालेले आहे. अनेक स्थित्यंतरे ग्रामीण भागात घडल्यामुळे ग्रामजीवन अधिक व्यामिश्र, गुंतागुंतीचे बनत चाललेले आहे. बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करतांना वासुदेव मुलाटे म्हणतात की, ''बदलत्या परिस्थितीचे चटके बसलेल्या नव्या पिढीच्या लेखकांनी बदल घडवू पाहणाऱ्या शक्तीचे अंतर्भेदी दर्शन घडविले, परंपरागत जीवनरहाटीचा ऱ्हास होणाऱ्या नव-संस्कृतीचे उघडे-नागडे स्वरुप स्पष्ट करून दाखविण्यावर त्यांनी भर दिला. ग्रामीणत्वाचा मोहरा त्यांनी वर्णनात्मकतेकडून मूल्यगर्भतेकडे वळविला. त्यांचे साहित्य वर्गीय संघर्षाच्या आणि संक्रमणकारी शक्तीचा वेध घेण्यात गुंतलेले आहे.''[४] जागतिकीकरण, खुले आर्थिक धोरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, गॅट करार, सेझ, माहितीचा अधिकार, दहशतवाद, भ्रष्टाचार या बरोबरच माहिती तंत्रज्ञान इ. कारणांनी ग्रामीण जीवनात आमुलाग्र बदल झालेले आहे. दळणवळणाची साधने, प्रसार माध्यमे, इंटरनेट, शासकीय योजना यांचा सर्वत्र स्फोट झालेला आहे. आपणास वरवर पाहता हा विकास दिसत असला तरी ग्रामीण जीवनाला भकास करणारी ही अवस्था आहे. यामुळे खेड्याचे शहरीकरण होऊन खेडी ओसाड दिसत आहेत. प्रेम, दया, करुणा, जिव्हाळा खेड्यांमधून पाणी आटावे असा आटला आहे. यामुळे एकूणच मराठी साहित्याचा चेहरा मोहराच बदललेला दिसत आहे. वरील बदलांबरोबरच शेतीची विशेषत: कोरडवाहू शेतीची वाढती दुरावस्था, या दुरावस्थेमुळे निराश, हताश झालेला शेतकरी, ग्रामीण राजकारण, नोकऱ्यांमधील वाढते अर्थकारण, भ्रष्टाचार यामुळे सुशिक्षित बेकार, ग्रामीण तरुणांच्या वाढत्या संख्येमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, तसेच दुष्काळ, वाढती महागाई, रासायनिक खतांमुळे निकृष्ट होत जाणारी जमीन, जमिनींच्या प्लॉटीकरणातून मिळणाऱ्या पैशाच्या आमिषाने शेतीहीन होणारा शेतकरी, त्यांच्यातील व्यसनाधिनता, शहरी भडक संस्कृतीचे आकर्षण अशा या सर्व बदलांच्या प्रभावातून नवा जीवनरस शोषून मराठी ग्रामीण कादंबरी अधिक सजग होत आहे. अलिकडच्या ग्रामीण कादंबरीबद्दल नागनाथ कोतापल्ले लिहितात, ''एकंदरीत वास्तवाला सामोरे जाणे हेच या कालखंडातील मराठी कादंबरीचे सगळ्यात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे.''[५] त्यांच्या मतानुसार, बदलते वास्तव हे ग्रामीण कादंबरीकारांनी अतिशय ताकदीने आपल्या कादंबऱ्यांमधून उभे केलेले आहे.

या शतकातील कादंबरी सखोल उत्कटतेबरोबरच शेतकऱ्यांचे कष्टमय, दरिद्री जीवन व्यक्त करते. खेडूत माणसं त्यांच्या मनाची ओढाताण, त्यांची आंदोलने व विविध पैलू यांचे चित्रण कादंबरी करते. कादंबरी ग्रामीण जीवनातील दशा, दिशा व परिवर्तनाचे दर्शन घडविते. या संदर्भात डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात, ''ग्रामीण साहित्य हा आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा प्रवाह आहे. तो मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहातून बाहेर पडून अस्सल ग्रामजीवन- अनुभव व्यक्त करू लागला. हा बदल स्वातंत्र्योत्तर पिढीच्या अनेक जाणिवातून आपलं गावं, आपली माणसे, आपला शिवार, आपली माती, त्यांची सुख-दुःखे, हर्ष-खेद, यशापयश, विचारांची आंदोलने, भावांदोलने यांचे दर्शन होत नव्हते, ते ग्रामीण साहित्याने आविष्कृत केले.''[६] ग्रामीण कादंबरीच्या वास्तव चित्रणांवरून डॉ. श्रीराम गुंदेकरांचे म्हणणे योग्यच वाटते.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013) March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

आधुनिकता, भांडवलशाही, बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थितीचे पडसाद ग्रामीण भागावर पडले त्याचे विपरीत परिणामही दिसू लागले. जागतिकीकरण खाजगीकरण आणि उदारीकरण यामुळे झालेला खेड्यांचा विनाश ग्रामीण कादंबरीने रेखाटला आहे.

२०व्या शतकाच्या अखेरीस आणि एकविसाव्या शतकाच्या आरंभी ग्रामीण कादंबरीने आपल्या कक्षा वृंदावत अनेक नव्या विषयांना आपल्यात सामावून घेतले. त्यात उल्लेखनीय कादंबऱ्यांमध्ये भारत काळे यांची 'ऐसा कुणबी भुपाल', सदानंद देशमुखांची 'तहान' आणि 'बारोमास', शेषराव मोहिते यांची 'धुळपेरणी', रा. रं. बोराडे यांची 'तिथं एक गाव होतं', राजन गवस यांची 'तणकट' या सारख्या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या आहेत. या कादंबऱ्यांमध्ये ग्रामीण जीवनात झालेल्या बदलांमुळे त्यांच्यापुढे जे नवे प्रश्न उभारले ते हाताळण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. रा. रं. बोराडे यांची किल्लारीच्या भूकंपावर आधारित कादंबरी 'तिथं एक गाव होतं' याच काळात आली. रंगनाथ पठारे यांची 'ताम्रपट' ही कादंबरी शिक्षणसंस्थांमध्ये घुसलेले राजकारण व सत्तासंघर्ष रेखाटण्यात यशस्वी झाली आहे. गणेश आवटे यांनी आपल्या 'पाणसळ' या कादंबरीतून शिक्षीत ग्रामीण तरुणाची झालेली अवस्था त्यांचा कोंडमारा चित्रित केला आहे.

नव्या कादंबरीकारांमध्ये सरदार जाधव यांनी आपल्या 'कोयता' या कादंबरीत ऊसतोड कामगारांचे शोषण दर्शविले आहे. त्याशिवाय प्रतिमा इंगोले यांची 'बुढाई', नजुबाई गावीत यांची 'आदोर', बाबुराव गायकवाड यांची 'आग', शेषराव मोहिते यांची 'असं जगणं तोलांच' या कादंबरीत सुखाचे स्वप्न पाहणारे गरीब पण स्वाभिमानी शेतकरी कुटुंब आणि त्याची वास्तव परिस्थिती वाचकांसमोर मांडली आहे.

अलिकडे ज्यांनी ग्रामीण कादंबरीत मोलाची भर टाकली त्यात अनंत भोयर यांची 'आभाळझुंज', चंद्रकुमार नलगे यांची 'देवाची साक्ष', मोहन पाटील यांची 'बस्तान' आणि 'साखरपेरा' कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' अशोक कोळी यांची 'पाडा' या होय. जागतिकीकरणात बदलत्या खेड्याचे वास्तवचित्रण करणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत.

'गावठाण' या कादंबरीत आनंदी नावाच्या मुलीचे जीवन-चित्रण आले आहे. लेखक कृष्णात खोत यांनी आनंदीच्याच तोंडून तिची कथा वाचकांसमोर उभी केली आहे. बालपण सुखात गेलेली आनंदी लग्नानंतर सतत संकटांना सामोरे जात आहे. एका संकटावर मात करत नाही तोपर्यंत दुसरे संकट तरीही ती न डगमगता तोंड देते आहे. उपजतच शहाणपण असलेल्या आनंदी नावाच्या दुःखी मुलीची, तिच्या उलघाल करणाऱ्या जीवनानुभवाची ही कहाणी मन हेलकावून टाकते.

'पाडा' ही अशोक कौतिक कोळी यांची समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे चित्रण करणारी कादंबरी. ही कादंबरी खान्देशातील अल्पभुधारक शेतकऱ्याच्या जीवनाची कहाणी आहे. चांगदेव तापीकर नावाच्या खान्देशातील एका छोट्या केळी उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या आयुष्याची कहाणी आहे. कादंबरीत खान्देशातील जामनेरचा परिसर दिसून येतो. चांगदेव तापीकर हा कादंबरीचा नायक असून गावात एक चांगला व प्रामाणिक व्यक्ती म्हणून त्याची ओळख आहे. गावातील समस्या सोडविण्यात चांगदेव पुढे असतो. तो शेतकऱ्यांचे आंदोलन उभे करतो. भारनियमन, केळीला हमी भाव यासाठी लढा देतो. मुलीचे लग्न करण्यासाठी बाजारात विकायला नेलेली केळी योग्य भाव मिळत नाही म्हणून रस्त्यावर फेकतो.

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

पैशाची सोय न झाल्याने मुलीचे लग्न मोडते, एकीकडे समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे प्रश्न तर दुसरीकडे कुटुंबाकडे, शेतीकडे होणारे दुर्लक्ष यात चांगदेव तापीकर होरपळून निघतो. कादंबरीत राजकारणामुळे सरळ स्वभावाच्या चांगदेव तापीकरचे जीवन उद्धवस्त होते. कादंबरीत बदलत्या परिस्थितीचे चित्रण अचूकपणे रेखाटलेले आहे.

'पांढर' ही रविंद्र शोभणे यांची कादंबरी. या कादंबरीत त्यांनी दुष्काळच्या भिषणतेमुळे कोलमडून पडलेल्या खेड्याचे वास्तव दर्शन घडविले आहे. त्यात शेतकरी आत्महत्या आणि दुष्काळ व आत्महत्या याचं राजकारण्यांनी आपल्या स्वार्थासाठी केलेले राजकारण, ग्रामीण भागातील प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारी यंत्रणेचा फोलपणा यामुळे सामान्य माणसाचे जीवन कसे उद्धवस्त होत आहे. याचे चित्रण 'पांढर' मध्ये प्रभावीपणे रेखाटले आहे.

निष्कर्ष :-

साहित्यात समाज मनाचे चित्रण हे त्या साहित्याला जिवंत रूप देत असतात. साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांमध्ये ग्रामीण साहित्य प्रवाहात ग्रामीण साहित्यिकांनी समाजाचे वास्तव आपल्या साहित्यातून चित्रित केले आहे. सुरुवातीला साहित्यात हे बदल वास्तव परिस्थितीची जाणिव करून देणारे होते. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, भांडवलशाही, आधुनिकता, शासनाच्या विविध योजना, भ्रष्टाचार, दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, राजकारण हे सर्व खेड्यांमध्ये शिरल्यामुळे ज्या विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत, त्यांची दखल ग्रामीण कादंबरीने घेतलेली आहे.

दुष्काळ नैसर्गिक आपत्ती, शिक्षण, उद्योग व्यवसाय, तसेच शहरातील भडक संस्कृतीचे आकर्षण भौतिक सुखाची अपेक्षा यामुळे गावाकडून शहराकडे होणारे विस्थापितांचे लोंढे आणि त्यामुळे भकास, ओसाड होत जाणारे खेडे दिसून येते.

शिक्षण क्षेत्रात वाढत असलेला भ्रष्टाचार तसेच नोकऱ्यांमधील गैरप्रकारांमुळे बेकारांच्या संख्येत होणारी वाढ, गावातील राजकारण, त्यातून निर्माण होणारी गुंडगिरी, व्यसनाधिनता, गटबाजी, प्लॉटीकरणामुळे पडीत जमिनीमध्ये होणारी वाढ, मजुरांचा प्रश्न या सर्वांचा बळी ठरणारा ग्रामीण माणूस, त्याची फरफट, दैनिय अवस्था या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते.

संदर्भ सूची -

१) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, प्रस्तावना, पृ. ७.
२) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, प्रस्तावना, पृ. ८.
३) अत्रे त्रि. ना.- गावगाडा- पृ. १,२
४) मुलाटे वासुदेव- ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही, पृ. ३४.
५) कोत्तापल्ले नागनाथ-साहित्याचा अवकाश, पृ. २१३.
६) गुंदेकर श्रीराम- ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन.

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

35 Year's

Maharashtra Political Science & Public Adminstration Conference Research Journal

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration

(A Peer Reviewed Journal)

Vol. - 5 , No - 2 Special Issue - 1 March 2018 ISSN- 2347-9639

♦ Chief Editor / President ♦

Prin. Dr. P. D. Deore

11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc., Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13 Mob : 9423980457

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Dhandai Arts College, Amalner Dist. Jalgaon

Email- pramodpawar1761@gmail.com Mob:9423582073

♦ Editor / Secretary ♦

Prin. Dr. Manohar Patil

S.S.V.P.S College, Dhule

Email-manoharpatil123@gmail.com Mob:9422287053

♦ Hon'ble Guest Editiors ♦

Dr. Sushama Yadav (New Delhi)
Dr. Sanjeevkumar Sharma (Meerut)
Dr. Subhash Chandrakar (Raipur)
Dr. Shilpi Bose (Raipur)
Dr. Anita Deshpande (Bhopal)
Dr. Garima Jawualkar (Bhopal)
Dr. Sunilkumar Goyal (Khandwa)
Dr. Ketan Govekar (Panji, Goa)
Dr. J. Prabhash (Kerala)
Dr. Shaikh Abul Barkat (Hydrabad)

♦ Editing Assists ♦

Dr. Sambhaji Patil (Shindkheda)
Asst. Prof. Gautam Bhalerao (Jalgaon)
Asst. Prof. Viqar Shaikh (Jalgaon)
Asst. Prof. Sanjay Patil (Chopada)

♦ Advisory Editors ♦

Dr. Vitthal More (Latur)
Dr. Vasanti Rasam (Kohlapur)
Dr. Bharati Patil (Kolhapur)
Dr. Surendra Jondhale (Mumbai)
Dr. Alka Deshmukh (Nagpur)
Dr. Mohan Kashikar (Nagpur)
Dr. Prakash Pawar (Kohlapur)
Dr. Rajeshwari Deshpande (Pune)
Dr. Bal Kamble (Karjat-Pune)
Dr. Ashok Naikwade (Aurangabad)
Dr. Balasaheb Bhosale (Tasgaon)
Dr. Pyarelal Suryawanshi (Amravati)
Dr. Jyostna Sonkhaskar (Sinnar)
Dr. Suresh Bhalerao (Parbhani)
Dr. Sanjay Gore (Gadchiroli)
Dr. Sanjay Wagh (Mumbai)

♦ Managing Editor ♦

Mr. Yuvraj Mali

♦ Publishers ♦

Atharva Publications

Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001 Ph.No. 0257-2239666

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

Visit Us : www.vicharmanthanjournal.com E-Mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Subscription

Individuals : Rs. 1000/- For Five Years Institutions : Rs. 1500/- For Five Years For This Issue only Rs.250/-

विचारमंथन या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या संशोधन पत्रिकेत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. लेख संशोधनाची जबाबदारी त्या-त्या लेखकांवर राहील.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्या वतीने कार्यकारी संपादक श्री. युवराज माळी यांनी प्लॉट नं. 85, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००२, (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व अविष्कार प्रिंटर्स, अयोध्यानगर, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०५२३० फोन - ०२५७-२२३९६६६.

- भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि डॉ. आंबेडकर ....
  - प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
- भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क आणि कर्तव्य ....
  - प्रा. काटकर तात्यासाहेब शिवाजी
- शेतकऱ्याचे कैवारी डॉ. आंबेडकर ....
  - अमरजितसिंग प्रेमसिंग गिरासे
- डॉ. बाबासाहेब आणि भारतीय अर्थव्यवस्था ११८
  - डॉ. दिलीप रामभाऊ जगताप
  - डॉ. बापु बाबुराव मंगळे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती, शेतकरी, पाणी, वीज याबाबतचे विचार १२०
  - प्रा. जी. एन. पाटील
- डॉ. आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील आकलन १२५
  - डॉ. विजय तुंटे
  - प्रा. एच. डी. जाधव
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण १२७
  - डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार १३३
  - प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मनिरपेक्षता १३६
  - डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे
- मानवतेचा प्रवक्ता – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १३८
  - डॉ. संभाजी संतोष पाटील
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान १४१
  - प्रा. डॉ. रविंद्र दगडू वाघ
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान १४५
  - सौ. सुनिता समाधान पाटील
- दलित साहित्य : आंबेडकरी विचारांचे वाङ्मयीन रूप १४८
  - प्रा. डॉ. प्रकाश अर्जुन भामरे
- जल व्यवस्थापनात डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका (विशेष संदर्भ: नंदुरबार जिल्ह्यातील आधुनिक जलसिंचनाची शेततळी योजना) १५१
  - प्रा. दिपक दामू गावित
  - प्रा. डॉ. दिलीप रामभाऊ जगताप
- भारतीय संविधानाची उपयुक्तता (मुलभूत हक्काचा व वैशिष्ट्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास) १५५
  - प्रा. विंद्र मुरलीधर घाटे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था १५९
  - प्रा. एन.एस. बोरसे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतातील दलित चळवळ १६१
  - प्रा. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे
- कृषी उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १६३
  - प्रा. परदेशी भगवान ईश्वरसिंग

भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि डॉ. आंबेडकर

- प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
धुळे

प्रस्तावना

डॉ. भीमराव आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना हे परस्पर पूरक असे दोन शब्द, भारतीय राज्यघटना म्हटले की डॉ. आंबेडकरांचे नाव पुढे येतोच आणि डॉ. आंबेडकरांचे नाव घेतले तर ते भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार अशी एक प्रतिमा डोळ्यांसमोर उभी राहते. तसे म्हटले तर भारतीय राज्यघटना निर्माण करण्यासाठी एक घटना समिती होती. त्यात पंडित नेहरू, डॉ. राजेंद्रप्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल, राजगोपालाचारी, गोविंदवल्लभ पंत, खान अब्दुल गफारखान, मौलाना आझाद इत्यादी एक से एक बडक़र २९६ सदस्य होते. परंतू घटना समितीतून तयार करण्यात आलेल्या उपसमित्यां पैकी सर्वात महत्त्वाच्या समितीचे म्हणजे मसूदा समितीचे अध्यक्षपदी डॉ. भीमराव आंबेडकरांचीच निवड करण्यात आली, हे विशेष उल्लेखनीय असल्याचे जाणवते. एक असे व्यक्तिमत्त्व ज्यांच्या पाठीशी सवर्ण विरोधी, प्रस्थापितांच्या विरोधी चळवळ उभारणीचे लेबल लागलेले होते. त्यामुळे अशा व्यक्तीमत्त्वाचे विचार तपासून घेणे यासाठी ही महत्त्वाचे ठरते, की राज्यघटना निर्मिती मागे त्यांची विचारधारा, तत्त्वज्ञान काय आहे, व त्यांनी राज्यघटनेचा मसूदा तयार करतांना प्रत्येक भारतीय नागरिकाचा विचार केला का? इत्यार्दींचा शोध घेण्यासाठी आंबेडकरांची मनोभूमिका समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. त्यावेळेस ज्यावेळी देशाचे पंतप्रधान खरोखरच तळागळातील व्यक्ती झालेला आहे. भारतीय राज्यघटनेचा मूळ पाया रचण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले, त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेच्या मूळतः तत्त्वज्ञानावर आंबेडकरांच्या विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव असणे स्वाभाविक आहे.

उद्देश

१) भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करणे.

२) डॉ. आंबेडकरांचे राज्यघटने निर्मिती मागील मनोभूमिका तपासणे.

भारतीय राज्यघटना समितीच्या पाचव्या बैठकीच्या शेवटच्या दिवशी २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीची स्थापना झाली यात समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ. भीमराव आंबेडकर यांची नियुक्ती करून त्यात कृष्णस्वामी अय्यर, एन. गोपालस्वामी अय्यंगार, के. एम मुंशी, डी. पी. खेतान, सय्यद मोहम्मद सदुल्ला आणि बी. एल. मित्तर यांची निवड करण्यात आली. या समितीने विविध देशांच्या राज्यघटनेचा अभ्यास करून भारतीय राज्यघटनेचा पाया रचण्यास सुरूवात केली. या समितीची राज्यघटना तयार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका यासाठी होती, की त्यांनी दिलेली राज्यघटनेवरच भारताचा व भारतीय स्वातंत्र्याचा भविष्य निश्चित होणार होता. त्यात ही अध्यक्ष म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे योगदान सर्वोतोपरी महत्त्वपूर्ण होता कारण अध्यक्षाच्या अनुमतीशिवाय एक सदृढ व परिपूर्ण, सर्वव्यापक राज्यघटना निर्माण होणे शक्य नाही. यात अध्यक्षाची कसोटी, निष्पक्षपणा, दूरदर्शीता, बुध्दीकौशल्य इत्यादींचा प्रतिबिंब दिलेल्या राज्यघटनेवरून दिसून येणार होता. त्या अर्थाने घटना समितीतील मसूदा समिती अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याचे लक्षात येते.

प्रत्येक राज्यघटना विशिष्ट आधारभूत सिध्दांतांच्या आधारेचे निर्माण केली जाते. त्याच प्रमाणे राज्यघटना ही राज्यघटना निर्मिती करणा-यांच्या विचारांची प्रतिरूप असते. शाश्वत सन्मान प्राप्ती त्याचा उद्देश असतो, भारतीय राज्यघटना ही या आधारभूत सिध्दांताला अपवाद नाही. भारतीय संविधानाची आधारभूत तत्त्वच भारतीय लोकशाहीचे व पर्यायने डॉ. आंबेडकरांच्या मनोभूमिकेचे चित्रण करतांना दिसून येतात. त्या अनुषंगाने खालील मुद्याच्या आधारे भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानेचे व पर्यायाने आंबेडकरांच्या मनोभमिकेचे अध्ययन करता येईल.

लोकप्रिय सार्वभौमत्त्व

डॉ. आंबेडकरांना एक अशी राज्यघटना द्यावयाची होती, ज्यातून लोकशाही बरोबर जनतेने निर्माण केलेली सार्वभौम आणि लोकप्रिय शासन व्यवस्था असेल. ती कोणा एका व्यक्ती विशेष किंवा समुहाने निर्माण केलेली नसून जनतेने स्वतः लोकशाही पध्दतीने तयार केली आहे. असा संदेश ही जगाला द्यावयाचा होता. त्यामुले राज्यघटनेच्या सुरूवातीलाच प्रस्तावने जनतेच्या सत्तेला अधिक प्राधान्य दिल्याचे दिसते. म्हणून त्यांनी विचारपूर्वक राज्यघटनेची सुरूवात केली. त्यात त्यांनी म्हटले की, आम्ही भारतीय लोक दृढसंकल्प करून भारताचे सार्वभौम, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य निर्माण करण्याची घोषणा करीत आहोत.

मूलभूत अधिकार

डॉ. आंबेडकरांना समताधिष्ठित व मजबूत लोकशाही भारतात प्रस्थापित करावयाची होती. त्या अनुषंगानेच त्यांनी अमेरिका, रशिया व फ्रान्सच्या राज्यघटनेचा अभ्यास करून मूलभूत हक्कांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत केला. लोकशाहीचा आत्मा म्हणजे मूलभूत अधिकार असा त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच त्यांना मूलभूत अधिकारांना घटनात्मक दर्जाच दिला नाही तर त्यात एक महत्त्वपूर्ण अधिकार म्हणजे न्यायालयीन संरक्षणाचा अधिकार भारतीय नागरिकांना प्रदान केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, भारतात लोकशाहीची परंपरा नाही, भारतातील अधिकतर लोक एकतर गरीब आहेत किंवा निरक्षर आणि त्यांना राजकारणाचा गंध ही नाही, अशा परिस्थितीत राजकर्ते आपल्या स्वार्थासाठी राज्यघटनेचा व मूलभूत हक्कांचा संकोच करू शकतात. परिणामी मूलभूत अधिकारांना घटनात्मक दर्जा दिला गेला, यामुळे

Scanned with OKEN Scanner

ख-या अर्थाने नागरी लोकशाहीची प्रस्थापना भारतात झाली. आज ही मूलभूत हक्क हे भारतीय राज्यघटनेचा पाया व कणा असल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच भारतात लोकशाही टिकून आहे.

मार्गदर्शक तत्त्वे

भारतीय राज्यघटनेला पर्यायाने डॉ. आंबेडकरांना भारतात फक्त राजकीय लोकशाही प्रस्थापित करावयाची नव्हती, तर त्यांना आर्थिक व सामाजिक लोकशाही ही प्रस्थापित करावयाची होती. त्या अनुषंगाने फक्त नागरिकांच्या हक्कांचाच विचार राज्यघटनेत होणे महत्त्वाचे नव्हते. तर भविष्यात राज्यकर्त्यांना आर्थिक, समाजिक, प्रशासनिक मार्गदर्शन व्हावे व त्यांनी कल्याणकारी योजना राबवावीत. यासाठी त्यांना मार्गदर्शन करणे क्रमप्राप्त होते. त्यासाठी आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत ४ विभाग राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे दिला, यात ३६ ते ५१ कलम दिली. ज्याचा प्रमुख उद्देश आहे भारतात आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करणे. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात ही मार्गदर्शक तत्त्वे भारतीय राज्यघटनेचे विशेष वैशिष्ट आहे. विशेष म्हणजे अशा प्रकारचे मार्गदर्शक तत्त्व अमेरिकेच्या राज्यघटनेत ही दिसून येत नाहीत.

समाजवाद

ज्या वेळी राज्यघटना तयार करण्याचे कार्य सूरू होते व आर्थिक क्षेत्रात राज्याचा वाढता हस्तक्षेप ही २०वा शतकाची ओळख होती. त्याच प्रमाणे भांडवलवाद आणि साम्यवादी विचारसरणीचा संघर्ष होण्यास प्रारंभ झाला होती. अशा परिस्थिती डॉ. आंबेडकरांची विचारधारा स्पष्ट होती कि प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय मिळावा, त्यासाठी त्यांनी राज्यघटनेत अशी अनेक तरतूदी केल्या ज्यातून भविष्यात जनकल्याणाची व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्या काही ही अडचण येणार नव्हती. प्रस्तावनेत ही न्याय या शब्दाचा अर्थ ही त्याअनुषंगानेच स्पष्ट केला जातो. मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये समाजवादाची उद्दिष्टे प्राप्त करण्याची अनेक तरतूदी करण्यात आल्याचे दिसतात. प्रारंभी राज्यघटनेत समाजवाद हा शब्द टाकण्यात आल्याचे दिसून येत नाही. मात्र ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाजवाद हा शब्द घटनेच्या प्रस्तावनेत टाकण्यात आला.

स्वतंत्र व सक्षम न्यायमंडळ

भारतीय जनतेला प्रत्येक क्षेत्रात न्याय मिळवून द्यावयाचा असेल तर स्वतंत्र व सक्षम न्यायव्यवस्था देणे गरजेचे आहे, अशी भूमिका डॉ. आंबेडकरांची होती. भारतीय राज्यघटनेचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट म्हणजे स्वतंत्र न्यायमंडळ होय. स्वतंत्र न्यायमंडळ मूलभूत हक्कांप्रमाणेच भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा होय. न्यायिक कार्य हे सर्वात सूक्ष्म आणि कठिण कार्य होय. अशा परिस्थिती जेथे जातीय व्यवस्था अत्यंत कठोर आहेत, समाज चार्तुवर्ण व्यवस्थेमध्ये विभाजित आहे. आशा वेळी भारतीय राज्यघटनाकारांना निष्पक्ष आणि स्वतंत्र न्याय व्यवस्था देणे आवश्यक होते कि ज्यातून राज्य-समाजावर, समाजातील वरिष्ठ जाती, कनिष्ठ जातींवर अन्याय करणार नाहीत, तसेच मूलभूत हक्कांविषयी व्यक्ती व नागरिकांना न्यायालयात गेल्यास योग्य ते न्याय मिळू शकेल, राज्यकर्त्यांनी जर राज्यघटनेच्या मूळाशी खेळण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांना रोखता येईल. आणि अशी स्वतंत्र, निष्पक्ष आणि सक्षम न्यायमंडळ देण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले.

संघीयप्रधान व्यवस्था

भारतीय शासन व्यवस्था केंद्रबलिष्ठ संघीयप्रधान व्यवस्था आहे. सामान्य परिस्थिती भारतात संघराज्याची सर्व लक्षणे दिसून येतात. मात्र विशिष्ट परिस्थिती किंवा आणिबाणीच्या काळात हीच संघीय व्यवस्था एकात्म शासन व्यवस्थेत परिवर्तीत होते. तसेच भारतीय राज्यघटनेत संघराज्य या शब्दाचा उल्लेख करण्याचे ही टाळण्यात आल्याचे दिसून येते. त्या ऐवजी भारत हे राज्यांचा संघ असेल असे म्हटले गेले आहे. भारतीय इतिहासा पाहता याचे समर्थन डॉ. आंबेडकर करतात, त्यांच्या मते, राष्ट्रीय ऐक्य साधण्यासाठी व भारतीय भावना एका धाग्यात पेरण्यासाठी, देशाला असाधारण परिस्थिती एकसंघ ठेवण्यासाठी आणीबाणीच्या काळात एकात्मक शासन व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे होते. त्यामुळे पूर्ण संघराज्य व्यवस्थेची निर्मिती न करता अंशतः लवचिक व अंशतः परिदृढ.संघीय प्रधान व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. यात अधिक अधिकार केंद्राकडे देण्यात आले. हे सर्व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आवश्यक होते.

कायद्याचे अधिराज्य

भारतात व्यक्तिविशेष, पक्षविशेष किंवा समुहविशेष, संस्था विशेषचे अधिराज्य निर्माण न करता राज्यघटनेला सर्वोच्च स्थानी ठेवण्यात आले आहे. भारतात राज्यघटनेचे अर्थातच कायद्याचे अधिराज्य निर्माण करण्यात आले असून राज्यघटनेत कायद्याच्या शासनासंबंधी सर्व बाबींच्या स्पष्ट उल्लेख करण्यात आले आहे. भारतात कायद्याचे राज्य आहे अशी पुष्टी करणा-या अनेक तरतूदी राज्यघटनेत आहेत, त्यातील प्रमुख म्हणजे मूलभूत अधिकार होय. तसेच न्यायालयीन पुर्नविलोकनाची तरतूद ही कायद्याचे अधिराज्य स्पष्ट करते. जर शासन किंवा संसद घटनेच्या चौकटीच्या बाहेर जाऊन कायदा करणार असेल तर ते रद्द करण्याचा अधिकार न्यायायलया दिलेले दिसून येते. अर्थातच राज्यघटनेच्या बाहेर जाऊन कोणाला ही कार्य करता येते नाही. याचाच अर्थ राज्यघटनेने भारतात कायद्याचे अधिराज्य निर्माण केलेले दिसते. त्यामुळे भारतीय राज्यघटना विस्तृतपणे लिहिलेली दिसून येते. यामागील डॉ. आंबेडकर आपली भूमिका स्पष्ट करतांना म्हणतात, भविष्यात शासनसंस्थेच्या अंगामध्ये, शासन व जनतेत वाद किंवा पेचप्रसंग निर्माण होऊ नये, राज्यघटनेविषयीची संदिग्धता कमी व्हावी, यासाठी राज्यघटना विस्तृत व व्यापक स्वरूपात तयार करण्यात आली आहे.

सारांश

डॉ. भीमराव आंबेडकरांच्या लोकशाहीचा आधार व्यक्ति विकास असल्याचे लक्षात येते, या आधारेच एक घटनात्मक लोकशाही निर्माण करण्याचा ध्येयनिष्ठ प्रयत्न त्यांनी भारतीय राज्यघटना लिहितांना केलेला आढळतो. त्यांनी एक व्यक्ती - एक मत व एक व्यक्ति- एक मूल्य हे लोकशाहीचा मूलाधार मानला त्यामुळेच त्यांनी प्रौढ मताधिकाराची तरतूद राज्यघटनेत केली. यातून त्यांची स्पष्ट भूमिका होती कि राज्याने कोणत्याही व्यक्ति विशेष किंवा समूह विशेषाला कोणावर राज्य करण्याचा हक्क दिला नाही. डॉ. आंबेडकरांना भारतीय परिस्थितीची पूर्ण जाण होती, भारतातील सामाजिक, आर्थिक विषमता, जातीय राजकारण, निरक्षता, व्यक्तिपूजा अशा अनेक समस्यांची कल्पना असल्याने भारतात

Scanned with OKEN Scanner

त्यांनी संसदयी लोकशाहीलाच उपयुक्त मानले व या लोकशाहीला घटनात्मक दर्जा प्राप्त करून दिला. संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून व्यक्ति विकास पर्यायाने सामाजिक विकास साधण्याचे प्रयत्न राज्यघटनेच्या माध्यमातून आंबेडकरांनी केल्याचे दिसून येते. एकंदरीत भारतीय राज्यघटना भारतीय नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय देण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेली दिसते.

संदर्भ

१) Johari J. C., Indian Political System, Anmol Pub. New Delhi, Third Revised Edition, 2000

२) त्रिवेदी आर. एन. आणि राय एम. पी., भारतीय संविधान, विश्वभारती पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, पुर्नप्रकाशन, २००९

३) दुर्गा दास बसु, भारत का संविधान एक परिचय, प्रेंटिस हाल आफ इंडिया पी. लि. नई दिल्ली, सातवी आवृत्ती, १९९८

४) भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापूर अण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, दुसरी आवृत्ती २००३

५) पाटील वा. भा., प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २००९

६) राठी शुभांगी, भारतीय संविधान, अर्थव पब्लिकेशन, जळगांव, २०१३

Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

संपादक
डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल
डॉ. मीना अग्रवाल

ISSN 0975-735
UGC Approve
Impact Factor 2.97

शोध दिशा

40

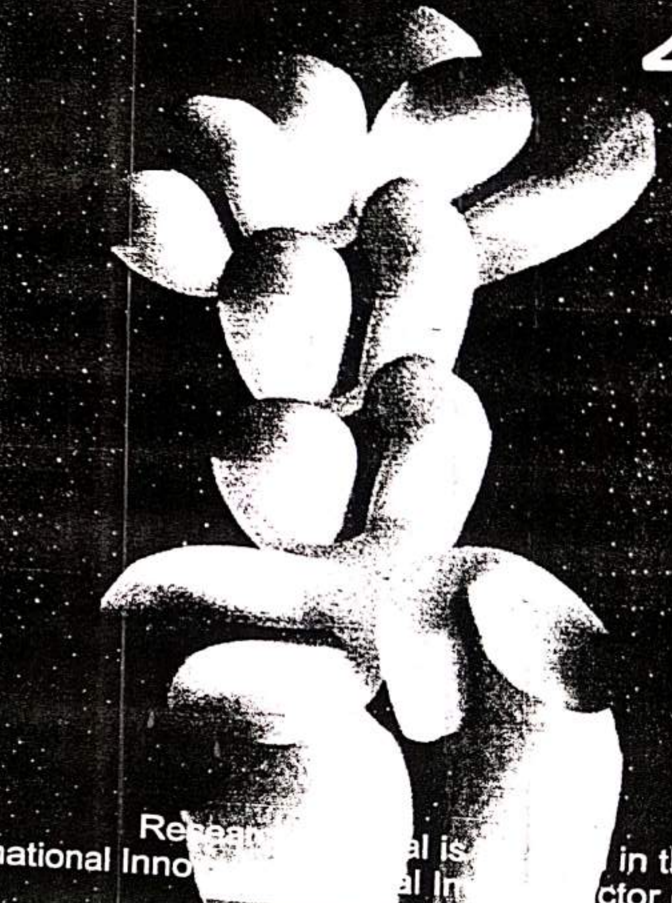

Research ... al is ... in the
International Inno... al In... ctor (IIJIF) databas

International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF)

DHULE

63

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रम

साहित्य-जगत् में बढ़ती हुई जनसंख्या 9

राधाचरण गोस्वामी का काव्यलोक/ डॉ॰ अशोक उपाध्याय 16

हिंदी व्याकरण के परिष्कारक आचार्य किशोरीदास वाजपेयी/ डॉ॰ निर्मला तिवारी 28

वीरेंद्रप्रसाद जैन का रचना-संसार/ डॉ॰ अलका प्रचंडिया 33

क्षण की अनुभूति की गहनता है क्षणिका/ रामेश्वर काम्बोज 'हिमांशु' 38

प्रगतिशील आलोचना : एक पुनरावलोकन/ डॉ॰ विजयबहादुर त्रिपाठी 44

भोजपुरी लोकगीतों में रामकथा का स्वरूप/ डॉ॰ सतीशकुमार श्रीवास्तव 48

शोषक व्यवस्था के खिलाफ आदिवासियों की बुलंद आवाज : ऑपरेशन जोनाकी/ डॉ॰ संजय गडपायले 54

मानवीय संवेदनाओं को व्याख्यायित करती बच्चन की कहानियाँ/ डॉ॰ मंजू शुक्ला 58

स्वाधीनता-आंदोलन में हिंदीपत्र-पत्रिकाओं की भूमिका/ प्रा॰ डॉ॰ योगेश गोकुल पाटील 63

देवी-तत्त्व एवं 'सिंह' का मिथकीय संबंध : एक अनुशीलन/ ध्यानेंद्रनारायण दूबे 68

उषा राजे सक्सेना कृत 'प्रवास में' कथासंग्रह में व्यक्त संवेदना/ प्रो॰ शर्मिला सक्सेना 74

संतसाहित्य के प्रतिनिधि कवि कबीर/ सुशीलकुमार 84

स्त्री का युगीन परिदृश्य व उसका बदलता दृष्टिकोण/ सुरेंद्रसिंह 90

साहित्य में चित्रित वृद्धों के प्रवासी जीवन की त्रासदी/ डॉ॰ सीमा चंद्रन, सीमा दास 95

समकालीन हिंदी कथासाहित्य में निम्नवर्गीय नारी/ डॉ॰ बळीराम संभाजी भुक्तरे 102

साहित्यकारों की नजर में बालश्रम/ साधना यादव 105

समाज और राजनीति का बहुरंगी आईना 'चरैवेति-चरैवेति'/ डॉ॰ वंदना श्रीवास्तव 111

रवींद्र कालिया के उन्यास 'ए॰बी॰सी॰डी॰' में आधुनिक बोध/ अमनजोत कौर 116

मीडिया और हिंदीभाषा/ डॉ॰ पी॰व्ही॰ कोटमे 119

रामदरश मिश्र के आंचलिक उपन्यासों में ग्राम्यसमाज-जीवन/ मनजीत कौर 126

आंचलिक उपन्यासकार फणीश्वरनाथ रेणु/ रविंद्रकुमार 131

दलित-चेतना की अभिव्यक्ति : स्वदेश दीपक के कोर्ट-मार्शल नाटक के विशेष संदर्भ में/ प्रा॰ डॉ॰ ए॰जे॰ बेवले 135

वाचस्पति कुलवंत : व्यक्तित्व एवं कृतित्व/ मोनिका रानी 139

वाचस्पति कुलवंत विरचित काव्य में प्रेम का स्वरूप/ मोनिका रानी 142

महिलाओं के सामाजिक एवं आर्थिक विकास के विविध आयाम/ सतीशकुमार 145

ISSN 0975-735X

Scanned with OKEN Scanner

भूमिका निभाई है, वह चिरस्मरणीय है।

इलाहाबाद से 1907 में 'स्वराज' साप्ताहिक शांतिनारायण भटनागर के संपादन में प्रकाशित हुआ। कुल नौ संपादकों ने 'स्वराज' के संपादन का भार सँभाला और पत्र की राष्ट्रीय विचारधारा के कारण गिरफ्तार हुए और कुछ संपादकों को काले पानी तथा राजद्रोह की सजा हुई। 'स्वराज' समाचारपत्र को कैसा संपादक चाहिए, इस संदर्भ में जो विज्ञापन निकला था, वह इस प्रकार है–'चाहिए स्वराज्य के लिए एक संपादक। वेतन दो सूखी रोटियाँ, एक ग्लास ठंडा पानी और संपादकीय के लिए दस साल जेल।'

गणेशशंकर विद्यार्थी

सन 1913 में कानपुर से गणेशशंकर विद्यार्थी ने 'प्रताप' साप्ताहिक का प्रकाशन किया। गणेशशंकर विद्यार्थी जन-मन के प्रवक्ता थे। अतः 'प्रताप' जन-आंदोलन का पर्याय बन चुका था। वे समर्पण, झुकना, रुकना, निराशा आदि से परिचित थे। 24 मार्च 1931 को 'प्रताप' के प्रधान संपादक गणेशशंकर विद्यार्थी को हिंदू-मुस्लिम एकता के महान यज्ञ में अपने प्राणों की आहुति देनी पड़ी।

गांधी युग

भारतीय स्वतंत्रता-आंदोलन में महात्मा गांधी एक ऐसे नेता है, जिन्होंने भारत की राजनीति, साहित्य, कला तथा संस्कृति को प्रभावित किया। गांधीजी पत्रकार थे और पत्रकारिता उनके रग रग में समाई थी। उन्होंने पत्रकारिता को सत्य की विजय के लिए महत्त्वपूर्ण और अनिवार्य साधन माना है। 'यंग इंडिया', 'नवजीवन' और 'हिंदी नवजीवन' समाचारपत्रों के माध्यम से गांधीजी ने अपने विचारों को जनमानस तक पहुँचाया। उनकी एक आवाज पर लोग मर-मिटने के लिए तैयार थे। गांधी के नेतृत्व में हिंदी को राष्ट्रभाषा माना गया। जैसे-जैसे राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र हुआ, हिंदी-पत्रकारिता सशक्त हुई। इस युग के प्रमुख पत्र थे–'आज' बनारस 1920, 'स्वतंत्र' कलकत्ता 1920, 'कर्मवीर' जबलपुर 1920, 'सैनिक' आगरा 1925, 'विप्लव' लखनऊ 1938 आदि। इन पत्रों ने स्वतंत्रता-आंदोलन के अंतिम चरण में अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई।

सन 1930 के प्रारंभ में स्वतंत्रता-आंदोलन को कुचलने के लिए प्रेस कानून लगाए गए। जिसके कारण अनेक समाचापत्रों के प्रकाशन बंद हो गए। ऐसी स्थिति में पत्रकारों ने भूमिगत क्रांतिकारी पत्रों को निकाला, जिसका नेतृत्व काशी ने किया। बाबूराव विष्णु पराडकर, रामचंद्र वर्मा इन्होंने विप्लवकारी पत्र निकाले। 'रणभेरी', 'शंखनाद', 'चिनगारी' और 'तूफान' जैसे पत्रों ने स्वतंत्रता-आंदोलन को आगे बढ़ाया।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि भारतीय स्वतंत्रता-आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं ने जनता को जाग्रत करने में, उनमें क्रांति की ज्वाला निर्माण करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई। देश के हर कोने से हिंदी समाचारपत्रों ने राष्ट्रीयता की भावना जाग्रत की, जिनमें मुख्य रूप से पश्चिम बंगाल से 'उदंत मार्तंड', उत्तर प्रदेश से 'बनारस अखबार', हिमाचल प्रदेश से 'शिमला अखबार', मध्य प्रदेश इंदौर से 'मालवा अखबार' राजस्थान भरतपुर से 'मजहरुल सरुर', दिल्ली से 'पयामे आजादी', गुजरात अहमदाबाद से 'धर्मप्रकाश', पंजाब लाहोर से 'ज्ञान प्रदायिनी', जम्मू कश्मीर से 'वृतांत विलास', उत्तरांचल से 'अल्मोड़ा अखबार', बिहार पटना से 'बिहार बंधु', हरियाणा गुड़गाँव से 'जीयालाल प्रकाश' आदि प्रादेशिक स्तर के महत्त्वपूर्ण प्रकाशित प्रथम समाचारपत्र हैं।

भारतीय स्वतंत्रता-आंदोलन में हिंदी-पत्रकारिता के संबंध में डॉ॰ धर्मवीर भारती कहते हैं, 'स्वतंत्रता संग्राम में पत्रकारिता की परंपरा और भी परवान चढ़ती गई। वह चाहे क्रांतिकारियों का सशस्त्र आंदोलन हो या गांधीजी का सत्याग्रह, ये अखबार उनके माध्यम थे, जनजागरण के अग्रदूत थे। रोज जमानत माँगी जाती थी, रोज-रोज पुलिस छापे मारती थी, संपादक का एक पाँव जेल में रहता था। संपादक और पत्रकार जनता का आदमी था। अपनी मातृभाषा के गौरव से उदीप्त थी वह पत्रकारिता।'

संदर्भ

1. अर्जुन तिवारी, हिंदी-पत्रकारिता का वृहद इतिहास, पृ॰ 95
2. हरपालसिंह पवार, हिंदी-पत्रकारिता और राष्ट्रीय आंदोलन, पृ॰ 184
3. वही, पृ॰ 77
4. हिंदी-पत्रकारिता, इतिहास एवं संरचना, पृ॰ 81

मो॰ 09403341652 /9860286711
dryogeshgpatil@gmail.com

ISSN 0975-735X
ISSN 0975-735X

जिसको जब्त कर लिया गया था। जिस किसी के पास उसकी प्रति पाई जाती थी, उसे राजद्रोही माना जाता था और उसे कड़ी-से-कड़ी सजा दी जाती थी। इस पत्र ने स्वाधीनता-आंदोलन के कार्य में अपना विशेष योग दिया। उस समय जो राष्ट्रगीत इसमें छपा था, उसकी पंक्तियाँ इस प्रकार हैं–

हम है इसके मालिक, हिंदुस्तान हमारा
पाक वतन है कौम का, जन्नत से भी प्यारा ये है
हमारी मिल्कियत, हिंदुस्तान हमारा
इसकी अहमियत से, रोशन है जग सारा
आज शहीदों ने तुमको, पहले वतन ललकारा
तोड़ो गुलामी की जंजीरें, बरसाओ अंगारा
हिंदु-मुसलमा सिक्ख हमारा, भाई-भाई प्यारा
ये है आजादी का झंडा, इसे सलाम हमारा।

'पयामे आजादी' के प्रवर्तक अजीमुल्ला खाँ स्वयं स्वतंत्रता-सेनानी थे। इस पत्र ने देश की जनता में स्वतंत्रता-प्रेम की आग फूँक दी। आज भारत में इसकी एक भी प्रति उपलब्ध नहीं है। लंदन के म्युजियम में इसकी एक प्रति सुरक्षित है।

भारत में अँग्रेजों के विरुद्ध स्वतंत्रता-प्राप्ति के लिए जिन समाचारपत्रों ने संघर्ष किया है, उनमें कलकत्ता का 'हिंदू पेट्रियट' मुख्य है। इसकी स्थापना 1853 में गिरीशचंद्र घोष ने की थी और हरिश्चंद्र मुखर्जी के नेतृत्व में असाधारण लोकप्रियता प्राप्त की। 'अमृत बाजार पत्रिका' भारतीय स्वतंत्रता-संग्राम का प्रबल समर्थक रहा। इस पत्र के संपादक शिशिरकुमार घोष ने 'वर्नाक्युलर प्रेस एक्ट' 1878 से बचने के लिए 'अमृत बाजार पत्रिका' को रातों रात अँग्रेजी साप्ताहिक में बदल दिया। 19 फरवरी 1881 से इस पत्र को दैनिक कर दिया गया।

सन् 1868 में प्रसिद्ध पत्रकार गिरीशचंद्र घोष ने 'बंगाली' नाम से एक साप्ताहिक पत्र प्रकाशित किया। कुछ दिनों बाद सुरेंद्रनाथ बनर्जी ने इस पत्र को खरीद लिया और इसके बाद यह पत्र केवल बंगाल में नहीं, सारे भारत में स्वाधीनता संग्राम का प्रबल पक्षधर हो गया। 1885 में ए॰ओ॰ह्यूम ने अखिल भारतीय काँग्रेस की स्थापना की। काँग्रेस के अध्यक्षों में से अनेक ऐसे थे, जो किसी पत्र के संपादक थे या उन्होंने किसी बड़े पत्र की स्थापना की। फिरोजशाह मेहता ने 'बांबे क्रॉनिकल की स्थापना की। पं॰ मदनमोहन मालवीय ने 'दैनिक हिंदुस्थान' का संपादन किया और कालांतर में साप्ताहिक और दैनिक 'अभ्युदय' निकला। लाला लाजपतराय की प्रेरणा से 'पंजाबी', 'वंदेमातरम' और पीपुल नामक तीन पत्र लाहौर से निकले। महात्मा गांधी ने 'इंडियन ओपीनियन' अफ्रीका से प्रकाशित किया और भारत में आकर उन्होंने 'यंग इंडिया', 'नवजीवन', 'हरिजन', 'हरिजन सेवक' और 'हरिजन बंधु' पत्र निकाले। 'वास्तव में हिंदी-पत्रकारिता अनेक अवसरों पर जनता को धैर्य, साहस और संयम का पाठ पढ़ाती भी नजर आई थी। न्याय के मुकाबले अन्याय के मुँह पर हिंदी-पत्रकारिता कालिख पोतती दृष्टिगत हुई। काँग्रेस को हिंदी-पत्रकारिता ने समय-समय पर सावधान भी किया। हिंदी प्रदेश से दैनिक समाचारपत्र और काँग्रेस का उद्‌भव एक ही वर्ष सन् 1885 ई॰ में हुआ। यह हिंदी-पत्रकारिता और कांग्रेस के अटूट रिश्ते का एक उदाहरण है।'[2]

ISSN 0975-735X

बंग-भंग आंदोलन की प्रेरणा से अनेक समाचार पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हुईं। बंग... हिंदी-पत्रकारिता ने जनता को उकसाने में कोई कसर बाकी न रखी। उसने जनमानस को ... की विवशता, महानता, पावनता और दैवशक्ति का अहसास करवाया। संपूर्ण देश में बंगाल विभाजन के विरुद्ध आक्रोश दिन-प्रतिदिन बढ़ने लगा। इसे कर्जन के काले कारनामे का नाम दिया गया। बंग-भंग आंदोलन के गर्भ से स्वदेशी की भावना फलीभूत हुई। 'युगांतर', 'वंदेमातरम्', 'संध्या' और 'नवशक्ति' आदि पत्र-पत्रिकाएँ अपनी उग्र राष्ट्रीयता के कारण विशेष लोकप्रिय हुईं। जगदीशप्रसाद चतुर्वेदी ने लिखा है, 'जहाँ तक क्रांतिकारी आंदोलन का संबंध है, भारत का क्रांतिकारी आंदोलन बंदूक और बम के साथ नहीं, समाचारपत्रों से शुरू हुआ।'[3] 'युगांतर' वास्तव में युगांतरकारी समाचारपत्र था। यह कोई जान नहीं पाता था कि इस पत्र का संपादक कौन है। अनेक व्यक्तियों ने समय-समय पर अपने-आपको इस पत्र का संपादक घोषित किया और वे जेल गए। सरकार को दमनकारी कानून बनाने पड़े और उस पत्र को बंद करना पड़ा। चीफ जस्टिस सर लारेंस जैंकिनसन ने इस पत्र की विचारधारा के बारे में लिखा था, 'इसकी हर एक पंक्ति से अँग्रेजों के विरुद्ध द्वेष टपकता है। प्रत्येक शब्द में क्रांति के लिए उत्तेजना झलकती है।'

गदर-क्रांतिकारियों का मार्गदर्शक

सन 1912 में लाला हरदयाल की गदर पार्टी ने 'गदर' नामक पत्र प्रकाशित किया। यह विभिन्न भाषाओं में छपता था और भारतीय क्रांतिकारियों का मार्गदर्शन करता था। सरदार करतारसिंह 'गदर' का संपादन करते थे।

बिपिनचंद्र पाल ने [illegible] 'वंदेमातरम्' दैनिक समाचारपत्र का प्रकाशन किया। पूर्ण स्वराज, स्वदेशी प्रचार, विदेशी बहिष्कार तथा राष्ट्रीय शिक्षा इस पत्र की प्रमुख माँग थी। राष्ट्रीय आंदोलन में इस समाचार पत्र की महत्त्वपूर्ण भूमिका रही। इसके अलावा 'संध्या', 'बिजली', 'नवशक्ति' 'बंगवाणी' और 'बंगदर्शन' जैसे समाचारपत्रों का योगदान महत्त्वपूर्ण है।

भारतेंदुयुग : भारतेंदु हरिश्चंद्र ने हिंदी-पत्रकारिता को नई दिशा प्रदान की। 'कविवचन सुधा', 'काशी 1867, 'हरिश्चंद्र मैगजीन', 'हिंदी प्रदीप', 'प्रयाग 1878', 'नागरी प्रचारिणी पत्रिका आदि उनकी मित्र मंडली के वरिष्ठ पत्रकार और निबंधकार थे। स्वदेशी आंदोलन को प्रारंभ करने का श्रेय भारतेंदुजी को जाता है।

तिलक युग–स्वतंत्रता का शंखनाद

तिलकयुग में प्रकाशित समाचारपत्रों ने स्वतंत्रता का शंखनाद किया और पूरी शक्ति के साथ क्रांति और विद्रोह की वकालत की। ब्रिटिश सरकार ने अनेक समाचारपत्रों के संपादकों तथा पत्रकारों को यातनाएँ दीं, यह युग हिंसा और आतंक का युग था। इस युग के प्रमुख समाचारपत्र थे 'देवनागर' कलकत्ता 1907, 'विश्वमित्र' कलकत्ता 1910 और 'स्वदेश' गोरखपुर 1919 लोकमान्य तिलक का यह नारा 'स्वाधीनता मेरा जन्म सिद्ध अधिकार है और उसे मैं लेकर ही रहूँगा।' विष्णु शास्त्री चिपलूनकर और तिलक ने मिलकर 1 जनवरी 1881 में मराठी में 'केसरी' और अँग्रेजी में 'मराठा' नामक साप्ताहिक पत्र निकाले। राष्ट्रीय जागरण को व्यापकता देने हेतु 'केसरी' का हिंदी संस्करण 1903 से नागपुर से प्रारंभ किया गया। 'हिंद केसरी' ने स्वाधीनता-आंदोलन में जो

ISSN 0975-735X

खाती प्रतीत होती है।

छोटे से कथ्य में बड़ी सी बात कह देना लघुकथा की विशेषता है। बच्चनजी की प्रारंभिक लघुकथा 'सरस्वती' पत्रिका में प्रकाशित हुई। इस लघुकथा के माध्यम से बच्चों की संवेदनाओं और सोच का जिस प्रकार प्रस्तुतिकरण मिलता है निश्चित ही वह धर्म के बड़े-से-बड़े ठेकेदारों की सोच को बदलने हेतु पर्याप्त है। बच्चनजी की चुन्नी-मुन्नी लघुकथा इसका सशक्त उदाहरण है–'मुन्नी और चुन्नी में लॉग-डॉट रहती है। मुन्नी छः वर्ष की है और चुन्नी पाँच वर्ष की। दोनों सगी बहनें हैं। जैसी धोती चुन्नी को आए, वैसे ही मुन्नी को। जैसा गहना मुन्नी को बने, वैसा ही चुन्नी को। मुन्नी ब में पढ़ती थी चुन्नी अ में। मुन्नी पास हो गई, चुन्नी फेल। मुन्नी ने माना था कि मैं पास हो जाऊँगी तो महावीर स्वामी को प्रसाद चढ़ाऊगी। माँ ने उसके लिए मिठाई मँगा दी। चुन्नी ने उदास होकर धीमे से पूछा, अम्मा क्या जो फेल हो जाता है वह मिठाई नहीं चढ़ाता?' इस भोले प्रश्न से माँ का मन भर आया। 'चढ़ाता क्यूँ नहीं बेटी 'माँ ने यह कहकर उसे गले से लगा लिया। माँ ने चुन्नी के चढ़ाने के लिए भी मिठाई मँगा दी। जिस समय वह मिठाई चढ़ा रही थी, उस समय उसके मुँह पर संतोष के चिह्न थे, मुन्नी के मुँह पर ईर्ष्या के, माता के मुँह पर विनोद के और देवता के मुँह पर झेंप के।'8 वैसे तो इस कथ्य में कोई नई बात नहीं है, परंतु जिस प्रकार मानवीय संवेदनाओं का सुंदर प्रस्तुतीकरण हुआ है, वह निश्चित ही नया है।

बच्चनजी ने अपनी कहानियों में कथा-शैली को सहजता प्रदान की है। पाठक कहानी से ऊबता नहीं है। आम आदमी की भाषा में, आम आदमी के विचारों को लेखक ने सुंदरता एवं सहजता के साथ व्यक्त किया है। वह कहानी के मर्म को पाठकों तक पहुँचाना जानते हैं, अत: कहानी समस्याप्रधान होने के बावजूद अंतिम चरण तक समाधानपरक बन जाती है। भाषा और भाव की संवेदना ने कथा की शैली को भी मधुर एवं कोमल बना दिया है। लेखक ने पात्रों की मानसिकता का भरपूर अध्ययन किया है। कथाकार स्वयं में भी आम आदमी की प्रवृत्ति को लेकर जन-जन के भाव-संवेदन को आत्मसात् करता रहता है, इसीलिए मानवीय संबंधों को व्याख्यायित करने में सफल रहा है। कहानियों के कथ्य मूलत: जीवनमूल्यों के निदर्शन के लिए उपयोगी हैं। यह बात निश्चय के साथ कही जा सकती है कि कहानीकार युग-परिवेश के साथ बदलते चारित्रिक मूल्यों की स्थापना करता है। कथाकार बच्चन ने कहानियों के माध्यम से सरल मुग्ध प्रणय की भावनाओं को मूर्त रूप प्रदान किया है। अत: कहा जा सकता है कि बच्चनजी की कहानियाँ स्वयं को अभिव्यक्त करती हुई पाठकों तक संदेश पहुँचाने में सफल हैं।

संदर्भ

1. बच्चन रचनावली, खंड 6, माता और मातृभूमि
2. बच्चन रचनावली, खंड 6, संकोच त्याग
3. बच्चन रचनावली, खंड 6, स्वार्थ
4. बच्चन रचनावली, खंड 6, स्वार्थ
5. बच्चन रचनावली, खंड 6, हृदय की आँखें
6. बच्चन रचनावली, खंड 6, धर्मपरीक्षा
7. बच्चन रचनावली, खंड 6, चुन्नी मुन्नी
8. बच्चन रचनावली, खंड 6, चुन्नी मुन्नी

ISSN 0975-735X

स्वाधीनता-आंदोलन में हिंदीपत्र-पत्रिकाओं की भूमिका

प्रा॰ डॉ॰ योगेश गोकुल पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, विभाग अध्यक्ष स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

विद्यावर्धिनी सभा का कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले (महा॰)

राष्ट्रीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का योगदान विशेष महत्त्वपूर्ण रहा है। भारत में पत्रकारिता के जन्मदाता जेम्स आगस्टस हिक्की हैं। हिक्की भारत के प्रथम पत्रकार थे, जिन्होंने प्रेस की स्वतंत्रता के लिए ब्रिटिश सरकार से संघर्ष किया। 'अपने मन और आत्मा की स्वतंत्रता के लिए अपने शरीर को बंधन में डालने में मुझे आनंद आता है।' हिक्की का यह कथन भारतीय पत्रकारों के लिए आज भी प्रेरणास्पद है। पत्र के पहले ही अंक में हिक्की ने मन और आत्मा की स्वतंत्रता का आग्रह प्रकट किया था। अपने पत्र की नीति के संदर्भ में उन्होंने लिखा था, 'यह राजनीतिक और व्यापारिक पत्र खुला तो सबके लिए है, पर प्रभावित किसी से नहीं है।' इस प्रकार आधुनिक पत्रकारिता का श्रीगणेश यहीं से होता है।

हिंदी पत्रकारिता का श्रीगणेश युगलकिशोर शुक्ल ने किया, उन्होंने 30 मई 1826 में कलकत्ता से 'उदंत मार्तंड' प्रकाशित किया। 'उदंत मार्तंड' का अर्थ है समाचार सूर्य। यह हिंदी का सर्वप्रथम साप्ताहिक समाचारपत्र था। हिंदी-पत्रकारिता के उद्भव के साथ ही इस समाचारपत्र ने विकास का कार्य प्रशंसनीय ढंग से किया है। समाचारपत्र के प्रथम अंक में लिखा था 'यह उदंत मार्तंड अब पहले पहल हिंदुस्तानियों के हित के हेतु आज तक किसी ने नहीं चलाया पर अँग्रेजी और फारसी औ बंगले में जो समाचार का कागज छपता है, उसका सुख उन बोलियों के जाने-ओ पढ़नेवाले को ही होता है। ऐसी बातों के विचार से नाना देश के सत्य समाचार हिंदुस्तानी लोग देखकर आप पढ़ ओ समझ लेय ओ पराई उपेक्षा न करे ओ अपनी भाषा की उपज न छोड़े।' लगभग डेढ़ वर्ष तक चलनेवाले इस साप्ताहिक पत्र ने 4 दिसंबर 1827 को अपना दम तोड़ दिया।

'पयामे आजादी' क्रांति का अग्रदूत : हिंदी पत्रकारिता का उद्भव और विकास का इतिहास भाषा के साथ-साथ संघर्षों का इतिहास है। आग उगलती लेखनी ने जनमानस में राष्ट्रीयता की ऐसी भावना भर दी कि 1857 ई॰ का स्वतंत्रता-संग्राम इतिहास में एक युगांतकारी घटना बन गया।

'स्वतंत्रता-आंदोलन के मूर्धन्य नेता अजीमुल्लाखाँ ने 8 फरवरी 1857 ई॰ में 'पयामे आजादी' का प्रकाशन किया। यह एक ऐसा शोला था, जिसने अपनी अपनी प्रखर एवं तेजस्वी वाणी से जनता में स्वतंत्रता का प्रदीप्त स्वर फूँका। अल्प समय तक निकलेवाले इस पत्र ने तत्कालीन वातावरण में ऐसी जलन पैदा कर दी, जिससे ब्रिटिश सरकार घबरा उठी तथा उसने पत्र को बंद कराने के लिए कोई कोर-कसर न छोड़ी।" पहले यह समाचारपत्र उर्दू में प्रकाशित होता था, लेकिन बाद में हिंदी में निकलने लगा। यह पत्र अँग्रेजों के विरुद्ध क्रांति का प्रचारक था और

ISSN 0975-735X

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

UGC Approved Journal
Research Link
An International, Registered & Refereed Monthly Journal :
Research Link - 169, Vol - XVII (2), April - 2018, Page No. 120-121
ISSN - 0973-1628 ■ RNI - MPHIN-2002-7041 ■ Impact Factor - 2015 - 2.782
English Literature

Contribution of Dalit Literature in the Formation of Society

The dalit literature brought the revolt and rebel. Without revolt and rebel the development is impossible. It gave the courage and abilities to fight against the injustices prevalent in the lives of the dalits. The protagonists and other characters in the dalit literature struggled hard to fight against the socio-economic, cultural codifications those kept them away from the mainstream society. They revolted against all discriminative codifications and concepts spreaded by the orthodox social structure. So the revolt and rebel against all socio-cultural and religious norms is the strongest contribution by the dalit literature.

MADHUKAR R. WANKHEDE

Literature and society have always remained a subject of discussion reciprocally in the field of literature. Should we not believe that the social commitment of the literature be discussed in that context? Is Literature a unique form of author? Can authors be creative in their own tunes? Apart from such questions, it has been shown that literature has given its interpretation as reflection of social life and community relations. Not only this, but it is also possible that the relationship of literature with the society is defined reciprocally. It does not seem to be anything wrong. Because literature, its intentions, experiences, events, writers of literature, publishers of literature, readers, material values, prestige and rewards are all done in the society. Literature is carried out in the society. Society gives a certain value to literature and it is important requirement of both society and literature.

According to Russell, "society is defined as a group of people who co-operate for certain common purposes." (wikipedia). It is associated with a group of individuals who collaborate and cooperate with each other. Society is made up of individuals and for individuals. Society has only importance in man's context and it does not relate to other than human being. Therefore, the dynamics of society are related to the person. It decides the behaviour of a man with man and sets the standard of social behavior. The level of human behavior as human beings is interactive in the society. However, if the person is involved in manipulative behavior, the entire transaction becomes dirty and contaminated at the same time and consequently a social behavior is also contaminated. The literature tries to wipe out these manipulative and contaminated atmospheres in the society.

The society provides necessary material for literature and art. This means that the community has one expectation from every creation it produces. It is also expected from language, literature and art. It is in the power of language, literature and art to expect it. Therefore, in the process of social interaction, language and literature show art as an important place. In this sense, the relations between society and literature are mutually helpful. The existence of social literature, as well as its synthesis, provides meaning.

The literature has played the significant role for the formation and transformation of the society. The literatures of any source, language, region, communities and religion have played the significant role in these matters. Literature has given the systematic outputs to transform the society for the better future of that society. Among other literatures, dalit literature has been also contributing significantly by interpreting the society to lead it towards the progressive society.

Dalit literature developed after 1960 in Marathi literature which brought tremendous upheavals in to the existing mainstream literature. This literature set an example as the 'literature for the lives sake'. It gave a tremendous blow to the so-called mainstream literature by neglecting and rejecting their set standards and literary values. It has been setting up its significance in India by the interpretation of the unknown and unheard literary characters from the downtrodden, deprived of communities. Dalit literature has the strong contribution after 1960 in formation of the society.

Dalit literature has given a dynamic principle to the society. The movement is a sign of the survival of any

Assistant Professor (Department of English), Vidyawardhini College, Dhule (Maharashtra)

Scanned with OKEN Scanner

community. The importance of movement in human life is equally important in social life. Because the mobility of society depends on whether or not the movement is in existence in those societies. The importance of movement is tremendous for the development of the society. The majority sections of the society appear stuck up for a long period (and still) in the darkness of slavery, poverty. This massive slavery of the masses brought a kind of perspective in their lives. In this case, the Bahujan community was suffering from untimely illness of slavery. The point of view of the upper caste and class was to neglect the bahujan society. This slavery is/was on the base of the concepts of karma and birth. So it was necessary to create self-confidence in the minds of neglected men and women who live in notorious slavery. The dalit literature brought it into the limelight. It mobilized the slave communities, which were denied every access of the decent life. A person's intuition began the real representation for formation of questions. The dalit literature mobilized the masses to realize them and it created an awareness dynamically. It also taught them to represent their lives without fear.

Another important contribution made by the Dalit literature in the formation of society is Alternative Social Design. In fact, this concept was first introduced by Herbert Spencer in sociology. It is also called called Social Structure. The term social Structure was originally related to bond. But it became customary in sociology. "...Social structure is seen as comprising those cultural or normative patterns that define the expectations of agents hold about each other's behaviour and that organize their enduring relations with each other the relationship of definite entities or groups to each other" (Wikipedia) and it is also "enduring patterns of behaviour by participants in a social system in relation to each other, and institutionalised norms or cognitive frameworks that structure the actions of actors in the social system"(Wikipedia). Dalit literature tries to maintain the social structure for the enduring relations. It started to interweave the social structure which was absent the mainstream literature.

Dalit literature gave a new value system for the formation of the Indian society at the appropriate level. There was a traditional value system in the established society which interpreted the strong caste, sex, religion at the highest level. The concepts like sin, virtue, heaven, hell, worshiping and salvation through worship were strongly rooted in the societies. Due to these concepts, the inhuman and exploitative caste system, casteism were prevalent in the societies. But the dalit literature rejected these concepts and realized the importance of rational and logical thinking. The rational and logical thinking really brought the tremendous awareness among the dalit communities that they threw away all the traditions and customs which interpreted them as the impure creation. The dalit literatutre taught the new value system based on the self-consciousness and rationality. It also brought the awareness to question the system and values of the system.

Transformation and reformation are the one of the significant contributions of the dalit literature for the formation of the society. The transformation given by Dalit literature is based on the theory of the phenomenon of Buddha. It is not a sign of ignorance, but it has the perceptive vision of realizing the reality. It is in the power to make the struggle and misery of the suffering. That is why Buddha brought awareness of what should be done by the majority of poor and oppressed untouchables in order to bring out a definite change in society. The Dalit literature first came to the fore in order to bring the desired and definite changes in society and to bring the transformation in the society. The work that the Saints did not do, that work is done by Dalit literature. The Dalit literature did not present the idea of ??bringing the established social system but it tried to set the society on the bases of the equality, liberty and fraternity. Because without this trinity, the transformation is impossible. So dalit literature tried to establish the transformation and reformation for the societies which tolerated the slavery for many centuries.

The dalit literature brought the revolt and rebel. Without revolt and rebel the development is impossible. It gave the courage and abilities to fight against the injustices prevalent in the lives of the dalits. The protagonists and other characters in the dalit literature struggled hard to fight against the socio-economic, cultural codifications those kept them away from the mainstream society. They revolted against all discriminative codifications and concepts spreaded by the orthodox social structure. So the revolt and rebel against all socio-cultural and religious norms is the strongest contribution by the dalit literature.

References :

(1) Jadhav, R.G : Literary and Social Context, Continental Publications, Pune. Revised Second Edition, Pg. 16.

(2) Dr. Waghmare, Janardan : Dialogue, Land, Publications, Latur, Pra. April 14, 2006, Pg. 10.

(3) Dr. Baitate Vasudev : :Literature, Society and Transformation, format publication, Aurangabad, Pra. 5 spots. 2007, P. 14.

(4) Dr. Babasaheb Ambedkar Gaurav Gandh, Maharashtra State Literary and Culture Board, Mumbai, Pra. December 25, 1993, P. 5.

(5) Dr. Thakur Bhagwan : Ambedkitri Literature, Status and Transactions, Akanksha Prakashan, Nagpur, Pub. April 14, 2009, Pg. 54.

(6) Dr. Phadke Bhalchandra : Dr. Ambedkar and Dalit literature, Prakashan Publications, Kolhapur, Pub. June 1989, P. 116.

(7) Dr. Limelight will have to change the standards of Sharan Kumar, literature, Dilip Raj Prakashan Pvt. Pune, BI. June 15, 2007, Pg. 12.

(8) Dr. Kamble Rishikesh : Transformation and Prabodhan, Chinmay Prakashan, Aurangabad, Pra. June 2010 P. 25.

(9) https://en.wikipedia.org/wiki/Social_structure

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2018
Issue-22, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

आंदोलन (ता.नवापूर), तापी वाघूर नदीजोड प्रकल्प (जळगाव जिल्हा), नर्मदा बचाव चळवळ (नंदूरबार जिल्हा, मध्यप्रदेश व गुजरात) होय.

नर्मदा बचाव आंदोलन हा आधुनिक भारताच्या इतिहासातील सर्वाधिक विवादास्पद ठरलेला प्रकल्प आहे.हा प्रकल्प बहुउद्देशीय ठरावा यासाठी नर्मदा नदीवर सरदार सरोवर व नर्मदा सागर किंवा इंदिरा सागर अशी मोठी धरणे बांधण्यात आली आहेत. या प्रकल्पांतर्गत २९ मध्यम व अन्य छोटी प्रकल्प समाविष्ट आहेत. इ.स.१९८७ मध्ये या प्रकल्पाला खरी मंजूरी मिळाली व तेव्हापासून ते वर्तमान काळापर्यंत हा प्रकल्प जरी पुर्णत्वास आला आहे.तरी, आदिवासींच्या अनेक समस्या या प्रकल्पामूळे उद्भवल्या आहेत.नर्मदा धरणासाठी खानदेशातील ३३ गावे ही बुडीत होणार होती.ज्यात अक्कलकुवा तालुक्यातील १२ गावे, अक्राणी तालुक्यातील २१ गावे समाविष्ट आहेत.या प्रकल्पांतर्गत खानदेशातील बुडीत गावातील आदिवासींना गुजरात व खानदेश या भागात हलविण्यात आले असून त्यांचे पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

हे पुनर्वसन योग्य नाही असे आदिवासींचे म्हणने आहे.म्हणून मेधाताई पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली हा नर्मदा बचाव लढा सुरू झाला.यासाठी मेधाताईंनी जनजागृती मोहिम, निवेदने, पाठपुरावा, मोर्चा, धडक मोर्चा इ.चळवळींच्या मार्गांचा उपयोग केला आहे.इ.स.१९८९ मध्ये धुळे शहरात पत्रकार परिषद होती. या परिषदेत मेधाताई म्हणतात की, सरदार सरोवर हे विकासासाठी नव्हे तर विनाशाकडचा प्रवास करणारे होय. कारण या धरणामुळे खानदेशातील (महाराष्ट्रातील) ३३ गावे, मध्यप्रदेशातील १९४ गावे व गुजरातमधील १९ गावांची जमीन पाण्याखाली गेली असून १ लाखापेक्षा जास्त आदिवासींचा पुनर्वसनाचा प्रश्न उपस्थित झालेला दिसतो. त्याच वर्षी विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे येथे व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली होती.यात आदिवासींना बहाल केलेल्या तीन देणग्या म्हणजे विनाश, विस्थापन व विघटन होय. असे म्हटले होते.मेधाताईंच्या सोबत खानदेशातील ॲड. निर्मलकूमार सुर्यवंशी, दशरथ तात्या पाटील, शरद पाटील, प्रा.शाम पाटील, डॉ.रा.भ. चौधरी, हेमंत मदाने, ॲड. पुखराज बोरा, प्रविण राठोड, विवेक ठाकरे इ. चा समावेश होता.इ.स.१९८६ मध्ये रा.भ. चौधरी यांनी धुळे जिल्हा सरदार सरोवर नर्मदा प्रकल्प धरणग्रस्त सहाय्यक समिती उभारली होती व या समिती मार्फत सरदार प्रकल्पग्रस्तांची चळवळ उभारली होती.

इ.स.१९८९ मध्ये महामानव बाबा आमटे यांनी देखील नर्मदा बचावचे जन आंदोलन उभारले होते.त्यांच्या जोडीला अरुंधती धूर (रॉय) होत्या.परंतु नंतरच्या काळात या दोन व्यक्तीं ऐवजी मेधाताई पाटकर यांनी नर्मदा बचव चळवळ चालवलेली दिसते.इ.स.१९९१ मध्ये हमारा गाव हमारा सरकार ही संकल्पना राबविली होती.त्यात डॉ. रा.भ. चौधरी अरुंधती धूर इ. चा समावेश होता.आलोक अग्रवाल यांनी यावेळी स्पष्ट केले होते की, नर्मदा घाटी आता बुडणार नाही, उजाड होणार नाही.येथे होईल फक्त नवनिर्माण इ.स.१९९२ मध्ये जिल्हा परिषद व पंचायत समितीचे मतदान होते.या मतदानावर पूर्ण बहिष्कार नर्मदा धरणग्रस्त गावांनी टाकला होता.त्याचे नेतृत्व मेधाताई पाटकर यांनी केले होते.इ.स.१९९१ मध्ये मेधाताईंनी मनीबेली येथे सत्यग्रह केला होता. त्यामुळे त्यांच्यासह ३३ लोकांना अटक केली होती. या अटक सत्राविषयी ॲड. निर्मलकुमार सुर्यवंशी म्हणाले होते की, सरकारकडून ही दडपशाही पध्दती होय. याविरोधात धुळे जिल्हा सत्र न्यायालयात ॲड. सुर्यवंशींनी केस दाखल केली व नोव्हेंबर महिन्यात त्यांची बिनशर्त मुक्तता करण्यात आली होती. इ.स.१९९१ ते वर्तमान काळापर्यंत नर्मदा बचाव चळवळ मेधाताई पाटकर यांनी सुरूच

Scanned with OKEN Scanner

25) हातगड किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व
प्रा. जाधव नितीन साहेबराव-डॉ.व्ही.एस.देसले || 114

26) ` ा ा ा पर ना ा ं ेग न
ॉ. न ा, ा (रा.) || 121

27) शिवकालीन व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाष्ट्रातील शेतीविषयक धोरणांचा .....
रामचंद्र वसंत कुंभार, कोल्हापूर || 125

28) अमळनेर तालुक्यातील निस्पृह कामगार नेता - दाजिबा पाटील
प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर-प्रा. मनिष आर. करंजे || 130

29) लोकसभा निवडणूक व महिलांचा राजकीय सहभाग
प्रा.विजय एस.कांडलकर, नागपूर || 132

30) विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार, कुरखेडा जि. गडचिरोली || 136

31) समकालीन हिन्दी नाटकों में रंगधर्मी नाटककार
प्रा.पाटील एस.डी., जाफ्राबाद जि.जालना || 140

32) 'ऐलान गली जिंदा है' उपन्यास में आँचलिकता
डॉ. बळीराम संभाजी भुक्तरे, उदगीर, जि. लातुर, (महाराष्ट्र) || 143

33) विभिन्न समुदाय की वयस्क महिलाओं की आहार संबंधी आदतें एवं......
डॉ.प्रगति देसाई–कु.नीलम सोलंकी, इन्दौर || 146

34) ममता कालिया की साठोत्तरी कहानियों में चित्रित पारिवारिक समस्याएँ
प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, सोलापुर, महाराष्ट्र। || 150

35) औरंगजेब कालीन सामाजिक स्थिति: एक संक्षिप्त ऐतिहासिक अवलोकन
डॉ० नीरज कुमार गौड़, गुरूहरसहाय, फिरोजपुर. (पंजाब) || 154

36) महर्षि दयानन्द सरस्वती के शैक्षिक विचारों की प्रासंगिकता
यतेन्द्र पाल, आगरा, उत्तर प्रदेश || 159

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

आदिवासी हे पूर्वीपासून वन व जंगल हे आपले जनजीवन मानतात परंतू, अनेकदा आदिवासींना आपल्या हक्कासाठी चळवळ उभारावी लागलेली दिसते.इ.स.१९७४ मध्ये शहादा तालुक्यातील आदिवासी यांनी जमिन बचाव सत्याग्रह केला होता.तेव्हा ३४१ आदिवासी लोकांना वन कायद्या अंतर्गत अटक करण्यात आली होती.असे अनेकदा आदिवासींना आपल्या न्याय हक्कासाठी मोर्चे, रॅली, परिषदा घेतलेल्या दिसतात.त्यासाठी आदिवासींनी देखील आपल्या संघटना स्थापन केलेल्या आहेत.जसे, एकलव्य संघटना आदिवासी एकता परिषद, भिल्ल समाज संघटना इ.होय. खानदेशात जेव्हा सुझलॉन प्रकल्प आला.तेव्हा, आदिवासी सत्यशोधक ग्रामीण कष्टकरी सभेने इ.स.२००७ मध्ये भव्य असा मोर्चा धुळे जिल्हाधिकारी कार्यालयावर नेला होता व आदिवासींच्या वन संपदेचे किंवा वन जमिनीचे बचाव करण्याचे काम केले होते.

समाजात जसे संस्कृती व परंपरा असते गैरसमजापोटी अंधश्रध्दाही असते या अंधश्रध्देविरूध्द समितीने वेळोवेळी चळवळ केलेली आहे.खानदेशातील तमाशा लोक कलावंतांना आपल्या न्याय मागण्यांसाठी चळवळ करावी लागलेली आहे.त्यासाठी इ.स.१९९८ मध्ये या कलावंतांनी जळगांव जिल्हाधीकारी कचेरीवर धरणे आंदोलन केले होते.तसेच इ.स.२०१३ मध्ये परदेशात गेलेले मुलनिवासी व्यक्तींनी आपल्या हक्कासाठी धरणे आंदोलन केले आहे.

पर्यावरण हा देखील महत्वाचा घटक असतो.याच्या संरक्षणासाठी खानदेशात अनेक चळवळी झाल्या आहेत.इ.स.१९८७ मध्ये पश्चिम घाट बचाव मोहिम सुरू झाली होती.त्यात प्रशासनासोबतच सामाजिक कार्यकर्ते देखील उपस्थित होते.पश्चिम घाटा प्रमाणेच सातपुडा बचाव साठी सातपुडा बचाव परिषद इ.स.२००६ मध्ये जळगाव येथे संपन्न झाली होती. अशीच परिषद अडावद जि.जळगाव येथे सुध्दा याच वर्षी संपन्न झाली होती. इ.स.२०१३ मध्ये जांभोली ता.धडगाव येथे देखील सातपुडा बचाव परिषद उत्साहात साजरी झाली होती.वृक्षमित्र वसंतराव ठाकरे यांनी इ.स.१९९६ मध्ये व २०१० मध्ये पर्यावरणवादी चळवळ खानदेशात उभारली होती.

नद्या या एखाद्या प्रदेशाला संपन्न करतात.त्याचबरोबरच त्या भागात धरणांमुळे व प्रकल्पांमुळे समस्या तयार करतात.त्यामुळे धरणग्रस्त व प्रकल्पग्रस्तांच्या चळवळी घडून येतात.खानदेशात इ.स. १९५६ मध्ये जी चळवळ उभी राहिली ती म्हणजे तापी नदीवरील उकाई धरणाविरुध्दची चळवळ होय. उकाई धरण हे गुजरात मध्ये होते. परंतु पाणलोट क्षेत्र मात्र खानदेशातील गावे बूडित होवून होणार होते.तसेच या उकाई धरणामुळे होणारे सर्व फायदे हे गुजरातला मिळणार होते.म्हणूनच खानदेशात उकाई धरण विरोधी चळवळ उभी राहिली होती.उकाई धरण विरोधी चळवळीत पश्चिम खानदेशातील जनता तर सहभागी होतीच. त्याचबरोबर खानदेशातील वृत्तपत्र देखील सहभागी होते हे विशेष होय.

उकाई धरणाप्रमाणेच खानदेशात लहान प्रमाणावर अनेक धरणे व प्रकल्प उभारण्यात आले त्यामुळे खानदेशात अनेक धरणग्रस्तांच्या व प्रकल्पग्रस्तांच्या चळवळी झालेल्या आहेत. जशा, अक्कलपाडा (धुळे व साक्री तालुका) प्रकल्पग्रस्तांची चळवळ, देहली प्रकल्प चळवळ (अक्कलकुवा तालुका), दरा धरणग्रस्तांची चळवळ (धुळे तालुका), गोमाई प्रकल्पग्रस्तांची चळवळ (नंदुरबार जिल्हा), तेरखोल पाझर तलाव पुर्ततेसाठी चळवळ (ता. भुसावळ), हातनूर धरणग्रस्तांची चळवळ (जळगाव जिल्हा), वाडीशेवाडी धरणग्रस्तांची चळवळ (ता.शिंदखेडा), शामसिंग बुवा धरणग्रस्तांची चळवळ (ता.जामनेर), भोकरबारी धरणग्रस्तांची चळवळ (ता.पारोळा), मौजे कारेघाट धरणासाठी

Scanned with OKEN Scanner

28

अमळनेर तालुक्यातील निस्पृह कामगार नेता - दाजिबा पाटील

प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, जि. धुळे.

प्रा. मनिष आर. करंजे
राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगांव.

****

पूर्वायुष्य -

प्रास्ताविक

दाजिबा पर्वत पाटील यांचा जन्म दि. २३ सप्टेंबर १९२५ रोजी लोहारी ता. पाचोरा येथे पर्वत पाटील व सौ. अनुसयाबाई पाटील यांच्या पोटी झाला. घरची परिस्थिती अतिशय गरिबीची होती. परंतू मनात मोठे होण्याची स्वप्न बाळगली होती. या स्वप्नपूर्ती करिताच त्यांनी विद्यार्थीदशेत अनेक ठिकाणी नोकरी केली तसेच काँग्रेस कार्यालयाची कामे करून आपले शिक्षण त्यांनी पूर्ण केले. पुणे विद्यापीठाची बी.ए. पदवी संपादन केली. पित्याचे छत्र जास्त काळ त्यांना लाभू शकले नाही. पण माता -अनूसयाबाई यांनी प्रताप मिल मध्ये कामास लागून पूत्राचे पालन केले. आई गिरणीत कामाला असल्याने कामगारांचे प्रश्न काय असतात, याची ओळख बालपणापासूनच दाजिबांना होती हे प्रश्न सोडविण्याकरिताच भविष्यात त्यांनी कामगार संघटनांमध्ये विविध जबाबदारीची पदे भुषवुन एक ख्यातनाम कामगार नेता म्हणून आपली ओळख निर्माण केलेली दिसून येते. रा.मि. मजूर संघटनेचे सेक्रेटरी, महाराष्ट्र इंटकचे अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य ग्रामिण कापड कामगार महासंघाचे अध्यक्ष, प्रताप मिलचे डायरेक्टर, विविध संस्थेचा पदाधिकारी एवढेच नव्हे तर आमदार म्हणून दोन वेळा निवडून येऊन महाराष्ट्र विधान परिषदेच्या उपसभापती पदाचा बहूमान तीन वर्षे मिळाला. ध्येयाच्या वाटचालीत आनंददायक क्षण अमळनेर प्रताप गिरणीतील कामगार व मातेचा सुपूत्र या दृष्टीकोनातून प्रताप गिरणीतील कामगारांना व त्याचप्रमाने नागरिकांना व अमळनेर तालुक्याला अभिमान आहे.

कामगार संघटनेत सहभागी -

अमळनेरच्या कामगार चळवळीला बराच मोठा इतिहास आहे. आणि ह्या कामगार चळवळीच्या इतिहासात माननिय दाजिबा पाटील यांनी स्वकर्तृत्वाने एक महत्त्वाचे स्थान निर्माण केले आहे.१

१९४७ पूर्वी अमळनेर प्रताप मिल कामगारांची संघटना कम्युनिस्ट प्रेरित गिरणी कामगार युनियनच्या नेतृत्वाखाली होती. गिरणी मालकाशी असहकार व असंतोषाचे वातावरण नेहमी असायचे. ७ मे १९४७ रोजी अमळनेरला इंटक प्रणित राष्ट्रीय मिल मजूर संघाची स्थापना झाली. कामगारात राष्ट्रीय भावनेची प्रेरणा निर्माण करून कामगारांचे कोणतेही प्रश्न सलोख्याने शांततेच्या मार्गाने सोडविण्याचे धोरण ठेवले. गिरणी कामगार युनियनच्या कामगारात प्रताप मिल जूनी व नवी सोसायटीत जे वर्चस्व व पगडा होता. त्यास दाजिबा पाटील यांनी धैर्याने तोंड देऊन कामगारांचे प्रश्न सलोख्याने व शांततेच्या मार्गाने संपाचा व असहकाराचा अवलंब न करता कामगारांच्या मागण्या पदरात पाडून घेतल्या. प्रताप मिल जुनी व नवी सोसायटी राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाच्या नेतृत्वाखाली आणल्या.

कार्यक्षेत्र -

कामगारांचे प्रश्न सोडवत असतांना दाजिबांच्या लक्षात आले की, 'विना सहकार - नाही उद्धार' आणि म्हणूनच त्यांनी सहकार चळवळीकडे आपले लक्ष केंद्रीत करून 'जळगांव जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे डायरेक्टर पदाच्या चुरशीच्या निवडणुकीत सन १९७३, व त्यानंतर सन १९७८ मध्ये निवडणूकीला सामोरे जाऊन यश प्राप्त केले.२

स्वातंत्र्योत्तर काळात बदलत्या आर्थिक स्थितीला सामोरे जाण्यात प्रताप मिल अपयशी ठरली. प्रताप मिलची आर्थिक स्थिती ढासळू लागली. सन १९६३ मध्ये प्रताप मिल बंद पडली असता, कामगार चळवळ उभारून माजी संपर्क मंत्री ना. मधुकरराव चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली इंटकचे शिष्टमंडळ सरकारला भेटले. ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी पुढाकार घेऊन प्रताप मिलवर अवलंबून असणारा अमळनेर तालुक्याचा विचार करून एप्रिल १९६३ मध्ये अमळनेरची प्रताप मिल केंद्र सरकारला द्यावयास भाग पाडले. पुढे महाराष्ट्र शासनाच्या ताब्यात प्रताप मिल देण्यात येऊन महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाच्या ताब्यात मिलचा कारभार सोपवला. मिलला लिक्वीडेशन मधुन वाचविण्यात कामगारातर्फे दाजिबा पाटील व त्यावेळेचे प्रताप मिलचे प्रशासक टेक्सटाईल तज्ञ एस.ए. खेर साहेब यांनी सर्वतोपरी सहकार्य देऊन जे नेतृत्व व पुढाकार घेऊन दाजिबा पाटील यांनी कामगारांप्रति बहुमोल सहकार्य केले. हे अमळनेर व प्रताप मिलचे कामगार कधीही विसरू शकणार नाही.३

Scanned with OKEN Scanner

येथे झोपडपट्टी रहिवास्यांसाठी कमलाबाई अजमेरा यांनीदेखील मोर्चा काढला होता.इ.स.१९६० मध्ये भूमिहीनांना जमिन हवी यासठी मधूकरराव चौधरी यांनी प्रयत्न केलेले दिसतात.तर इ.स.१९५२ मध्ये भूमिहीनांची परिषद धुळे येथे दि.९ सप्टेंबर १९९२ रोजी संपन्न झाली होती.

इ.स.२००५ पूर्वी खानदेशातील जनता ही आपला पैसा पतपेढी, सहकारी बँक इ. आर्थिक संस्थांमध्ये टेवीत असे. परंतू आर्थिक संस्थांमधील सभासदांनी केलेला आर्थिक भ्रष्टाचार यामुळे खानदेशातील बहुतांश पतसंस्था या बुडाल्या व त्याबरोबरच खानदेशातील जनतेचा पैसाही बुडाला.तो पैसा काढता यावा यासाठी इ.स.२००७ मध्ये पारोळा, फैजपूर, भुसावळ, तळवेल ता.भुसावळ, जळगाव, पारोळा, यावल, रावेर इ.ठिकाणी मोर्चा, उपोषण, बैटा सत्याग्रह करण्यात आला होता.अशा महत्वपूर्ण आर्थिक चळवळी या खानदेशात घडून आल्या आहेत.त्यांची माहिती या प्रकरणात देण्यात आली आहे.त्यासाठी वेळोवेळी तक्ता देखील वापरण्यात आला आहे.

प्रकरण सहावे हे ``**खानेशातील सांस्कृतिक चळवळी**`` चे आहे.संस्कृती म्हटली की, धर्म, चालिरीती, परंपरा, पर्यावरण, आदिवासी भौगालिक परिसर इ.समावेश होतो.त्यामुळे या प्रकरणात या उपघटकांच्या आधारावर असणाऱ्या खानदेशातील सांस्कृतिक चळवळींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.हिंदू धर्मात गाय ही पवित्र मानली जाते.गायीचे दुध, मुत्र असे सर्वच पदार्थ हे पवित्र मानले जातात त्यामुळे गायीला गोमाता संबोधले जाते.परंतू अन्य धर्मामध्ये गोहत्या करणे हे अपवित्र मानले जात नाही.त्यामुळे खानदेशात गोहत्या प्रतिबंध विषयक चळवळी झाल्या आहेत.इ.स.१९४७ मध्ये साधु चैतन्यदास यांनी गोहत्या प्रतिबंध विषयक प्रबोधन खानदेशात केले होते.इ.स.१९५२ मध्ये खानदेशात गोहत्या झाल्यामुळे खानदेशात जनतेचे वादळ उठले होते.इ.स.१९९५ पासून गोरक्षा संघर्ष समिती, धुळे सारख्या संघटना या गोहत्येला प्रतिबंध करित आहेत.हिंदू धर्मात धर्मांतर करणे हे पुर्वापार पासून सुरू आहे.स्वातंत्र्यानंतर हे थांबावे यासाठी इ.स.१९५४ मध्ये प्रा.वि.व.देशपांडे यांनी चळवळ उभारली होती.तसेच इ.स.२००७ मध्ये मंदिर अधिग्रहण नियम व कायदा आला होता.त्यास खानदेशातून जळगाव, भुसावळ इ.भागातून घंटानाद आंदोलन करुन विरोध दर्शविला होता.

इ.स.१९९४ मध्ये खानदेशातील सिंधी बांधवांनी चळवळ उभारली होती व आपल्या मुलभूत हक्कांची मागणी केली होती.इ.स.१९९६ मध्ये देखील ख्रिस्ती समाजाने आपल्या हक्कांसाठी चळवळ उभारलेली दिसते.इ.स.२०१४ मध्ये मराठा समाजाप्रमाणेच मुस्लीमांना देखील आरक्षण देण्यात आले होते.परंतु, हाय कोर्टाने हे आरक्षण नाकारले त्यामुळे खानदेशातील मुस्लिम बांधवांनी चळवळीद्वारा आपला विरोध दर्शविला होता.

इ.स.१९७४ मध्ये हिंदू धर्मातील अण्णासाहेब व्यंकटराव धोबी यांनी खानदेशातील दलितांच्या उध्दारासाठी आपल्या वयाच्या ५२ व्या वाढदिवशी बौध्द धर्मांतराची दीक्षा घेवून बौध्द धर्मांतराची चळवळ उभारली होती.जैन धर्मात बाल दीक्षा पध्दत व संथाराव्रत सारखे आचरणात्मक नियम आहेत.जे नियम जैन बांधव आपला अविभाज्य घटक मानतात परंतु, इ.स.२०१५ मध्ये राजस्थान हाय कोर्टाने संथाराव्रत म्हणजे आत्महत्या असे मानुन या व्रतास विरोध दर्शविला होता.त्यामुळे संपूर्ण खानदेशातून जैन बांधवांनी संथाराव्रताची चळवळ उभारली होती.धुळे येथील कांतीलाल चोरडिया यांनी तर दि.२४ ऑगस्ट २०१५ रोजी हजारोंच्या संख्येने भव्य असा मुक मोर्चा काढला होता.

तसेच मिलचे मालक श्रीमंत प्रताप शेठ यांनी ही माझा कामगार उपाशी राहू नये म्हणून उदार अंतःकरणाने प्रताप मिल शासनाच्या ताब्यात दिली. त्यामुळे कामगार व अमळनेर तालुक्याला स्थिरता निर्माण झाली.

आमदार पदाचा बहुमान -

दाजिबा पाटील यांनी कामगारांसाठी जे अथक प्रयत्न केले त्यामुळे कामगारांचा प्रतिनिधी गिरणीच्या डायरेक्टर बोर्डावर घेण्यात यावा या शासनाच्या धोरणानुसार त्यांची प्रताप मिलच्या डायरेक्टर बोर्डावर निवड झाली. कामगारांच्या हिताचे काम करत असतांना त्यांनी अमळनेर नगरपालिकेत सन १९६२ ते १९६६ पर्यंत जनतेच्या हिताची कामे केली. तसेच म्युनिसिपल स्कूल बोर्डावर सतत २२ वर्षे सभासद व सहा वर्षे चेअरमन म्हणून काम पाहिले. या काळात शिक्षण क्षेत्रात चांगल्या सुधारणा केल्या.४

विधान परिषदेत सहकारी बँक, नगर परिषद, जिल्हा व सोसायट्यांतर्फे निवडून द्यावयाच्या उमेदवारासाठी काँग्रेस (आय) पक्षातर्फे सन १९७४ व त्यानंतर सन १९८०च्या चुरशीच्या निवडणूकीत दोन्ही वेळा विजयी होऊन आमदार पदाचा बहुमान त्यांना मिळाला.

जळगांव जिल्हा राष्ट्रीय मिल मजूर संघाची स्थापना -

पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी इंटक व संलग्न कामगार संघटना एकत्र याव्यात यासाठी दिलेल्या आदेशानुसार कामगार नेते दाजिबा पाटील यांनी जळगांव जिल्ह्यातील इंटक संलग्न विविध कारखान्यातील कामगार संघटना नेत्यांच्या बैठक घेवून जळगांव जिल्हा राष्ट्रीय मिल मजूर संघाची स्थापना ऑगस्ट १९८९ मध्ये करून जळगांव जिल्हा राष्ट्रीय मजदूर काँग्रेसचे अध्यक्षपद दाजिबा पाटील यांना मिळाले होते.५

कामगारांचे नेतृत्व करतांना त्यांनी उद्योग धंद्यात शिस्त, औद्योगिक शांतता, उत्पादकता हे घटक उद्योगाचे आत्मा असुन, त्याचे महत्त्व त्यांनी वेळोवेळी कामगारांना पटवून दिले. त्यामुळेच प्रताप मिल मध्ये प्रामुख्याने संप, हरताळ, घेराव इत्यादी गोष्टी दाजिबा पाटील यांच्या नेतृत्वामुळेच झालेल्या दिसत नाही. युनियन व मॅनेजमेंट एकाच रथाची दोन चाके आहेत. दोन्ही चाके चांगल्या मिलच्या नुतनीकरणात, आधुनिकीकरण आदि स्थितीत असल्यास रथ चांगल्या प्रकारे मार्गक्रमण करीत असतात. म्हणून दाजिबा पाटील यांनी मिलच्या हितासाठी प्रसंगी कामगारांना त्याग करायला लावून मिल टिकली पाहिजे रोजगार जिवंत राहिला पाहिजे, अशा भावनेतून विचार करून मिलकडे मागण्या ठेवतांना केलेला दिसतो. म्हणून ते यशस्वी कामगार नेते ठरलेले आहेत.६

प्रताप मिल कर्मचारी कल्याण योजना -

कामगारांचा व मिलचा भविष्याचा विचार पुढे ठेवून त्यांनी संकट काळात कामगाराने दुसरीकडे मदतीचा हात पुढे करण्यापेक्षा स्वतः कामगारांनी निधी उभा करावा म्हणून 'प्रताप मिल कर्मचारी कल्याण योजना' नावाची एक वेल्फेअर स्कीम सुरू केलेली दिसते. ज्या स्कीम मधून कामगारांकडून दरमहा २२/- विश्वस्त ठेव जमा करून ह्या ठेवीच्या एकुण जमा रकमेच्या व्याजावर अनेक कल्याणकारी उपक्रम राबविले जात. त्यामुळे कोणी ह्या योजनेचा कामगार सभासद वारल्यास त्याला त्याच्या जमा रकमेसह आणखी जादा रू. ७०००/- आर्थिक मदत त्याच्या वारसाला दिली जात होती. अशा एकूण ३८ मयत कामगारांच्या वारसाला आर्थिक मदत दिली गेली होती. अशा प्रकारे कामगारात विश्वास निर्माण करून महत्त्वाचे आर्थिक योगदान दिलेले दिसते.७

अमळनेरच्या प्रसिद्ध शैक्षणिक संथा खानदेश शिक्षण मंडळाचे सदस्य म्हणून निवडून येऊन सन १९८३-८४ मध्ये खानदेश शिक्षण मंडळाचे चेअरमन म्हणून त्यांनी आपले योगदान दिले. तसेच मंडळाचे ते को-ऑर्डीनेशन कमिटीचे चेअरमन म्हणून २।। वर्षे कार्य केले. शैक्षणिक क्षेत्रात जनतेच्या सहकार्याने प्रभावी पणे काम केले.

नगरदेवळा सुत गिरणीचे चेअरमन म्हणून त्यांनी चार वेळा बिनविरोध निवडून सुतगिरणीची परिस्थिती सुधारली.

प्रताप मिल हँण्ड्स को-ऑप. सोसायटीच्या डायरेक्टरपदी ते चार वर्षे बिनविरोध चेअरमन म्हणून त्यांची निवड झाली. याच प्रताप मिल इंडस्ट्रीयल वर्कर्स कंझुमर्स सोसायटीचे सभापती म्हणून सन १९६७ पासून ते काम पहात होते.

धुळे येथील राष्ट्रीय मिल संघाचे जनरल सेक्रेटरी म्हणूनही त्यांनी काम पाहिले. महाराष्ट्र राज्य कापड कामगार महासंघाच्या अधिवेशनात १ जुले १९८३ रोजी त्यांची अध्यक्षपदी निवड झाली.

विधान परिषदेचे उपसभापती -

महाराष्ट्र राज्य विधान परिषदेच्या उपसभापती पदाच्या निवडणूकीत काँग्रेस (आय) तर्फे १२ जुलै १९८४ रोजी दाजिबा पाटील विजयी झाले. अमळनेर तालुक्यासाठी ही अभिमानाची गोष्ट होती.८

दाजिबा नगरची निर्मिती -

महाराष्ट्र शासनाने गरीब बेघर, कामगारांसाठी जागा देण्याच्या योजनेनुसार दाजिबा पाटील यांनी प्रयत्न करून गलवाडे रोडवरील जागा मिळविली. त्यासाठी राष्ट्रीय मिल मजदूर संघ औद्योगिक कामगार को-ऑप. हौसिंग सोसायटी लि., अमळनेर नावाने स्थापन करून ३६ सभासदांची वसाहत बांधुन तयार केली. त्यास नागरीकांनी दाजिबा पाटील यांच्या बाबत कृतज्ञता म्हणून 'दाजिबानगर' हे नांव देण्यात आले आहे. याशिवाय त्या जागेच्या शेजारी सुमारे

कर्मचाऱ्यांनी आपल्या वेतनासाठी मोर्चा काढला होता व आपल्या वेतनाचा प्रश्न प्रशासनापासून ते राज्यकर्त्यांपर्यंत मांडला होता.इ.स.१९८३ मध्ये टपाल सेवा कर्मचाऱ्यांनी जवळपास ८ दिवस यशस्वी संप केला होता.

खानदेशातील वीज कामगारांनी देखील अनेकवेळा संप पुकारला होता.इ.स.१९९० मध्ये वीज निर्मितीच्या खाजगीकरणाविरुध्द नागपूरच्या विधानसभेवर खानदेशसह राज्यातील वीज कामगारांनी मोर्चा नेला होता.त्याचप्रमाणे हा विरोध इ.स.१९९७ पर्यंत देखील सुरूच होता.कारण, इ.स.१९९६ मध्ये एन्रॉन या प्रकल्पास वीज कामगारांचा विरोध होता.

शेतमजूर व शेतकऱ्यांनी देखील वेळोवेळी चळवळी केलेल्या आहेत.इ.स.२००९ मध्ये नंदुरबार तालुक्यातील शिंदे गावातील शेतमजूर व सालदार यांनी आपल्या कमी मजूरीमुळे संपावर गेले होते.खानदेशात मुख्य व्यवसाय शेती असल्यामुळे खानदेशात अनेकदा शेतकऱ्यांच्या चळवळी झाल्या आहेत.इ.स.१९५२ मध्ये तापी व गिरणा काठच्या भागातील शेतकऱ्यांनी दुष्काळ सदृश्य परिस्थीतीमुळे कलेक्टर कचेरीवर मोर्चा काढला होता.या मोर्चात खानदेशातील २० ते २२ शेतकऱ्यांचा समावेश होता.इ.स.१९८५ मध्ये खानदेशातील शेतकऱ्यांनी रास्तारोको आंदोलन केले होते.त्यामुळे सुमारे १८०४ शेतकऱ्यांना अटक करण्यात आली होती.शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी गुलाबराव वामणराव पाटील (अमळनेर) यांनी इ.स.१९७१-७२ मध्ये एक मोठे जन आंदोलन उभारले होते.कापूस प्रश्नासाठी त्यांनी खानदेशात शिंगाडे मोर्चा उभारला व शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला होता.त्यांच्यापासून सुरू झालेला शिंगाडे मोर्चा नंतरच्या काळात व वर्तमान काळात देखील शेतकऱ्यांच्या चळवळीत दिसून येतो.शेतकऱ्यांसाठी भाजप, माकप, जनतादल, काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस इ.राजकीय पक्षांनी वेळोवेळी चळवळ केली आहे.२००७ मध्ये कापूस उत्पादनात वाढ होण्यासाठी बीटी बियाणे हे फायदेशीर होते.परंतू खानदेशातील शेतकऱ्यांना ते मिळत नव्हते.म्हणून खानदेशातील शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाला कधी कधी हिंसक वळणही लागलेले दिसते.खानदेशातून तीन महामार्ग व रेल्वेमार्ग जातात.त्यामुळे दळणवळणाच्या सोईसाठी शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे भू हस्तांतरण करण्यात येते.परंतू, या हस्तांतरणात शेतकऱ्यांवर अन्याय झाल्यामुळे त्यांनी आपला विरोध चळवळींद्वारा व्यक्त केला आहे.इ.स.१९५२ मध्ये खानदेशात दुष्काळ पडला होता.तेव्हा पुर्व खानदेशातील १०७७ गावे ही दुष्काळ सदृश्य झाली होती.त्यामुळे आपल्या मागण्या प्रशासनापर्यंत पोहचाव्यात यासाठी डिसेंबर १९५२ मध्ये खानदेशातील ४०० शेतकऱ्यांनी कलेक्टर कचेरीवर मोर्चा नेला होता.

शेतकऱ्यांप्रमाणेच व्यापारी वर्गानेदेखील आपल्यावर जे जाचक कर आकारण्यात आले त्या विरोधात व्यापाऱ्यांनी बंद पुकारला आहे. असाच बंद इ.स. १९९० मध्ये जळगाव जिल्हा व्यापारी मंडळाने गुळावरील जाचक विक्रीकर निषेधार्थ पुकारला होता.जकात हे महापालिकेचे उत्पादन साधन पण, त्यामुळे व्यापाऱ्यांना फटका बसतो म्हणून २००८ मध्ये जळगाव येथील व्यापाऱ्यांनी चळवळ उभारली होती.प्रशासनाने सोने, चांदी व्यापाऱ्यांवर जकात शुल्क इ.स.२०१२ मध्ये लादले होते व इ.स.२०१३ मध्ये एलबीटी हा कर लादला होता.त्याविरोधात खानदेशातील व्यापाऱ्यांनी बंद पुकारला होता.

खानदेशातील गरीब, दलित व बेघर जनतेने आपल्या निवासासाठी घर हवे म्हणून चळवळी केलेल्या आहेत.इ.स.१९७४ मध्ये अमळनेर येथे दलित पँथरच्या वतीने अतिक्रमण रहिवास्यांसाठी मोर्चा काढला होता.तसेच धुळे

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-22, Vol-02

११० कामगार व बेघर लोकांसाठी जागा उपलब्ध करून दिली आहे. आणि आजही 'दाजिबा नगर' मध्ये लोक आनंदाने राहत आहे.९

निष्कर्ष -

जळगांव जिल्ह्याने स्वातंत्र्य चळवळीत सर्वार्थाने योगदान दिले आहे. या चळवळीतूनच अनेक राजकीय सामाजिक नेतृत्व उदयास आले. त्यापैकीच एक दाजिबा पर्बत पाटील हे होते. दाजिबांनी जे कामगारांचे आयुष्य जवळून पाहिले त्यामुळेच कामगारांप्रती कळवळा त्यांच्या मनात निर्माण होऊन त्यांनी त्याकरिता इंटक संघटना व मजुर संघटना इ. संघटनांमध्ये हिरिरिने सहभाग नोंदवला. कामगारांचे प्रश्न सोडवण्याबरोबरच त्यांनी तळागाळातल्या लोकांचे प्रश्न सोडवण्याकरिता नगरपालिका, सहकारी सोसायट्या व विधान परिषदचे आमदार म्हणून त्यांनी आपली जबाबदारी जनहितार्थ पार पाडली. त्याचीच फलश्रृती म्हणून त्यांना विधान परिषदेचे उपसभापती म्हणून काम पाहण्याचा सन्मान मिळाला. हा सन्मान संपूर्ण अमळनेर तालुक्यातील जनतेच्या व कामगारांचा होता असे म्हणावे लागेल. एकंदरीत साने गुरूजींपासून सुरू झालेली कामगार चळवळ दाजिबा पाटलांनी पुढे चालू ठेवलेली दिसून येते.

संदर्भ :-

१) अमळगांवकर मधुकर, 'अमळनेर वार्ता' दादासो दाजिबा पाटील शुभेच्छा विशेषांक - संपादक राजकुमार छाजेड, दि. २३ सप्टें १९८९, पृ. ६.

२) कित्ता, पृ. ६.

३) कित्ता, पृ. ६.

४) दैनिक लोकमत बुधवार दि. २५ मार्च २०१५.

५) उपरोक्त, पृ. ७.

६) पाटील प्रकाश आर, 'अमळनेर वार्ता' दादासो दाजिबा पाटील शुभेच्छा विशेषांक - संपादक राजकुमार छाजेड, दि. २३ सप्टें १९८९, पृ. ४.

७) कित्ता, पृ. ४.

८) पाटील मनोज भाऊराव, मुलाखत, दि. १९/११/२०१७.

९) खराटे राजाराम सोनू, 'अमळनेर वार्ता' दादासो दाजिबा पाटील शुभेच्छा विशेषांक - संपादक राजकुमार छाजेड, दि. २३ सप्टें १९८९, पृ. १५.

❑❑❑

29

लोकसभा निवडणूक व महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रा.विजय एस.कांडलकर
सहाय्यक प्राध्यापक
संताजी महाविद्यालय, वर्धा रोड, नागपूर

****

सारांश:

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर महिलांचा राजकिय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टिने अनेक प्रयत्न करण्यात आले. उदा. शासकिय धोरण, आरक्षण, सबलीकरण, स्त्री—पुरूष समानता, सांविधानिक प्रयत्न इत्यादी तरीसुध्दा महिलांचा राजकिय सहभागाच्या दृष्टिने पाहिजे त्या प्रमाणात सहभाग वाढविता आला नाही. लोकसभा निवडणूकीच्या संदर्भात पाहता त्याचे प्रमाण अतिशय अल्प असेच म्हणावे लागेल. प्रथम लोकसभा निवडणूकीपासून तर २०१४ च्या सोळाव्या लोकसभा निवडणुकीपर्यंत दृष्टिक्षेप टाकल्यास महिलांचा राजकिय सहभाग त्यातही निवडणूकीच्या संदर्भात ही टक्केवारी महिलांच्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात कमीच आहे असे चित्र दिसते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत समानतेच्या तत्वाचा अवलंब करून सुध्दा प्रत्यक्षात असमानताच दिसून येत आहे. वर्तमान काळात भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन अनेक वर्षे झाली. तरीसुध्दा महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तसेच त्याकरीता करण्यात आलेले प्रयत्न कमीच पडत आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेच्या दृष्टिने ही बाब योग्य नव्हे. महिलांचा राजकिय सहभाग (निवडणुकीच्या संदर्भात) वाढविण्याच्या दृष्टिने व त्यांना पक्षात सामिल करून घेण्याचा विशेष प्रयत्न झालेला नाही. केवळ आरक्षणाचा कोटा पूर्ण करणे असे नसून लोकशाही बळकट करण्यासाठी महिलांना राजकिय प्रवाहात आणणे व राजकारणात

Scanned with OKEN Scanner

भारतात जेव्हाही आर्थिक संकटे आली आहेत तेव्हा, खानदेशने आर्थिक मदतीची चळवळ उभारलेली दिसते.भारत पाकिस्तान यांची जेव्हा फाळणी झाली तेव्हा, पूर्व बंगालमधून निर्वासित हे पश्चिम बंगाल मध्ये येवू लागले.त्यांची संख्या इ.स.१९५१ नुसार ७ लाख १० हजार होती.त्याच्या जीवनोपयोगी वस्तूंसाठी पैसा आवश्यक होता.त्यासाठी इ.स.१९५० मध्ये पूर्व बंगाल निर्वासित सहाय्यक समिती, जळगांव व धुळे या संस्थेची स्थापना करण्यात आली होती.या संस्थेमार्फत खानदेशातून निधी कलकत्ता येथे पाठविण्यात येत होता.या काळात जळगाव येथून ५३०० व धुळे येथून ८००० रुपये मदत निधी पाठविण्यात आला होता.या विषयीची माहिती तक्ता स्वरुपात या प्रकरणात देण्यात आली आहे.इ.स.१९५० मध्ये जेव्हा आसाम मध्ये भूकंप झाला तेव्हाही खानदेशातून मदतीचा ओघ देण्यात आला होता.पुणे शहराला हादरवून सोडणाऱ्या प्रलयकारी घटना म्हणजे इ.स.१९६१ मध्ये पानशेत धरण फुटणे होय. त्यासाठी देखील खानदेशातून आर्थिक मदत ही पाठविण्यात आली होती.भारत-चीन युध्द इ.स.१९६२ मध्ये झाले होते.तेव्हा खानदेशातून जवळपास १४ लक्ष संरक्षण निधी पाठविण्यात आला होता.स्वातंत्र्यानंतर अन्नधान्य टंचाई व भाववाढ विरोधीचा फटका इ.स.१९५२ मध्ये उद्भवला होता.तेव्हा खानदेशातील समाजवादी लोकांनी सत्याग्रह केला होता.हा सत्याग्रह अनेक दिवस सुरू होता.यासाठी या सत्याग्रहींना ९ आठवडे तुरूंगवास व १०० रुपये दंड जिल्हाधिकाऱ्यांनी आकारला होता.

खानदेशात हवी तशी कारखानदारी नसली तरीही, अनेक लहान मोठे कारखाने खानदेशात आहेत.त्यामुळे कामगारांच्या पायाभूत सोयी सुविधा, कामगारांचे हक्क इ.विषयांशी निगडीत कामगारांच्या चळवळी या खानदेशात झ ालेल्या दिसतात.कापूस हे खानदेशातील सर्वाधिक उत्पादित होणारे पिक होय. त्यामुळे खानदेशात अनेक अशा कापड गिरण्या आहेत व या कापडगिरणी कामगारांनी अनेकवेळा संप पुकारून आपल्या हक्कांसाठी लढा दिलेला दिसतो.इ.स.१९७७ मध्ये चाळीसगाव येथील कामगार नेते अण्णासाहेब के.डी.पाटील यांनी चाळीसगाव येथील सूतगिरणी कामगारांचा प्रचंड मोर्चा तहसिल कार्यालयावर नेला होता.तसाच लढा अमळनेर येथील प्रताप मिल, खडका मिल-भुसावळ, खानदेश मिल-जळगाव यांनी मोर्चा काढून आपल्या हक्कासाठी लढा दिलेला दिसून येतो.

इ.स.१९५५ मध्ये भुसावळ येथील ५०० दारूगोळा कामगारांनी संप पुकारला होता.इ.स. १९९८ मध्ये व्ही.आय.पी. या कंपनीतील कामगारांनी उपोषण केले होते.हे उपोषण २० दिवसांपेक्षा जास्त दिवस चालले होते.ऊस हे पीक देखील खानदेशात बागायती शेती मध्ये पिकवत असतात.त्यामुळे खानदेशात साखर कारखाणे हे उभे आहेत.त्यांपैकी इ.स.२००४ मध्ये चाळीसगांव येथील (भोरस) बेलगंगा साखर कारखाण्यातील कर्मचारी याने आपल्या वैयक्तिक वेतनासाठी उपोषण केले होते.

असंघटित कामगारांच्या सुध्दा चळवळी खानदेशात झाल्या आहेत. इ.स.१९९० मध्ये जळगाव येथे हमालमापाडी संघटनेमार्फत बँकांच्या कर्जपुरवठा व विमा संरक्षण मिळावे यासाठी मोर्चा काढला होता. असंघटित कामगारांच्या बाजून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने अनेकवेळा चळवळ उभारलेली आहे. खानदेशातील रेल्वेचा संप व नोकरदारांच्या चळवळी देखील झालेल्या आहेत.इ.स. १९७४ मध्ये जो राष्ट्रीय रेल्वे संप झाला त्यात खानदेशातील रेल्वे कर्मचारी व खानदेशातील एस.टी. बस वर्कर हे सहभागी झाले होते.इ.स.१९६० मध्ये धुळे नगरपालिका येथील २००

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH DIRECTIONS
IMPACT FACTOR : 5.1723 (UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 45489 ISSN: 2321-5488
VOLUME - 5 | ISSUE - 10 | APRIL - 2018

A STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND WORK PERFORMANCE

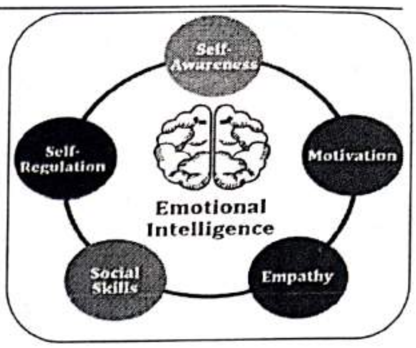

Mahendra Satyavijay Wagh
Research Scholar , JJT University, Jhunjhunu,Rajasthan .

ABSTRACT:

The develop of passionate knowledge was acquainted with the scholastic and was put onto open by and after which it began picking up its significance to see how administration can utilize it effectively to improve the nature of HR in different associations. The ventures were no more, when it used to be and the need of Passionate Knowledge for the representatives is the need of great importance. The primary reason for this paper is to consider the effect of passionate insight on work execution. On the off chance that the representatives know their own particular feeling and can oversee them adequately, they can work all the more effectively and be more beneficial to the association. Representatives will likewise perceive and acknowledge others associate. Sincerely canny individuals are exceedingly fulfilled from their occupations. The parts of Passionate Insight like Mindfulness, Self Administration, Relationship Administration, and Social Mindfulness were considered to break down the intensity of Enthusiastic knowledge of the workers. A solitary individual can fall the feeling of a gathering and comparatively the single individual can likewise pass on how one can successfully deal with one's feelings to a gathering of group of onlookers. Alternate factors that influence work execution is relations and correspondence between administration and representatives. In the wake of surveying the written works it has been discovered that Enthusiastic insight is decidedly connected with the work execution. A solid connection amongst administration and workers likewise prompt increment in representative's execution and in this way prompting improving association duty. In request to enhance managerial execution and practices it is important to create Passionate Insight capabilities in people. The present paper is calculated, explanatory paper may give more exact outcomes as indicated by factors estimation. The passionate insight imperatives are additionally critical for association profitability, social mindfulness, self-administration and mindfulness. It was at last discovered that, it was successful individual capabilities which assumes a key part in enthusiastic insight, prompts work fulfillment, that prompt authoritative duty that further prompts diminishment in turnover goal, in this manner improving the esteem what's more, effectiveness of the HR. The conclusions and relationship of the exploration talked about were with reference to the past discoveries.

KEYWORDS: *Emotional Intelligence, Work Performance, Administration, Effectively, Employees .*

INTRODUCTION:

The emotional intelligence not only deals with the emotions of employees but it also identifies impact of emotions on the behavior of the employees. "Until and unless we don't understand about one's feelings on the job, we are not able to control his/her emotions and ultimately we can't influence one's behavior needed for the performance of tasks at right time in the right direction for the organizations". It has been considered as person who has provided publicity to this term. He has developed a framework consisting of four components which are as following; understanding you, managing yourself, understanding others, managing others (Salovey, Peter & Mayer, 1990). In the global world, the phenomenon of right

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

person for the right job is the requirement for all the organizations. "Alongside, the management also pu emphasis on not only hiring the key personnel for the job but also to retain them within organization. To implement the same phenomenon successfully, it is vital to take care of the emotions of the employees because if they are emotionally strong they will be able to perform the task". Numerous studies have shown that emotional intelligence is the barometer to find out excellence and performance of one's job (Lanser, 2000). "The emotional intelligence is not only opposite to neither intelligence, nor triumph of heart over the mind; rather it is a unique intersection of these both". Human resource is the bottleneck of any organization and to effectively understand and maintain relationships, emotional intelligence is significant. Unfortunately this term has not yet been targeted in Pakistani organizations but due to globalization, competitive pressures, changes in the work environment, frequent mergers and acquisitions, workforce diversity and increased turnover rate, it become dynamic to understand the phenomenon. "As key individuals are leaving organizations due to emotionless behavior of management and there is also diversity in task force that requires emotional intelligence prevailing in our organizations to cope with this situation" (Scarnati, 2001). "The emotional intelligence is not only important for the organizations but also for personal life of people. The literature revealed that mostly employees are not fired due to lacking technical skills but because they lack emotional intelligence". By focusing upon the same phenomenon, it is significant to not only understand about our skills and abilities and then manage our self according to the situation but also we can understand and manage emotions of other employees (Barsade, 2002). The individual can achieve many advantages by implementing emotional intelligence like it can identify the one's feelings and their impact on one's behavior. The individual know about his/her trigger plan and then he/she can make a plan to response them. "The individual can make good decisions as they are including our intuition in decision making. This also helps us to maintain good relationships with others in the organization" (Elfenbein, 2006). It creates the interaction and pleasant relationships within the organization. The individual take care of others so there is less anxiety prevailing in the organization and the work environment is conducive. "The present work is focusing upon effect of emotional intelligence on team effectiveness because in team if emotions are properly managed, it creates synergy and innovations. When a single member of the team is missing they can't work properly and will be unable to achieve organization's goals" (Jordan & Lawrence, 2009). Team comes in different forms like self managed teams which are highly capable and skilled professionals cross functional teams which come from different department and many more. "As people are coming from different departments and from different posts so it requires emotional intelligence for their proper management". Team performs well if all of its members are in harmony with each other and respect each other's feelings and emotions (Harminder, & Jaya, 2011).

WHY EMOTIONAL INTELLIGENCE IS NEEDED IN LEADERSHIP

Scholars began to shift their attention from describing and assessing social intelligence to understanding the purpose of interpersonal behavior and the role it plays in effective adaptability (Zirkel, 2000). This line of research helped define human effectiveness from the social perspective as well as strengthened one very important aspect of Wechsler's definition of general intelligence: "The capacity of the individual to act purposefully" (1958, p. 7). According to Mayer and Salovey (1997) "Emotional intelligence involves the ability to perceive accurately, appraise, and express emotion; the ability to access and/or generate feelings when they facilitate thought; the ability to understand emotion and emotional knowledge; and the ability to regulate emotions to promote emotional and intellectual growth" (p. 10).People are often surprised to find that within the emotional intelligence paradigm there exists not one, but several theories (e.g. Bar-On, 2000; Goleman, 1995:1998; Mayer & Salovey, 1997). In an effort to help clarify this situation, the Encyclopedia of Applied Psychology (Spielberger, 2004) recently suggested that there are currently three major conceptual models: (a) the Salovey-Mayer model (Mayer &Salovey, 1997) which defines this construct as the ability to perceive, understand, manage and use emotions to facilitate thinking, measured by an ability-based measure (Mayer et al., 2002); (b) the Goleman model (1998) which views this construct as a

wide array of competencies and skills that drive managerial performance, measured by multi-rater assessment (Rahim, A. 2005); and (c) the Bar-On model (1997b, 2000) which describes a cross-section of interrelated emotional and social competencies, skills and facilitators that impact intelligent behavior, measured by self-report (1997a, 1997b) within a potentially expandable multi-modal approach including interview and multi-rater assessment (Bar-On & Handley, 2003a, 2003b).Emotional intelligence does not fit the classic historical models of leadership. The latter are usually associated with great figures of military history and conjure up charismatic and sometimes despotic images. However people often use the same language for leadership today bold, brave and tough with a strong sense of purpose and resolve. However this does not fit today's needs because of few reasons: Today's workforce does not accept the autocratic style often adopted by leaders following• historical models of leadership. Leadership has to evolve to match a growing sense of democracy and independence in the• workforce. Employees now have far more options and choices than the foot soldiers of yesterday•

ORGANIZATIONAL PERFORMANCE

Goal Accomplishment – Effectiveness is measured or gauged by how well the organization meets or exceeds its goals. Goal accomplishment is the most widely used effectiveness criterion for organizations.

Resource Acquisition – This second criterion relates to inputs rather than to outputs. An organization is deemed effective in this regard if it acquires necessary factors of production such as raw material, labor, capital and managerial and technical expertise.

Internal Processes – This third criterion is often referred to as the "healthy systems" approach. An organization is said to be a healthy system if information flows smoothly and if employee loyalty, commitment, job satisfaction, and trust prevail.

Strategic Constituencies Satisfaction – Organizations depend on people and affect– the lives of people. Consequently, many consider the satisfaction of key interested parties to be an important criterion of organizational effectiveness.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND LEADERSHIP EFFECTIVENESS

Studies have demonstrated that leaders who consistently outperform their peers not only have the technical skills required, but more importantly, have mastered most of the aspects of Emotional Intelligence. In the Harvard Business Review landmark article 'What Makes a Leader?', Goleman (1998) states that the five components of Emotional Intelligence at Work are: Self-Awareness, Self-Regulation (or Management), Motivation, Empathy (Social Awareness), and Social Skills (Relationship Management).There is growing evidence that the range of abilities that constitute what is now commonly known as emotional intelligence plays a key role in determining success, both in one's personal life and in the workplace. Research by Rudermanet. al (2001) has uncovered links between specific elements of* emotional intelligence and specific behaviors associated with leadership effectiveness and ineffectiveness. The study using BarOn EQ-i (Emotional Quotient Inventory) –an assessment

OBJECTIVES OF THE STUDY

To determine the need of emotional intelligence and their impact on employees performance as well as organizational effectiveness

To examine factors that influence emotional intelligence in the organizations

To find out what are the factors that plays important role in emotional intelligence

REVIEW OF THE LITERATURE

Emotions, over time, have captured the attention of researchers from various disciplines; psychology (Pugh, D. (2001); sociology (Tenhouten,1996); science (Barbalet, 2004); conflict resolution (Mingkai & Oluremi, 2012) and management (Renae & Michelle, 2013). This cross-disciplinary interest is such a complex

Arts, Com. DHULE

Scanned with OKEN Scanner

concept perhaps due to the fact that emotions have direct influence on our actions (Stanley & Burrows, 2005). Emotions are indeed a powerful motivator for future behavior (LeDoux, 1998); nevertheless, emotions were perceived by some, at one point, as having a negative interference with cognitive activity displacing rational thinking (Fineman, 2000). Despite this outlook, many have come to view emotions in a more positive manner and argue that emotions are, in fact, essential for rational thinking (such as De Sousa, 1987; Damasio, 1994). This mentality has paved the way for various disciplines to materialize, and among these is the well-renowned discipline of Emotional Intelligence. Salovey and Mayer (1990) argued that there is a set of three conceptually related mental processes; appraising and expressing emotions in the self and others; regulating emotion in the self and others; and using emotions in adaptive ways involving emotional information.

Though Salovey and Mayer (1990) are the first to propose EI as a single concept, it is debated that EI first originated from the concept of Social Intelligence that was first defined by Thorndike back in 1920 as the ability to understand and manage others to act wisely in human relations (Boyatzis & Sala, 2004; Maini et al., 2012; Lam & O'Higgins, 2012). The concept gained popularity when Gardner (1983) proposed a theory of multiple intelligences which, among others, included two distinct elements described as „interpersonal□ and „intrapersonal□ intelligence. Interpersonal intelligence was described as the ability to understand and discern the feelings and intentions of others; whereas intrapersonal related to the ability to understand one's own feeling and motivation. Arguments continued to advocate EI as one of the key kinds of intelligences throughout the years. Notably, Both Gardner's (1983) multi-intelligence works as well as Steiner□s (1984) work on emotional literacy are presumed to be the building blocks of what Salovey and Mayer (1990) first termed as Emotional Intelligence.

CONCLUSION

Usage of feelings brilliantly in any association by a pioneer to be compelling and proficient assumes an indispensable part to pioneer successfully. There are such a large number of studies which mirror that Enthusiastic Insight additionally have impacts on authoritative objectives. Our investigation mirrors that passionate knowledge can lessen Pressure enhance execution and feeling of accomplishment by inspiring the subordinates inside the association and improves the profitability of the workers to meet authoritative true objectives in a moral path by putting positive effects on the general public overall. We trust that enthusiastic knowledge is one of the valuable instruments which causes a pioneer to judge individuals all the more obviously and nearly and fabricate an association between individuals. What's more, it builds up a feeling of affectability, adjust feeling and a solid blend of intellectual limit (consistent, reasonable and innovative reasoning), relationship building abilities (Relational aptitudes, impact aptitudes and correspondence skills).Our consider has made a few strides towards understanding the association between powerful authority and passionate insight, and pointing the key part full of feeling factors which play urgent in upgrade towards nature of administration in association.

REFERENCES

Abdallah, A. B. (2013). The Influence of "Soft" and "Hard" Total Quality Management (TQM) Practices on Total Productive Maintenance (TPM) in Jordanian Manufacturing Companies. International Journal of Business and Management, 8(21), 1-13. http://dx.doi.org/10.5539/ijbm.v8n21p1

Basoda, A. (2014). Exploring Hotel Employees□ Individual and Work-Related Outcomes from the Aspect of Customer online Reviews: A Qualitative Approach. 13th International Academic Conference, IISES, Antibes, pp. 42-52

Carnuelli, A. (2003). The Relationship between Emotional Intelligence and Work Attitudes Behavior and Outcomes: An Examination among Senior Managers. Journal of Management Psychology, 18(8), 788-813. http://dx.doi.org/10.1108/02683940310511881

Organ, D. W., & Bateman, T. S. (1991). Organizational Behavior (4th ed.). Homewood: Irwin

Scanned with OKEN Scanner

ugh, D. (2001). Service with a smile: Emotional contagion in the service encounter. Academy of Management Journal. 44(5), 1018-1028. http://dx.doi.org/10.2307/3069445

ahim, A., Zhao, H., Yu, S., Chan, W., Kwok, Y., Alves, G., Lee, W., Rahman, S., Ferdausy, S., & Rene, W. (2002). A model of EI and conflict management strategies: a study in seven countries. The International Journal of Organisational Analysis, 10(4), 302-326. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.429760

Scanned with OKEN Scanner

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

67

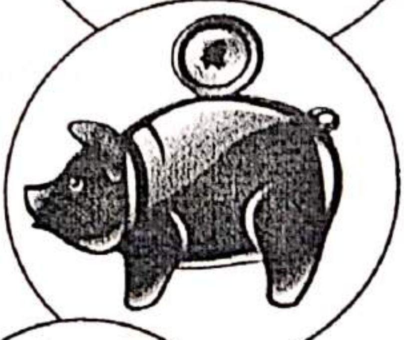

Editor in-chief
Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Prashant

Dr Bhujade

HEALTHY SOCIETY FOR HEALTHY NATION

Editor-in-Chief

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Editors

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Sujata Gaikawad

Dr. Sunanda Thakare

Dr. Santosh Khatri

Post-graduate Department of Political Science,

V.W.S. College, Dhule 424001 (M.S.)

Vidya Vardhini Sabha's Arts, Com. & Science College Library, DHULE.

Accession No. D 026

Prashant

PRASHANT PUBLICATIONS

Pages checked by

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS

List of tables 7

List of figures 8

1. Public Health In India: A Critical Analysis 9
   Dr Shikha Jain
2. Mental Health And Social Health - An Analytical Study 15
   Dr. Noel Dan
3. Health In India 20
   Dr. Raju Lotan Bhadane
4. Public Health Administration- A Historical Review 29
   Dr. Jaishri Gavit
5. History of Indian Health Administration Up to.................36
   Independence
   Mr.Umesh Ashok Gogadiya & Mr.Harshal Hiraman Patil
6. Burning Problem Of Health Personnel In Tribal Area........44
   Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi, Dr. Sandip B. Garud
7. Role Of NGOs In Public Health 58
   Dr. Dileep Jankiram Ghongade
8. History Of Public Administration In India 64
   Mr. Pankaj Laxman Sonawane
9. Public Health Administration in Indian During 72
   British Rule
   Dr. Shubhada Rawal
10. Healthcare in India : Structure and Function 78
    Dr. Sunanda V. Thakare
11. Community Based Monitoring And Planning 90
    For Public Health System In India
    Dr. Raghunath Mahajan

[illegible] Impact Of Mass Media On Knowledge Attitude And Practices Amongst The [illegible] Workers Attending The [illegible] At [illegible] Medical College .... [illegible]
[illegible]

[illegible] The Role Of Public Health In Daily Life .... [illegible]
[illegible]

[illegible] Relation Of Mental Health And Social Health .... [illegible]
[illegible]

[illegible] Philosophical Approach To Social & Mental Health .... [illegible]
[illegible]

[illegible] The Awareness Of Public Health And Administration .... [illegible]
[illegible]

[illegible] Holistic Health Is A Today's Need .... [illegible]
[illegible]

[illegible] A Study Of Emotional Intelligence And Mental Health Among Indoor And Outdoor Sports Person .... [illegible]
[illegible]

[illegible] Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents .... [illegible]
[illegible]

[illegible] Social Health And Mental Health Is A Handful Of Rice .... [illegible]
[illegible]

[illegible] A Study Of National Rural Employment Guarantee Act .... [illegible]
[illegible]

[illegible] The Indian Administration, Federal Principle and Indian Constitution .... [illegible]
[illegible]

Yoga Practices On Mental Health Of Adolescents

Vijay Mahadeorao Bhujade
Head Department of Psychology,
VWS College, Dhule.

Introduction:

Health is "a complex state of physical, mental and social well-being and not mentally the absence of disease or infirmity" (WHO, 1948). Health Researchers focus on health promotion and maintenance, which includes such issues as how to get individual to develop good health habits, how to promote regular exercise. The present study was undertaken to observe the role of Yoga exercise on mental health and Behavioral activities of Adolescents. It is clear that besides physical health, mental health and proper social behavior of a person has also been given importance. The characteristics of mentally emotionally healthy person is given below-

1) Joy and happiness in life.
2) Work effectively and purposefully.
3) Capacity to adjust in new atmosphere and in change situation.
4) Capacity to establish the social relations and maintain it properly up to long duration.
5) Maintain a clear cut balance between work, rest and sleep.

Hypotheses:

1) There should be Positive and significant contribution of Yoga exercises on mental health and behavioral activities of the adolescents.
2) Adolescents of each age, who have performed the same Yoga exercises, should show similar trend in their behavioral activities and mental health.
3) Mental health status and behavioral activities of adolescents is likely to be poorer who have not participated Yoga exercises as compared to those who participated these activities.

Mental health is "state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her Community" (WHO 2005). There is no any clear definition of mental health because of culture differences, subjective assessments, and competing professional theories (World Health Report, 2001). We can say that mental health is an expression of emotion and signifies a successful adaptation to a rage of demands. So Holmes (2010) says, mental health describes either a level of cognitive or emotional well-being or an absence of a mental disorder. The importance of maintain a good mental health is crucial to living a long and healthy life. Mental health when good can enhance, when poor prevent, someone from living a normal life.

Essence or spirituality, work and leisure, friendship, love and self direction are the five life tasks for mental health. Sense of worth, sense of control, realistic beliefs, emotional awareness, problem solving and creativity, sense of humor, nutrition, exercise, self care, stress management, gender identity and cultural identity these all are the sub tasks of mental health. These tasks are identified as healthy and a major component of wellness.

Yoga is a way of life, an art of righteous living or an integrated system for the benefit of the body, mind and inner sprite. This art was originated, perfected and practiced in India thousands of years ago. The references to Yoga are available in 'Upanishads and Purans' composed by Indian Aryans in the later Vedic and Post Vedic period. The main credit for systematizing Yoga to Patanjali who wrote 'Yoga Sutra' two thousand year ago. Yoga is the one of the most helpful and healthy form of experience to manage the influence of thinking by turning physiological and physical force into spiritual energy. Yoga practice provides the time and space to experience the sensation of the body, and to interpret them. Yoga offers a path to self discovery. Yoga is the ancient set of techniques for improving the body and mind. The practice of Yoga relives muscle tension, lowers blood pressure and decreases cholesterol levels and to help improve strength, flexibility and balance.

Mamtani and Mamtani (2005) reported that practice of Yoga

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi (1969) is gained training of GIS & RS (2006) from IIRS, Dehradun and Ph.D. (2002) from the NMU, Jalgaon (M.S.) on Geography of Tribal Health. He had been associate with IIAS, Shimla (2009-2011) He worked at NMU, Jalgaon as Director & Professor of lifelong learning in 2016 Currently, he is a Principal & Professor of Geography of Health, department of Geography V. W. S. College, Dhule (M.S) India. So far he has completed eight research projects and written by twenty five Reference, Text books and Chapters, fifty three refereed & peer reviewed papers, sixty four non-refereed papers & twenty proceeding papers in several of International and National reputed journals. Twenty articles published in magazines and newspapers. He supervised ten Ph.D., five M. Phil. students and visited two countries like South Korea & Malaysia. He has twenty three years of teaching & research experience He is life member of NAGI, NGII MBP, Punjab Geographer, Deccan Geographer. He has been a member of Senate and Management Council of N.M.U. Jalgaon (M.S.)

Dr. Shubhada Rawal

Dr. Shubhada Rawal (1961) had completed M. Phil (1986) and Ph. D. (1998). She is working as a Head and Associate Professor in V.W.S. College, Dhule Her Teaching experience is 32yrs. She wrote 27 research papers and published in research journals and 60 in books and proceedings, six books were published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates and working as M. Phil. Co-ordinator Her field of interest is research methodology, modern political issues, and public administration. She had worked as a member of board of studies last ten years in NMU, Jalgaon. Recently she is a Vice President of Khandesh Political Science & Executive Member of Maharashtra Political Science and Public Administration.

Dr. Sunanda Thakare

Dr Sunanda Thakare (1956) had completed M Phil (1999) and Ph. D in (2002). She has been working as Associate Professor at V.W.S College, Dhule Her Teaching experience is 20yrs. She wrote 35 research papers and published in research journals and 15 in books and proceedings, 3 books are published. She supervised 3 Ph. D and 2 M. Phil candidates. Her field of interest is modern indian political thought, comparative politics, She had work as member of Board of studies, NMU, Jalgaon, Vice President of Maharashtra Political Science and Public Administration, & Member of Khandesh Political Science.

Dr. Sujata Gaikwad

Dr Sujata Gaikwad (1959) is Assistant Professor of Department of Political Science in V.W.S. College, Dhule (M.S.). She did Ph.D (2001) in Political Science from B.A.M.U., Aurangabad. She wrote thirty five research paper and published in refereed, fifteen papers in Journal of International & National reputed. She Supervised 2 Students for M. Phil. Her field of interest in political analysis & socio-political movements She got awards like Virangana Savitribai Phule, Shikshan Maharshi Panjabrao & Best Assistant Professor.

Dr. Santosh Khatri

Dr. Santosh Khatri (1976) had completed Ph. D. in 2001 in Political Science from NMU Jalgaon He is working as a Assistant Professor in Department of Political Science in V. W. S. College, Dhule (M.S) India. He worked at N.C.P.S.L, Vadodara (Gujarat) as a Translator in 2005-06 He wrote 13 research papers published in refereed, 10 proceeding papers in journals of International and National reputed He supervised one student for Ph D. His field of interest is political analysis, indian foreign policy & international relation He has been Member of B.O.S. for Sindhi, State Borad, Pune

Sociology/Health ₹ 195

ISBN 978-93-84228-07-1

www.prashantpublications.com

prashantbookhouse@gmail.com

Sabha's Arts ... DHULE ... College

Scanned with OKEN Scanner

247-48

68

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

UGC Approved Referred Journal Jr.No.62759

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Issue-22, Vol-04 April to June 2018

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

...Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April To June 2018
Issue-22, Vol-06
[illegible]

|| Index ||

1) Various Working Consortia in India
Dr. Vivek Agrawal, Nagda, Dist. Ujjain (MP) || [illegible]

2) [illegible] According to Dr. [illegible] ... [illegible]
Dr. [illegible] Ashok Kumar, Dist. Kalaburgi Karnataka || [illegible]

3) Application of ICT in [illegible] Libraries in India: Special Reference to [illegible]
Dr. Pradip [illegible] [illegible], Dist. Buldana, Maharashtra || [illegible]

4) Theoretical Study Research On Women Entrepreneurship
[illegible], Rajkot || [illegible]

5) Open Source Software for Libraries
Dr. Vikram [illegible], Jalna || [illegible]

6) A Research Study on Consumer's Perception Towards Selecting Laptop Brands
[illegible], Rajkot, Gujarat || [illegible]

7) VIRTUAL CLASSROOM TEACHING IN ENGLISH LANGUAGE & TEACHING
[illegible], Amravati || [illegible]

8) Contribution of [illegible] Studies [illegible]
Dr. [illegible] Ahmad, [illegible] || [illegible]

9) Status and Prospective of Sericulture in Maharashtra
Dr. [illegible] || [illegible]

10) Concept of the Self [illegible]
[illegible] || [illegible]

11) Growth of Tourism and Its Impact on GDP & Foreign Exchange Earnings
[illegible], Allahabad || [illegible]

12) [illegible]
[illegible] || [illegible]

Scanned with OKEN Scanner

12

"INDIAN FEMINISM AND DALIT FEMINIST WRITERS"

Madhukar R. Wankhede
Assiatant Professor in English
Vidyawardhini College, Dhule

****

Abstract:

Feminism deals with the issues of the women in the male dominated society. It focuses on the exploitation and injustices on women by the patriarchal mindsets. But the general feminism has the exclusive representation because they deal with the middle class or the upper caste women issue. It does not have represented the issues of dalit women or women from the poor communities. This vacuum of the representation filled up by the dalit women writers. The dalit feminist writers focused on the issues related to the poor and dalit women and their real conditions. This paper attempts to express the views of feminist in general and dalit feminist in particular.

The concept of modern feminism in India is the Western concept. It started with the context of the Western culture and realities. The Western writers and reformers had dared to speak against the injustices and exploitations on the ground of race and gender. The feministic representations had their own backgrounds. Indian writers adopted the concept to represent their sufferings. Though feminism has different origin, it is necessary to understand in the context of Indian women because they are or have been under the tremendous traumatic conditions imposed by the socio-economic, religious, political, cultural and psychological conditions. They have been suffering the conditions codified by the religious texts that determined them as the second or subordinate. Indian woman has been observing her existence which denotes her as 'Other'. She has been undergoing the cultural coercion in the society where she does not celebrate her existence as human being. By considering this reality, the concept of feminism came after 1975 from the modern western countries and the women from these countries devoted strongly for its propaganda everywhere. Comparatively, the participation of the Indian women to expand the feminism in India is scanty. But we can find the bees of feminism which were sowed during the Buddhism.

Indian culture is the profound and noble culture. It has different dimension in relation to caste, religion, creed, gender and these dimensions have brought unity in diversity. So there are various approaches of looking at life differently. Among these various approaches, there are different approaches of looking at women in India. By observing this, the question come out that can there be an Indian feminism. To understand this, we have to import the western feminism to interpret it. But the western feminism cannot be accepted as it is because there different connotations and denotations.

Indian woman is tolerant to her injustices and she is victimized for the exploitations. But the indian woman has started to identify herself and she has started to create her own identity with respect and existence. She is establishing herself as a individual respected person who has her own existence. Her mentality is started to be changed. So we must look at the cultural history with the rational view. It was the 5th century BC in which the views and opinions about the women in the Indian culture were put forth. When we look at the imancipation of the women we have to look at the Buddhism

Scanned with OKEN Scanner

मासिक

मधुमती

वर्ष 58, अंक 04 : अप्रैल, 2018

सह-सम्पादक
कुन्दन माली

प्रबन्ध सम्पादक
डॉ. विनीत गोधल

प्रबन्ध सहयोग
राजेश मेहता

आवरण
दामिनीराज मो. 9460729960

भीतरी रेखांकन
राजूराम बिजारणियाँ मो. 9667123451

अंक का मूल्य : ₹ 20 (एक प्रति)

वार्षिक शुल्क : ₹ 240
(वार्षिक शुल्क केवल धनादेश, बैंक-ड्राफ्ट या नकद सचिव, राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर के नाम से ही भेजें)

प्रकाशक
सचिव
राजस्थान साहित्य अकादमी
सेक्टर-4, हिरण मगरी, उदयपुर (राज.)-313 002
दूरभाष : 0294-2461717

मुद्रक
स्वदेशी ऑफसेट
3/17वां उमराव की हवेली, श्रीनाथ मार्ग
खेरादीवाड़ा, उदयपुर (राज.)-313 001
दूरभाष : 0294-2417204 मो. 9414168693

'मधुमती' में प्रकाशित लेखों / रचनाओं में व्यक्त विचार / तथ्य लेखकों के अपने हैं। अकादमी से इनकी सहमति होना आवश्यक / अनिवार्य नहीं है और न ही अकादमी इसके लिए उत्तरदायी है।

तारतम्य

सम्पादकीय 07

साक्षात्कार
- रचना प्राणों का आसव है : देवेन्द्र दीपक — जया केतकी 16

भाषा-चिंतन
- भाषिक उद्भावनाएँ नई-नई — कलानाथ शास्त्री 26

पुरा-प्रसंग
- ई दाँतला से थाँरी गर्दन उतार ल्यूंगी / संस्मरण — माखनलाल चतुर्वेदी 29
- मेरे लिए भारतीय होने का अर्थ — निर्मल वर्मा 32

गद्य-भूमि
- स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका — योगेश गोकुल पाटील 36
- राष्ट्रीय जागरण में झालरापाटन के साहित्यिक पत्र 'सौरभ' का योगदान — प्रणव देव 40
- समकालीन दौर में स्त्री-विमर्श की चुनौतियाँ — जे. आत्माराम 44
- छायावादी काव्य के प्रतिनिधि कवि : प्रसाद — राजेन्द्र परदेसी 48

काव्य-सर्जना
- कविता — दयानंद भार्गव 'विपुल' 53
- आठ कविताएँ — क्रांति कनाटे 55
- दो कविताएँ — राजेन्द्र उपाध्याय 57
- चार कविताएँ — कृष्ण कुमार यादव 59
- चार कविताएँ — सुशील पुरोहित 61
- चार कविताएँ — नितेश व्यास 63
- दो कविताएँ — मुकेश शर्मा 66
- दो कविताएँ — वंदना चौधरी 69
- पाँच ग़ज़लें — प्रेम प्रकाश व्यास 71
- पाँच ग़ज़लें — भानु मित्र 73
- तीन ग़ज़लें — अरविंद कुमावत 75

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

लेख

स्वाधीनता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका

योगेश गोकुल पाटील

राष्ट्रीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का योगदान विशेष महत्त्वपूर्ण रहा है। भारत में पत्रकारिता के जन्मदाता जेम्स आगस्टस हिक्की हैं। हिक्की भारत के प्रथम पत्रकार थे, जिन्होंने प्रेस की स्वतंत्रता के लिए ब्रिटिश सरकार से संघर्ष किया। 'अपने मन और आत्मा की स्वतंत्रता के लिए अपने शरीर को बंधन में डालने में मुझे आनंद आता है।' हिक्की का यह कथन भारतीय पत्रकारों के लिए आज भी प्रेरणास्पद है। पत्र के पहले ही अंक में हिक्की ने मन और आत्मा की स्वतंत्रता का आग्रह प्रकट किया था। अपने पत्र की नीति के संदर्भ में उन्होंने लिखा था, ''यह राजनीतिक और व्यापारिक पत्र खुला तो सब के लिए है पर प्रभावित किसी से नहीं है।'' इस प्रकार आधुनिक पत्रकारिता का श्रीगणेश यहीं से होता है।

हिंदी पत्रकारिता का श्रीगणेश युगल किशोर शुक्ल ने किया, उन्होंने 30 मई 1826 में कलकत्ता से 'उदंत मार्तंड' प्रकाशित किया। 'उदंत मार्तंड' का अर्थ है समाचार सूर्य। यह हिंदी का सर्वप्रथम साप्ताहिक समाचार पत्र था। हिंदी पत्रकारिता के उद्भव के साथ ही इस समाचार पत्र ने विकास का कार्य प्रशंसनीय ढंग से किया है। समाचार पत्र के प्रथम अंक में लिखा था ''यह उदंत मार्तंड अब पहले पहल हिंदुस्तानियों के हित के हेतु आज तक किसी ने नहीं चलाया पर अंग्रेजी और फारसी और बंगले में जो समाचार का कागज छपता है उसका सुख उन बोलियों के जानने और पढ़ने वाले को ही होता है....... ऐसी बातों के विचार से नाना देश के सत्य समाचार हिन्दुस्तानी लोग देखकर आप पढ़ और समझ लें और पराई उपेक्षा न करें और अपनी भाषा की उपज न छोड़ें....'' लगभग डेढ़ वर्ष तक चलने वाले इस साप्ताहिक पत्र ने 4 दिसम्बर 1827 को अपना दम तोड़ दिया।

'पयामे आजादी' क्रांति का अग्रदूत : हिंदी पत्रकारिता के उद्भव और विकास का इतिहास भाषा के साथ-साथ संघर्षों का इतिहास है। आग उगलती लेखनी ने जनमानस में राष्ट्रीयता की ऐसी भावना भर दी कि 1857 ई. का स्वतंत्रता संग्राम इतिहास में एक युगान्तरकारी घटना बन गया।

''स्वतंत्रता आंदोलन के मूर्धन्य नेता अजीमुल्लाखां ने 8 फरवरी 1857 ई. में 'पयामें आजादी' का प्रकाशन किया। यह एक ऐसा शोला था जिसने अपनी-

प्रखर एवं तेजस्वी वाणी से जनता में स्वतंत्रता का प्रदीप्त स्वर फूँका। अल्प समय तक निकलने वाले इस पत्र ने तत्कालीन वातावरण में ऐसी जलन पैदा कर दी जिससे ब्रिटिश सरकार घबरा उठी तथा उसने पत्र को बन्द कराने के लिए कोई कोर कसर नहीं छोड़ी।''[1] पहले यह समाचार पत्र उर्दू में प्रकाशित होता था, लेकिन बाद में हिंदी में निकलने लगा। यह पत्र अंग्रेजों के विरूद्ध क्रांति का प्रचारक था और जिसको जब्त कर लिया गया था। जिस किसी के पास उसकी प्रति पाई जाती थी उसे राजद्रोही माना जाता था और उसे कड़ी से कड़ी सजा दी जाती थी। इस पत्र ने स्वाधीनता आंदोलन के कार्य में अपना विशेष योगदान दिया। उस समय जो राष्ट्रगीत इसमें छपा था, उसकी पंक्तियाँ इस प्रकार हैं :

हम हैं इसके मालिक, हिंदुस्तान हमारा
पाक वतन है कौम का, जन्नत से भी प्यारा
ये है हमारी मिल्कियत, हिंदुस्तान हमारा
इसकी अहमियत से, रोशन है जग सारा
आज शहीदों ने तुमको, अहले वतन ललकारा
तोड़ो गुलामी की जंजीरें, बरसाओ अंगारा
हिंदु-मुसलमां-सिक्ख हमारा, भाई-भाई प्यारा
ये है आजादी का झण्डा, इसे सलाम हमारा।

'पयामे आजादी' के प्रवर्तक अजीमुल्ला खां स्वयं स्वतंत्रता सेनानी थे। इस पत्र ने देश की जनता में स्वतंत्रता प्रेम की आग फूँक दी। आज भारत में इसकी एक भी प्रति उपलब्ध नहीं है। लंदन के म्युजियम में इसकी एक प्रति सुरक्षित है।

भारत में अंग्रेजों के विरूद्ध स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए जिन समाचार पत्रों ने संघर्ष किया है उनमें कलकत्ता का 'हिंदू पेट्रियट' मुख्य है। इसकी स्थापना 1853 में गिरीशचंद्र घोष ने की थी और हरिश्चंद्र मुखर्जी के नेतृत्व में असाधारण लोकप्रियता प्राप्त की। 'अमृत बाजार पत्रिका' भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का प्रबल समर्थक रहा। इस पत्र के संपादक शिशिर कुमार घोष ने 'वर्नाक्युलर प्रेस एक्ट' 1878 से बचने के लिए 'अमृत बाजार पत्रिका' रातों-रात अंग्रेजी साप्ताहिक में बदल दिया। 19 फरवरी 1881 से इस पत्र को दैनिक कर दिया गया।

सन् 1868 में प्रसिद्ध पत्रकार गिरीशचंद्र घोष ने 'बंगाली' नाम से एक साप्ताहिक पत्र प्रकाशित किया। कुछ दिनों बाद सुरेंद्रनाथ बनर्जी ने इस पत्र को खरीद लिया और इसके बाद यह पत्र केवल बंगाल में नहीं, सारे भारत में स्वाधीनता संग्राम का प्रबल पक्षधर हो गया। 1885 में ए.ओ.ह्यूम ने अखिल भारतीय कांग्रेस की स्थापना की। कांग्रेस के अध्यक्षों में से अनेक ऐसे थे जो किसी पत्र के संपादक थे या उन्होंने किसी पत्र की स्थापना की। फिरोजशाह मेहता ने 'बॉम्बे क्रॉनिकल' की स्थापना की। पं. मदनमोहन मालवीय ने 'दैनिक हिंदुस्तान' का संपादन किया और कालांतर में साप्ताहिक और दैनिक 'अभ्युदय' निकाला। लाला लाजपतराय की प्रेरणा से 'पंजाबी', 'वंदेमातरम' और 'पीपुल' नामक तीन पत्र लाहौर से निकले। महात्मा गांधी जी ने 'इंडियन ओपीनियन' अफ्रीका से प्रकाशित किया और भारत में आकर उन्होंने 'यंग इंडिया', 'नवजीवन', 'हरिजन', 'हरिजन सेवक' और 'हरिजन बंधु' पत्र निकाले। ''वास्तव में हिंदी पत्रकारिता अनेक अवसरों पर जनता को धैर्य, साहस और संयम का पाठ पढ़ाती भी नजर आई थी। न्याय के मुकाबले अन्याय के मुँह पर हिंदी पत्रकारिता कालिख पोतती दृष्टिगत हुई। कांग्रेस को हिंदी पत्रकारिता ने समय-समय पर सावधान भी किया। हिंदी प्रदेश से दैनिक समाचार पत्र और कांग्रेस का उद्भव एक ही वर्ष सन् 1885 ई. में हुआ। यह हिंदी पत्रकारिता और कांग्रेस के अटूट रिश्तों का उदाहरण है।[2]

बंग-भंग आंदोलन की प्रेरणा से अनेक समाचार पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हुई। बंग-भंग पर हिंदी पत्रकारिता ने जनता को उकसाने में कोई कसर बाकी न रखी। उसने जन मानस को बंग भूमि की विशेषता, महानता, पावनता और दैव शक्ति का एहसास करवाया। संपूर्ण देश में बंगाल विभाजन के विरूद्ध आक्रोश दिन प्रतिदिन बढ़ने लगा। इसे

कर्जन के काले कारनामे का नाम दिया गया। बंग-भंग आंदोलन के गर्भ से स्वदेशी की भावना फलीभूत हुई। 'युगांतर', 'वंदेमातरम्', 'संध्या' और 'नवशक्ति' आदि पत्र-पत्रिकाएँ अपनी उग्र राष्ट्रीयता के कारण विशेष लोकप्रिय हुईं। जगदीशप्रसाद चतुर्वेदी ने लिखा है, ''जहाँ तक क्रांतिकारी आंदोलन का संबंध है, भारत का क्रांतिकारी आंदोलन बंदूक और वम के साथ नहीं समाचार पत्रों से शुरू हुआ।''[3] 'युगांतर' वास्तव में युगांतकारी समाचार पत्र था। यह कोई जान नहीं पाता था कि इस पत्र का संपादक कौन है। अनेक व्यक्तियों ने समय-समय पर अपने आपको इस पत्र का संपादक घोषित किया और वे जेल गये। सरकार को दमनकारी कानून बनाने पड़े और इस पत्र को बंद करना पड़ा। चीफ जस्टिस सर लारेंस जैकिन्सन ने इस पत्र की विचारधारा के बारे में लिखा था, ''इसकी हर एक पंक्ति से अंग्रेजों के विरूद्ध द्वेष टपकता है। प्रत्येक शब्द में क्रांति के लिए उत्तेजना झलकती है।''

'गदर' क्रांतिकारियों का मार्गदर्शक : सन् 1912 में लाला हरदयाल की गदर पार्टी ने 'गदर' नामक पत्र प्रकाशित किया। यह विभिन्न भाषाओं में छपता था और भारतीय क्रांतिकारियों का मार्गदर्शन करता था। सरदार करतारसिंह 'गदर' का संपादक करते थे।

विपिनचंद्र पाल ने अपने मित्र हरिदास के सहयोग से 'वंदेमातरम्' दैनिक समाचार पत्र का प्रकाशन किया।पूर्ण स्वराज, स्वदेशी प्रचार, विदेशी बहिष्कार तथा राष्ट्रीय शिक्षा इस पत्र की प्रमुख माँग थी। राष्ट्रीय आंदोलन में इस समाचार पत्र की महत्वपूर्ण भूमिका रही। इसके अलावा 'संध्या', 'बिजली', 'नवशक्ति', 'बंगवाणी', और 'बंगदर्शन' जैसे समाचार पत्रों का योगदान महत्वपूर्ण है।

भारतेंदु युग : भारतेंदु हरिश्चंद्र ने हिंदी पत्रकारिता को नई दिशा प्रदान की 'कविवचन सुधा', 'काशी 1867', 'हरिश्चंद्र मैगजीन', 'हिंदी प्रदीप', 'प्रयाग 1878', 'नागरी प्रचारिणी पत्रिका', आदि उनकी मित्र मंडली के वरिष्ठ पत्रकार और निबंधकार थे। स्वदेशी आंदोलन को प्रारंभ करने का श्रेय भारतेंदु जी को जाता है।

तिलक युग - स्वतंत्रता का शंखनाद : तिलक युग में प्रकाशित समाचारपत्रों ने स्वतंत्रता का शंखनाद किया और पूरी शक्ति के साथ क्रांति और विद्रोह की बगावत की। ब्रिटिश सरकार ने अनेक समाचार पत्रों के संपादकों तथा पत्रकारों को यातनाएँ दी। यह युग हिंसा और आतंक का युग था। इस युग के प्रमुख समाचार पत्र थे 'देवनागर', कलकत्ता 1907, 'विश्वमित्र' कलकत्ता 1910 और 'स्वदेश' गोरखपुर 1919। लोकमान्य तिलक का नारा 'स्वाधीनता मेरा जन्म सिद्ध अधिकार है और उसे मैं लेकर ही रहूँगा' उस युग के प्रत्येक युग का कंठहार बन गया। विष्णु शास्त्री चिपलूणकर और तिलक ने मिलकर 1 जनवरी 1881 में मराठी में 'केसरी' और अंग्रेजी में 'मराठा' नामक साप्ताहिक पत्र निकाले। राष्ट्रीय जागरण को व्यापकता देने हेतु 'केसरी' का हिंदी संस्करण 1903 से नागपुर से प्रारंभ किया गया। 'हिंदी केसरी' ने स्वाधीनता आंदोलन में जो भूमिका निभाई है, वह चिरस्मरणीय है।

इलाहाबाद से 1907 में 'स्वराज' साप्ताहिक शांतिनारायण भटनागर के संपादन में प्रकाशित हुआ। कुल नौ संपादकों ने 'स्वराज' संपादन का भार संभाला और पत्र की राष्ट्रीय विचारधारा के कारण गिरफ्तार हुए। कुछ संपादकों को काले पानी तथा राजद्रोह की सजा हुई। 'स्वराज' समाचार पत्र को कैसा संपादक चाहिए? इस संदर्भ में जो विज्ञापन निकला था वह इस प्रकार है- ''चाहिए स्वराज्य के लिए एक संपादक। वेतन दो सूखी रोटियाँ, एक ग्लास ठंडा पानी और संपादकीय के लिए दस साल जेल।''

गणेश शंकर विद्यार्थी : सन् 1913 में कानपुर से गणेश शंकर विद्यार्थी ने 'प्रताप' साप्ताहिक का प्रकाशन किया। गणेश शंकर विद्यार्थी जन-मन के प्रवक्ता थे। अतः 'प्रताप' जन आंदोलन का पर्याप्त बन चुका था। वे समर्पण, झुकना, रुकना, निराशा आदि से परिचित थे। 24 मार्च

1931 को 'प्रताप' के प्रधान संपादक गणेश शंकर विद्यार्थी को हिंदू-मुस्लिम एकता के महान यज्ञ में अपने प्राणों की आहुति देनी पड़ी।

गांधी युग : भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महात्मा गांधी एक ऐसे नेता हैं जिन्होंने भारत की राजनीति, साहित्य, कला तथा संस्कृति को प्रभावित किया। गांधी जी पत्रकार थे और पत्रकारिता उनकी रग-रग में समाई थी। उन्होंने पत्रकारिता को सत्य की विजय के लिए महत्वपूर्ण और अनिवार्य साधन माना है। 'यंग इंडिया', 'नवजीवन' और 'हिन्दी नवजीवन' समाचार पत्रों के माध्यम से गांधी जी ने अपने विचारों को जनमानस तक पहुँचाया। उनकी एक आवाज पर लोग मर-मिटने के लिए तैयार थे। गांधी के नेतृत्व में हिंदी को राष्ट्रभाषा माना गया। जैसे-जैसे राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र हुआ हिंदी पत्रकारिता सशक्त हुई। इस युग के प्रमुख पत्र थे- 'आज' बनारस 1920, 'स्वतंत्र' कलकत्ता 1920, 'कर्मवीर' जबलपुर 1920, 'सैनिक' आगरा 1925, 'विप्लव' लखनऊ 1938 आदि। इन पत्रों ने स्वतंत्रता आंदोलन के अंतिम चरण में अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई।

सन् 1930 के प्रारंभ में स्वतंत्रता आंदोलन को कुचलने के लिए प्रेस कानून लगाए गए। जिसके कारण अनेक समाचार पत्रों के प्रकाशन बंद हो गए। ऐसी स्थिति में पत्रकारों ने भूमिगत क्रांतिकारी पत्रों को निकाला, जिसका नेतृत्व काशी ने किया। बाबुराव विष्णु पराड़कर, रामचंद्र वर्मा आदि ने विप्लवकारी पत्र निकाले। 'रणभेरी', 'शंखनाद', 'चिंगारी' और 'तूफान' जैसे पत्रों ने स्वतंत्रता आंदोलन को आगे बढ़ाया।

निष्कर्षत : कहा जा सकता है कि भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्र-पत्रिकाओं ने जनता को जाग्रत करने में, उनमें क्रांति की ज्वाला निर्माण करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई। देश के हर कोने से हिंदी समाचार पत्रों ने राष्ट्रीयता की भावना जाग्रत की। जिनमें मुख्य रूप पश्चिम बंगाल से 'उदन्त मार्तन्ड', उत्तर प्रदेश से 'बनारस अखबार', हिमाचल प्रदेश से 'शिमला अखबार', मध्य प्रदेश से 'मालवा अखबार', राजस्थान भरतपुर से 'मजहरुल सरुर', दिल्ली से 'पयामें आजादी', गुजरात अहमदाबाद से 'धर्मप्रकाश', पंजाब लाहौर से 'ज्ञान प्रदायिनी', जम्मू कश्मीर से 'वृतांत विलास', उत्तरांचल से 'अल्मोड़ा अखबार', बिहार पटना से 'बिहार बंधू', हरियाणा गुड़गाँव से 'जीयालाल प्रकाश' आदि प्रादेशिक स्तर के महत्त्वपूर्ण प्रकाशित प्रथम हिंदी समाचार पत्र हैं।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में हिंदी पत्रकारिता के संबंध में डॉ. धर्मवीर भारती कहते हैं- ''स्वतंत्रता संग्राम में पत्रकारिता की परंपरा और भी परवान चढ़ती गई। वह क्रांतिकारियों का सशस्त्र आंदोलन हो या गांधीजी का सत्याग्रह, ये अखबार उनके माध्यम थे, जन जागरण के अग्रदूत थे। रोज जमानत माँगी जाती थी, रोज-रोज पुलिस छापे मारती थी, संपादक का एक पाँव जेल में रहता था। संपादक और पत्रकार जनता का आदमी था।... अपनी मातृभाषा के गौरव से उदीप्त थी वह पत्रकारिता।''[4]

संदर्भ-

1. तिवारी अर्जुन, हिंदी पत्रकारिता का बृहद इतिहास, पृ.95
2. पवार हरपालसिंह, हिंदी पत्रकारिता और राष्ट्रीय आंदोलन, पृ.184
3. वही, पृ.77
4. हिंदी पत्रकारिता : इतिहास एवं संरचना, पृ.81

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, विद्यावर्धिनी सभा कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, धुले मो. 9403341652

ISSN 2394-5303

Issue-41, Vol-07, May-2018

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Scanned with OKEN Scanner

25) Women Empowerment in India and their Roles in Indian Society
Dr.Rahul H. Rabari, Ta.Tarapur Dist.Anand Gujarat || 111

26) मध्ययुगीन भारतातील परिवहन व टपाल व्यवस्था
प्रा. राजविरेंद् सिंग गावीत, धुळे || 115

27) भारतात शेतमजूरांचा प्रश्न: एक ऐतिहासिक आढावा
डॉ. आर. जी. जाधव, सांगली || 117

28) 'मसणजोगी' आत्मकथनातील आत्मभान
प्रा.विठ्ठल पुंडलिक भानुसे, लोणार जि.बुलडाणा . || 123

29) गणितीतज्ञ भाष्कराचार्य आणि - बीड
डॉ. प्रशांत अ. साबळे, पाटोदा जि. बीड. || 128

30) कल्याणकारी राज्य व सामाजिक प्रशासन
डॉ. वाघमारे भगवान शंकरराव, आष्टी जि. बीड || 131

31) गांधीजी की साहित्य सैध्दांतिकी
प्रो. कल्पना दुबे, पुलगाव. || 134

32) 'हिंदी आलोचना के विकास में गोपाल राय का योगदान'
पी. जयसिंह, हैदराबाद तेलंगाना || 137

33) डा०दयाकृष्ण विजय के काव्य में समन्वयवाद
डॉ यदुवीर सिह खिरवार, थानागाजी अलवर (राजस्थान) || 142

34) भारत में महिला अपराध एक ज्वलन्त समस्या
कु. रत्ना सोनी, जबलपुर || 147

35) भारत माँ का सच्चा सपूत – गणेश शंकर विद्यार्थी
डॉ० कविता सिंह, इलाहाबाद || 151

36) स्वामी विवेकानंद का शिक्षा दर्शन
डॉ. नवीन दीक्षित, ग्राम–बारला, जि.रायसेन (म.प्र.) || 153

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

26

मध्ययुगीन भारतातील परिवहन व टपाल व्यवस्था

प्रा. राजविरेंद् सिंग गावीत
विभाग प्रमुख :- इतिहास विभाग
विद्यावर्धिती महाविद्यालय, धुळे

****

मध्ययुगीन भारताचा कालखंड सुलतानशाही व मुघल राज्यकर्ते यांच्यात विभागला गेला आहे. मध्ययुगीन राज्यकर्त्यांच्या प्रदीर्घ काळातील भारतावरील राजवटीने भारतावर सांस्कृतिक व सामाजिक प्रभाव निर्माण केला. सन १२०६ ते १७०७ या कालखंडातील सुलतानकालीन व मुघल राज्यकर्त्यांनी आपल्या साम्राज्य विस्तारात प्रचंड वाढ केली. प्राचिन काळापासून भारत सांस्कृतिक व आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असणाऱ्या सिंधू खोऱ्यातील नगररचना ते हर्षवर्धन सम्राटच्या काळापर्यंत भारताचा वैभवसंपन्न काळ आपल्या नजरेसमोर येतो. मध्ययुगीन काळात देखील भारत हा एक सधन देश होता. येथील अमाप संपत्तीच्या मोहापायीच महमंद गझनीसारख्या परकीय आdzमणकर्त्यांने भारतावर वारंवार आdzमणे केली होती. नैसर्गिकदृष्ट्या सुपीक जमीन, नदी, कालवे यामुळे शेतीवर अनुकुल असलेल्या सर्व बाबींमुळे शेती हाच मुख्य व्यवसाय केला जात होता. दुष्काळ, अवर्षण किवा नैसर्गिक आपत्तीचा अपवाद वगळता लोक आपल्या गरजा पूर्ण करण्याइतपत धान्योत्पादन करीत असे, युरोपियन प्रवाशांचे प्रवासवर्णन बाबरचे तुझुक-ए-बाबर,गुलबदनबेगमचा हुमायुननामा,अबुल फजल यांच्या ऐने-ए-अकबरी या ग्रंथातून माहिती उपलब्ध होते.

कृषिव्यवसायातील धान्योत्पादन हा अर्थव्यवस्थेचा कणा होता असे असले तरी औषधी वनस्पती,मसाले,चंदनासारखे सुगंधी वस्तु,तांदूळ, ज्वारी,बार्ली,गहू गळीताची धान्य, डाळी,ऊस, कापूस इ. पिके उत्पादन केली जात होती. कृषिव्यवसायातील आर्थिक सुबत्ता राज्यकर्त्यांचे व्यापाराविषयक अनुकूल धोरण यामुळे शेतीव्यवसायाला पूरक जोडधंदे, व औद्योगिक उद्योगधद्यांचा विकास होऊ लागला. काही महत्वाच्या उद्योगातून शहराचा विकास होऊन व्यापारी केंnz विकसित झाले. आग्रा, लाहोर, फत्तेहपूर, fldzh, बऱ्हाणपूर बनारस, पाटणा, सोनारगांव, जौनपूर, ही आंतरराष्Vz~य पातळीवरची व्यापारी कें nz विकसित झाली. लाहोर इतके विस्तिर्ण शहर होते की तेथे कापडावरील नक्षीकाम करणारे एक हजार कारखाने होते असे ऐने अकबरी या ग्रंथात नोंद आढळते. तर परकीय इतिहासकार अर्स्किन याने लाहोरचे वर्णन पुढील शब्दात केले आहे.

चLahore was a very big & prosperous city which was a very great centre of teade & very necessary & useful thing was easily arailable.छ सन १५८५ मध्ये फिच हा परकिय प्रवासी लिहीतो की आग्रा व फत्तेपूर सिकी ही मोठी शहरे असून लंडनपेक्षा अधिक विस्तारीत व विकसित शहरे भारतात आहे असे तो नमूद करतो. अहमदाबाद या शहराबद्दल अबूल फजल लिहीतो की हे अहमदाबाद हे एक सुंदर व संपन्न शहर आहे. तेथील हवामान व उत्तम दर्जाच्या व्यापारी वस्तुंची उपलब्धता या दृष्टीने दक्षिण भारतातील एकमेव शहर आहे. मध्ययुगीन काळातील वाहतुक व संपर्काची कार्यक्षम व्यवस्था देशातील व्यापार आणि उद्योगधंदे यांना उत्तेजन मिळण्यास व वाढ होण्यास कारणीभूत ठरली आणि व्यापार व संपर्क व्यवस्था जितक्या कार्यक्षम असेल तेवढी अंतर्गत व्यवस्था सक्षम व गतिमान ठरते. मध्ययुगीन काळात असलेल्या परीवहन व संपर्क व्यवस्थेमुळेच आंतरराष्ट्z~ीय पातळीवरची महत्वाच्या व्यापारी केंnzkaचा विकास

झाला. यमुना नदीत चार मोठ्या नौका प्रवासी व्यापारकर्ते यांना उपलब्ध होत्या. यातील काही नौका पाच हजार मण (४४ मॅVz~hक टन) तर काही सात हजार मण (६२ मॅVz~ीक टण) पर्यत धान्य नेऊ शकत होत्या. असा उल्लेख समकालीन कागदपत्रात आढळतो.

मुघलकालीन भारताच्य संपर्कव्यवस्थेत आग्रा, दिल्ली हे मध्यवर्ती कanz होते. तेथून पाच मार्ग वेगवेगळया दिशांना जात होते पहिला मार्ग काबूल, दुसरा कंदहार, तिसरा खंबायत, चौथा बऱ्हाणपूर पाचवा सोनारगाव येथे जात होता. भारतात तयार होणाऱ्या वस्तु दूरदूरच्या ठिकाणी पोहचत असे उदा. काबूल किंवा कंदहारपासून दिल्ली, आग्रा, सोनारगाव, खंबायत, सुरत, माळवा या व्यापारी केंद्रांपर्यत विविध वस्तु पोहचल्या जात होत्या. हे महामार्ग म्हणजे तत्कालीन औद्योगिक भारताच्या जीवन रेषा होत्या. सावली देणारी झ ाडे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना लावणे, शेरशहाने रस्त्यावर विविध ठिकाणी हिंदू व मुसलमान दोन्हींसाठी रहाण्यासाठी व जेवणासाठी सोय होईल अशा धर्मशाळा बांधल्या त्याने त्याच्या काळात १७०० सराया बांधल्या असे म्हटले जाते. पावसाळयात मात्र बऱ्याचवेळा वाहतूक व प्रवास बंद असे कारण चिखल, अतिवृष्टी पुरग्रस्त स्थिती,

यामुळे रस्ता खराब होत असे. अकबर बादशहा रस्ता दुरुस्त केल्याचा उल्लेख आढळतो. अकबराच्या काळात गोमती नदीवर जौनपूर जवळ मोठा पूल उभारण्यात आला होता. या पूलांवरुन वाहतुक होत असलेल्या वस्तुंचा घ्वीमाङ उतरवला जात असे वीसा व्यवसाय सावकार वर्गाकडून केला जात होता.

सन १६३८ मध्ये शहाजहाने शहाजनाबादची स्थापना केली. त्या काळातील नवी दिल्ली शहर होते आणि शहाजहाने ते राजधानीचे शहर बनवले. परंतू मध्ये सिकंदर लोदीने स्थापन केलेल्या आग्रा या शहराचे महत्व दिर्घकाळ टिकून होते. हे शहर संपूर्ण भारतातील एक महत्वाचे व्यापारी केंदZ होते, महत्वाचे राजमार्ग याच शहरातून जास्त होते.

रस्त्याची देखभाल करीत असतांना अनेक प्रश्न उपस्थित होत असे. व्यापाज्यां माल वाहतुकी करीता रस्त्यांची दुरुस्ती करणे आवश्यक असे. नदी पात्रात पूल बांधणे व भारतासारख्या देशात उष्णता जास्त असल्याने व्यापाज्यांच्या काफिल्यांना पिण्याचे पाणी पुरवणे आवश्यक असे. त्यामुळे महामार्गालगत अनेक सराया व धर्मशाळा बांधल्या गेल्या होत्या. रात्रीच्या मुक्कामासाठी विश्रांगृहाची व्यवस्था करण्यात येत असे. अंतर्गत व्यापार करण्यासाठी बैलगाडीचा सर्वात जास्त वापर केला जात होता व्यापारी समुदाय बैलगाडी, उंट, पालखी यांच्या सहाय्याने प्रवास करीत असे.मध्ययुगीन इतिहासकार श्मस सिराज अफीक यांच्या पुस्तकात याविषयी नोंदी आढळतात. दिल्ली ते फिरोजाबाद एका प्रवाशाचे भाडे ४ जितल होते उंटावरच्याप्रवासा करीता ६ जितल होते तर पालखीकरीता २४ जितल दर आकारला जात होता. सामान्यवर्ग प्रवासाकरीता बैलगाडीचा सर्वाधिक वापर करीत असे. प्रसिध्द अरब भुगोलशास्त्रज्ञ इदरीस याने ११५४ मध्ये गुजरात मधील भरुच ते पट्‌टान हा प्रवास बैलगाडीद्वारे आठ दिवसात पूर्ण केला. जास्त प्रमाणात उत्पादन केलेले धान्य दुरपर्यंत पोहचवण्यासाठी खिलजीच्या काळात व्यापाराने १०,००० बैल, घोडे व उंटाचा उपयोग केला जियाउद्दीन बरनीच्या म्हणण्यानुसार हे काम बंजारा समुदायातील लोक करीत असत. गुजरातमध्ये पाटण व नागासारीका (नवसारी) येथे धान्य, सुपारी, नारळ या व्यापाज्याकडून कर वसूल केला जात होता तेथून पूढे आग्रापर्यंत जाण्यासाठी रस्ता होता यमूना नदी पार करुन जाण्यासाटी १४ व्या शतकातच पूल बांधण्यात आला. म्हणून तत्कालीन जनता आग्रा शहरास घ्साम्राज्याचे हृदय किंवा राज्याचे नाभिस्थानङ असे म्हटले गेले होते.

रस्ते ज्या प्रमाणात मध्ययुगीन काळात विकसित झाले त्याचप्रमाणे मध्ययुगीन काळातील टपाल व्यवस्था गतिमान होती असे म्हटले वावगे ठरणार नाही. अकबराच्या काळात संदेशवहन व टपालकामासाठी नवयुवकांची धावक म्हणून नियुक्त केली जात होती. एका डाकचौकी पासून ठराविक अंतरावर असलेल्या डाक चौकी (रीले स्टेशन) पर्यत धावक आपल्याकडे असलेला संदेश किंवा टपाल पोहचवत असे, प्रत्येक ठिकाणाच्या भुप्रदेशानुसार धावक किवा घोडेस्वार यांच्याकडून संदेश कार्य पार पाडले जात होते. अहमदाबाद ते दिल्ली पर्यत सरकारी टपाल पोहचवण्याकरीता १२ दिवस निधारीत करण्यात आले होते. परंतू अत्यावश्यक कार्याकरीता अत्यंत जलद गतीने (speed post) सात दिवसात टपाल पोहचेल अशी व्यवस्था देखील करण्यात येत असे. आरिफ कन्धारी या विद्यावानाच्या मते आग्रा-अहमदाबाद या दरम्यानची टपाल पाच दिवसात पोहचवले जात असल्याची माहिती नमूद करण्यात आली आहे. विशेष अधिकाज्यास रीले स्टेशनवर घोडा बदलला जात असे इतिहासकार भीमसेन सक्सेना सन १६७५ मध्ये अहमदनगर से फरेंदा या ठिकाणापर्यतचा प्रवास ३३ तासात पूर्ण केला परंतु डाक व्यवस्था सर्वसामान्यासाठी नव्हती टपाल वाहकांना खाजगी टपाल वाहतूक करण्यास मनाई होती. सर्वसामान्यासाठी घ्पट्‌टामारङ व घ्बाजार कासिदङ यांची व्यवस्था होती. बाजार कासिद हा बाजारातील मुख्य चौकात टपाल घेऊन जाण्याची थांबून घोषणा करीत असे ज्याला गरज असेल ती व्यक्ती त्याच्याकडे टपाल देत असे. हुंडी व्यवसाय करणारे व व्यापारी वर्ग हे स्वतः खाजगी टपाल वाहक नियुक्त करीत असे त्यांना पट्‌टामार म्हटले जात होते. इंग्रज कंपनीच्या रेकॉर्डनुसार बाजार कासीद टपालवाहक सुध्दा जलद टपाल पोहचवत असे सन १८१५ मध्ये दिल्ली ते पटना हे अंतर १८ दिवसात पूर्ण केल्याचा उल्लेख आहे.

मध्ययुगीन काळात दक्षिण भारतात चालत असलेला समुद्रावरील आणि जमिनीवरील व्यापार, विविध ठिकाणी भरभरटीला आलेले उद्योगधंदे आणि जलमार्ग व खुष्कीचे मार्ग यांचे जाळे यामुळे शहरांची आणि गावांची वाढ झाली. अशा औद्योगिक केnzkaचे उल्लेख परदेशी प्रवाशांच्या वृत्तामुळे शिलालेखात व तत्कालीन साहित्यात मिळतात. विजयनगर, इक्केरी, बिडनूर, मदुराई, श्रीरंगपट्‌टण, पेनुकोंडा, उदयगिरी, चंद्‌गिरी, तंजावर ही शहरे तर व्यावारी केंदZ व तीर्थक्षेत्र म्हणून ओळखल्या जाणाज्या शहरांचा उदा. बंकापूर, कोल्लूर, शॅलेम, तिरुपती, चिदंबरम्,रामेश्वरम् यांचा समावेश होतो. पियट्रो डेल्ला व्हेल्हे, बार्बोसा, पेईस, अब्दूल रझाक आणि निकोलो -डी-कोन्टी या परदेशी प्रवाशांकडून दक्षिण भारतातील रस्त्याविषयी माहिती मिळते. निकोलो डी कोन्टी या परकीय प्रवाशाच्या

PHULE
Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume - VII, Issue - II,
April - June - 2018
ISSN 2277 - 5730

Impact Factor - 5.5
(www.sjifactor.com)

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वृत्तपत्र विषयक संवाद **प्रा. डॉ. दिनकर माने** **मिलिंद शहादेव आठवले**	६३-६७
१६	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक क्षेत्रातील योगदान **प्रा. डॉ. गौतम ए. शंभरकर**	६८-७१
१७	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे अस्पृश्यता निवारण व शिक्षण विषयक कार्य **प्रा. कांबळे पांडुरंग पंढरी**	७२-७५
१८	राजर्षी शाहू : कृषि विषयक आर्थिक धोरण आणि विचार **प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूवजी गावीत**	७६-८०
१९	राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे : एक अभ्यांस **प्रा. नरेश दे. आंबिलकर**	८१-८५
२०	शाहू महाराज व स्त्री **प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे**	८६-९०
२१	राजर्षी शाहू महाराज व समानतेचे तत्व **दिनेश जारोंडे**	९१-९३
२२	शाहू महाराज आणि वेदोक्त प्रकरण **प्रा. हरिश्चंद्र गोविंदा बोरकर**	९४-९९
२३	शाहू महाराज व शेती क्षेत्र **प्रा. डॉ. जे. एम. काकडे**	१००-१०५
२४	स्त्री हक्कांचे संरक्षण करणारे कायदे व शाहू महाराज **माधुरी मधुकरराव देशमुख**	१०६-११०
२५	शाहू महाराज : समाज परिवर्तनाचे माध्यम प्राथमिक शिक्षण **प्रा. मोहन कोठे**	१११-११२
२६	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आणि शैक्षणीक क्रांती **डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)**	११३-११७
२७	शाहू महाराज व शिक्षण **प्रा. डॉ. जे. एम. काकडे**	११८-१२४

DHULE

VOLUME - VII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

१८. राजर्षी शाहू : कृषि विषयक आर्थिक धोरण आणि विचार

प्रा. राजविरेंद्रसिंग रूवजी गावीत
इतिहास विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

छत्रपती शाहू महाराजांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमिका बजावली. छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेल्या समाजकार्यातून परिवर्तनवादी चळवळींना चालना मिळाली. आणि लोकांच्या मनातील लोकशाही आकांक्षा जागृत केल्या. छत्रपती शाहूंनी राज्यकारभार करण्याबरोबर सामाजिक सुधारणा, स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन, कृषी सुधारणा, कृषी व्यवसाय करण्यास पोषक धोरण व सुविधा, कामगार वर्गाचे हीत अशा सर्वच पातळीवर त्यांचे कार्य उल्लेखनीय ठरले. महाराजांच्या आर्थिक धोरण व विचारांचा अभ्यास करतांना त्यांचे कार्य एका बाजूला व दुसऱ्या बाजुला असलेल्या आधुनिक अर्थशास्त्राची कसोटीवर त्यांचे अर्थविषयक विचार तपासणे संयुक्तिक ठरणार नाही. कारण महाराजांनी ज्या परिस्थितीत आर्थिक धोरणासंबंधी विचार केला व ते धोरण अंमलात आणले ती परिस्थिती फार वेगळी होती. त्यावेळेच्या हिंदुस्थानातील आर्थिक विचार प्रवाहाची बरीचशी सुत्रे महाराष्ट्र, बंगाल व गुजरात राज्यामधून हलवली जात होती. यामध्ये प्रामुख्याने न्या. महादेव गोविंद रानडे, रावबहाद्दर गणेश व्यंकटेश जोशी, दादाभाई नौरोजी, ना.गोपाळकृष्ण गोखले यांची नावे घेतली जातील गोखले व रानडे यांच्याबद्दल तर महाराजांना आदर होता. परंतु तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीबाबत आपल्या देशातील पुढाऱ्यांमध्ये दोन गट पडलेले होते. रमेशचंद्र दत्त, सुब्रम्हण्यम अय्यर, दादाभाई यांचा एक गट तर दुसरा न्या.रानडे यांचा गट. विविध विचारप्रवाहात हा शाहू महाराजांनी परिस्थितीतून आवश्यक ठरणाऱ्या कृषिपूरक आर्थिक धोरण राबवण्याचा प्रयत्न केला. प्रस्तुत लेखात छत्रपती शाहू महाराजांचे कृषीविषयक आर्थिक धोरण आणि विचार या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

१. छत्रपती शाहू महाराजांच्या राज्यकारभराचे वेगळेपण अभ्यासणे.

२. तत्कालीन अर्थव्यवस्थेवर प्रकाश टाकणे.

३. छत्रपती शाहूंचे कृषिविषयक विचार व धोरण अभ्यासणे.

४. छत्रपती शाहूंनी अंमलात आणलेल्या आर्थिक धोरण अभ्यासणे.

तत्कालीन महाराष्ट्रात विचारांचे विविध विचारप्रवाह प्रचलीत होते. पहिला प्रवाह लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख, दुसरा प्रवाह होता. गोपाळ गणेश आगरकर व न्या. रानडे यांचा, यांचे मत सामाजिक सुधारणेला जास्त अनुकूल होते. आधी सामाजिक सुधारणा घडवून आणावी अशा मताचे ते होते. तिसरा प्रवाह होता, म.फुले , त्यांनी संपूर्ण लक्ष सामाजिक सुधारणेवर

Arts, Com. & Sc. ... DHULE
Scanned with OKEN Scanner

केंद्रीत केले होते. व चौथा विचार प्रवाह होता विष्णूशास्त्री चिपळूणकर प्रेरित टिळक प्रवाह. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यावर सामाजिक सुधारणा आपोआप घडवून आणता येतील असे त्यांचे मत होते. अशा विविध विचार प्रवाह अस्तित्वात होते. अशा वेळी कोल्हापूर संस्थानाची राजकीय व आर्थिक परिस्थितीही अनुकूल नव्हती. महाराजांच्या आधीचे संस्थानाचे अधिपती अल्पायुषी असल्याने अल्प कारकिर्दीचे ठरले. संस्थानाधिपती अल्पकारकीर्दीचे असल्याने राज्यकारभाराला स्थिरता नव्हती आणि राज्यकारभाराला स्थिरता नसल्याने विधायक स्वरूपाची आर्थिक प्रगती होऊ शकली नाही. छत्रपती शाहू महाराजांनी ज्या वेळेस अधिकारसूत्रे हाती घेतली त्या वेळेला प्रथम त्यांना प्रतिकूल परिस्थिती आटोक्यात आणून विधायक कार्य करावे लागले.

शाहू छत्पतींचा जन्म २६ जून १८६४ मध्ये झाला. महाराज कागल जहांगिरीचे अधिपती जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब घाटगे यांचे थोरले चिरंजीव त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव, चवथे शिवाजी महाराज यांच्या पत्नी महाराणी आनंदीबाईसाहेब यांनी महाराजास दत्तक धेऊन राज्याचे वारस म्हणून जाहीर केले व त्यांचे नामाभिमान शाहू असे केले. १७ मार्च१८८४ मध्ये त्यांना कोल्हापूरच्या गादीवर समारंभपूर्वक बसवण्यात आले व येथूनच आपल्या राज्यकारभाराची सुरूवात केली.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा आहे. याच व्यवसायामुळे प्राचीन काळात भारत सुवर्णभूमी म्हणून ओळखली जात होती. परंतु शेती सुधारणेशिवाय आपल्याला तरणोपाय नाही. आपला आर्थिक विकास आपल्याला याध्य करून घ्यावयाचा असेल तर शेतीच्या विकासाला प्रथम प्राधान्य द्यायला हवे. ब्रिटीशांच्या कारकिर्दीत शेती सुधारणेकडे पुरेसे लक्ष दिले नाही, भारतीय शेती परंपरागत पध्दतीनुसार केली जात हाती. शेती पावसाच्या लहरीवर अवलंबून होती, ब्रिटीशांची कच्च्या मालाची बाजारपेठ अशीच त्या वेळच्या हिंदूस्थानची प्रसिध्दी जगभर झाली होती. अशा वातावरणामध्ये ज्या संस्थांमधील सर्वच्या सर्व लोक आपल्या उपजिवीकेसाठी शेतीवर अवलंबून होते तिथे शेतीकडे दुर्लक्ष करून संस्थानधिकाऱ्यांना चालणार नव्हते. कोल्हापूर, त्रावणकोर, कोचीन,म्हैसूर, बडोदा या सारखे मोजकी संस्थाने सोडली तर भारतातील इतर सर्व संस्थानिक आपल्या प्रजेची फारशी काळजी करत नव्हते. राजा हा प्रजेसाठी नसून प्रजा राजासाठी आहे अश गृहितावर त्यांचा व्यवहार सुरू होता. काही संस्थानिक ब्रिटिशांची मर्जी राखण्यासाठी स्वाभिमान शून्य लाचारीचे जिणे जगत होते. कारण ब्रिटीशांची भूमिका भारतीय प्रजेसाठी फारसे काही न करण्याची होती. भारतीय प्रजेचे शोषण करणे हा त्यांचा मुख्य कार्यक्रम होता. परंतु छत्रपती शाहू महाराज याला अपवाद होते. त्यांनी आपल्या संस्थानात कल्याणकारी आर्थिक नियोजनास सुरूवात केली. संस्थानामध्ये अधिकार सुत्रे हातात घेतल्यापासून ते अगदी कारकीर्दीच्या शेवटपर्यंत त्यांनी शेतीमध्ये विविध प्रकारच्या सुधारणा केल्या. आर्थिक नियोजनाविषयक त्यांचे विचार सन १८९५-९६ पासून सुरू केले हाते. याबाबतचे त्यांचे विचार व भूमिका त्यांच्या अनेक भाषणावरून स्पष्टपणे दिसून येते. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी देशात ऐश्वर्य कसे वाढेल ? मध्ये भारताच्या आर्थिक उन्नतीचा अत्यंत महत्वपूर्ण विचार मांडला आहे, ते म्हणतात भारतीय कृषी व्यवसायाची भरभराट व्हावी क्षत्रियांनी कृषिकर्म करणे आवश्यक असून भारतीयांचा तोच खराखूरा क्षात्रधर्म आहे. त्याशिवाय देशाला तरणोपाय नाही, नाहीतर देशात ऐश्वर्य कसे वाढेल ?

Scanned with OKEN Scanner

(अ.भ.कुरमी क्षत्यिांच्या तेराव्या सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून शाहू महाराजांचे भाषण कानपूर, उत्तरप्रदेश, १९ एप्रिल १९१९)

छत्रपती शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांना बियाण्याच्या, खताच्या, पैशाच्या स्वरूपात मदत केली. शेतीमध्ये संशोधनाला चालना दिली. लोकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वृक्ष व कृषी व्यवसायातील धान्य लागवड करण्याकरिता प्रयत्न केले. शेतकऱ्यांसाठी निधी उभा करून व्यावहारिक व तांत्रिक संशोधनाला गती दिली. कृषी प्रदर्शन भरवले. हरितक्रांती घडवून आणण्यासाठी पाटबंधारे योजना आखल्या. ८ नोव्हेंबर १९१७ च्या शेती विषयावर आपल्या भाषणात त्यांनी आपले विचार व्यक्त केले. शाहू महाराजांनी भाषणात स्पष्ट केले की, भारतीय शेतकऱ्याच्या काही अडचणी आहेत, आणि ते त्या दूर करणे अवश्यक आहे हे अडथळे चार प्रकारचे आहे. १) शेतकऱ्यांचे अज्ञान त्याचा अशिक्षितपणा, २) भांडवलाची कमतरता, ३) शेतीमाल विकण्याबाबत संघटनेचा अभाव, ४) शेत जमिनीचे कमी क्षेत्र. वरील अडचणी सोडविण्याकरीता त्यांनी काही उपक्रम हाती घेतले.

शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करण्यासाठी त्यांच्यमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हायला हवा. केवळ सार्वजनिक सर्वसामान्य शिक्षण देऊन चालणार नाही. शेतीविषयक विशेष शिक्षणही दिले गेले पाहिजे. शेतकऱ्यांचा अशिक्षितपणा दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले आणि म्हणूनच खेडेगावातील शाळेतच त्यांना शेतीविषयक शिखण देण्याचीही सोय करायला पाहिजे हे ओळखून महाराजांनी त्या दिशेने प्रयत्न केले.शाहू महाराजाच्या संपुर्ण राज्याचा विस्तार आताच्या कोल्हापूर जिल्ह्यापेक्षा मोठा होता. कोल्हापूर संस्थान व शाहू महाराजांची जहांगिरी मिळून क्षेत्र ३,२१७ चौरस मैल होते. सध्या कर्नाटकात असलेला कटकोळ, रायबाग हे भाग शाहू महाराजांच्या अंमलाखाली होता. शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत त्यांच्या राज्याची लोकसंख्या साडेआठ ते नऊ लाख होती. सन १८९३-१८९४ मध्ये साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण २.८ टक्के होते ते १९२१-२२ पर्यंत ४.४ टक्के एवढे वाढले.त्या स्थितीत हशेती हाच मुख्य व्यवसाय होता. १८९३-९४ मध्ये प्रत्यक्ष शेतीखालील जमीन १२,९४,१९६ एकर होती. ती १९२१-२२ पर्यंत १४,२६,५३५ एकर इतकी होती.शाहू महाराजांच्या राज्यात शेती करीता जमीनधारणेचा विचार करता असे दिसते की, शेतीचे तुकडे लहान लहान होते. शेतकऱ्यांकडे असलेल्या जमिनीचा आकार मोठा असावा असे त्यांचे मत होते. वाटणी व्यवहाराने शेतीचे लहान लहान तुकडे होतात. ते किफायतशीर राहत नाहीत आणि शेतकरी त्या तोटयात चाललेल्या शेतीच्या व्यवसायात अडकून पडतो आणि होणाऱ्या प्रगतीला मुकतो असे स्पष्ट मत महाराजांनी मांडले.

कृषी व्यवसायाला विविध स्तरावर त्यांनी सावरण्याचा प्रयत्न केला. परंतू पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांना मात्र दुष्काळाला देखील सामोरे जावे लागत होते. म्हणून शाहू महाराजांनी दुष्काळ निर्मुलनाचा मार्ग म्हणून पाणीसाठा वाढवणे, आवश्यक त्या ठिकाणी पाणीपुरवठा करणे, शेतीकरीता आवश्यक अशा उपाययोजना केल्या. म्हणूनच संस्थानाचा आकार आर्थिक कुवत व तंत्रज्ञानाची मर्यादीत उपलब्धता हे लक्षात घेता शाहू महाराजांनी आखलेली व कार्यान्वित केलेले राधानगरी धरणाची योजना त्यांच्या महत्वकांक्षी व दुरदृष्टीच्या धोरणाचे प्रतीक मानले पाहिजे. सन १९०९ मध्ये राधानगरी धरणाच्या

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

बांधकामास प्रत्यक्ष सुरूवात करण्यात आली. सन १९१५-१६ च्या अहवालानुसार असे दिसते की, नद्यांपासून ३९,७८३ एकर, विहीरीपासून ३९,८४५ एकर आणि तलावांपासून २३२ एकर असा एकूण ७८,८६० एकरांना पाणीपुरवठा केला जात होता. तळी, विहीरी, बंधारे बांधण्यास शाहू महाराजांनी प्रोत्साहन दिले व सहाय्यही केले.

विविध ठिकाणी कृषीविषयक प्रदर्शन भरवले अशा कृषी प्रदर्शनातून शेतकऱ्यांनी नवीन अवजारे पाहून आधुनिक यंत्राच्या सहाय्याने शेती करावी हा कृषी प्रदर्शन भरवण्याचा हेतू होता. १९१२ साली कोल्हापूरात स्वतंत्र शेतीसंस्था स्थापन केली व सुधारीत अवजारांचे एक म्युझियम उघडण्यात आले हाते. त्यातील अवजारे प्रसंगी शेतकऱ्यांना देण्यात येत होती. संस्थानाच्या हद्दीत वेगवेगळी पिके लावण्याचा सुध्दा उपक्रम शाहू महाराजांनी केला. पन्हाळा, भूदरगड येथे चहा व कॉफी लागवड करण्याचा प्रयत्न केला. याच भागात वेलदोडे, कोको, रबर, ताग, बटाटे, कंबोडीयन कापूस ही नगदी पिके लावण्याचा उपक्रम हाती घेतला. यामुळे पारंपारिक पिकांबरोबर शेतकऱ्यांनी नगदी पिके घेण्यास सुरूवात केली. पर्यायाने शेतकऱ्यांची अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत झाली.

आज महाराष्ट्रात सहकार क्षेत्रात कोल्हापूर एक अग्रेसर जिल्हा आहे. त्याची पायाभरणी सुध्दा छ.शाहूंनी केली असे म्हणता येईल. कारण सन १९१२ मध्ये सहकार विषयक कायदा केला आहे. सन १९२०-२१ मध्ये कोल्हापूर संस्थानातील सहकारी सोसायटयांची संख्या ३७ होती.या संदर्भात महाराजांच्या एका भाषणातील उतारा पुढील प्रमाणे-

पुष्कळ लोकांनी आपली कुशलता अक्कल, पैसा व अंगमेहनत एकत्र केली पाहिजे. म्हणजे सहकार्य केले पाहिजे. पूर्वी फार तर एक कुटुंब एका ठिकाणी काम करी व येणारा नफा त्या कुटुंबातील माण्सांना उपयोगी पडे. आता ही आपली कुटुंबाची व्याख्या विस्तृत केली पाहिजे. १०/२०/२५ कुटुंबे या उद्योगधंद्यासाठी एक झाली पाहिजेत.. आपआपसात सहकार्य करायला शिका. आपली सहकारी पतपेढी काढा. इतकेच नव्हे तर सहकारी कारखाने, सहकारी दुकानेही काढा.

आर्थिक सुबत्तेसाठी व्यापार उदीम वाढला पाहिजे आणि त्यासाठी खास प्रयत्न केले पाहिजे. अशी शाहू महाराजांची भूमिका होती. उद्योगधंदे काढणे व चालवणे हे राजाचे काम नाही. अशा विचारांचा प्रभाव असलेला तो काळ होता. उद्योग व्यवसाय, धंदे, व्यापार इ. आर्थिक व्यवहार वाढवण्याचे काम शासनाचे नाही असे मानले जाई. अशा काळात शाहू महाराजांनी उद्योगधंदे उभारण्यास देखील राज्यकर्ता म्हणून सहाय्य केले. सन १९०५ मध्ये जॉइट स्टॉक कंपनी व्यापाऱ्यांनी स्थापन केली. या कंपनीच्या भागभांडवलात शाहू महाराजांनी दरबाराची रक्कम गुंतवली. याकरिता जमीन सुध्दा मोफत दिली. या सूत गिरणीचा पायाभरणी समारंभ शाहू महाराजांच्या हस्ते करण्यात आला. पुढे याच गिरणीस शाहू मिल असे नाव दिले. सन १९०८-०९ या वर्षात ईचलकरंजी येथे एक जिनिंग फॅक्टरी सुरू करण्यात आली. सन १९१२ पर्यंत त्यांची संख्या ६ झाली. कोल्हापूर, इचलकरंजी, शिरोळा, चिचली, गडहिंग्लज अशा विविध ठिकाणी फॅक्टरी सुरू झाल्या या सर्व ठिकाणी महाराजांनी सर्व प्रकारे मदत केली. छत्रपती शाहू महाराजांनी कृषी, उद्योग या घटकाशी निगडीत प्रत्येक बाबतीत त्यांनी लक्ष घालून त्याला आवश्यक

असलेल्या पायाभूत सुविधा व अर्थसहाय्य प्रदान करून आपल्या अर्थविषयक विचारांना प्रत्यक्ष अंमलात आणून आपल्या आर्थिक धोरणांचा दूरदृष्टीकोन यशस्वी ठरवला.

शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानाचा राज्यकारभार अठ्ठावीस वर्ष अत्यंत दक्षतेने सांभाळला. आपल्या संस्थानची आर्थिक प्रगती साधण्याच्या प्रयत्नांबरोबरच त्यांची सांस्कृतिक प्रगती साधण्याकरिता प्रतिकूल परिस्थितीत प्रयत्न केले. धर्म, वर्ण, जाती यांच्या संकुचित अभिमानापासून अलिप्त राहून सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी ते आयुष्यभर झटले. छत्रपती शाहू महाराजांनी आपले कार्य केले कोल्हापूर संस्थानात. परंतु त्याचा परिणाम मात्र दूरवर संपूर्ण महाराष्ट्रात, भारतात पोहाचला.

शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार व धोरण हा एक स्वतंत्र विषय ठरू शकतो. एवढे त्यांचे कार्य व्यापक आहे. राज्य कारभाराबरोबरच मानवी जीवनाशी निगडीत अस्पृश्योद्धार, स्त्री शिक्षण, वसतीगृहांची स्थापना, कृषी उद्योग, मल्लविद्या, जलसिंचन अशा अनेक क्षेत्रात छत्रपती शाहूंनी अमूल्य योगदान दिले. राजसिंहासनावर बसूनही जो प्रजेच्या सर्वांगीण कल्याणाची सदैव काळजी होती. तोच खरा राजर्षी सन १९१९ मध्ये उत्तर प्रदेशातील कानपूर नगरीत कुर्मी क्षत्रियांच्या परिषदेत राजर्षी ही पदवी त्यांना मोठया सन्मानाने बहाल केली गेली. सर्वसामान्य लोकांकडून झालेला गौरव शाहू महाराजांकरीता सर्वांत मोठा ठरतो.

संदर्भ सूची

१. कुलकर्णी मीना, श्री.शाहू छत्रपतींचे अर्थकारण, गौरी-नंदन प्रकाशन, कोल्हापूर.१९७५
२. भोसले, एस.एस. क्रांतिसुक्ते राजर्षी छत्रपती शाहू, महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक मंडळ दादर, मुंबई. २००६
३. पानसरे गोविंद, राजर्षी शाहू : वसा आणि वारसा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई-२०१४
४. फडके य.दि., शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे-१९८६
५. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक मागोवा, सुमेरू प्रकाशन, मुंबई-२००४
६. Salunkhe P.B. chatrapati Shahu, The Pillar of Social Democarcy, The Education Department Government of Maharashtra, Bombay, १९९४
७. Keer Dhananjay, Shahu Chhatrapati, Royal Revolutionary, Popular Prakashan, Bombay.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

आमची प्रकाशने

- प्राचीन मराठी हस्तलिखिते – श्री. रं. कुलकर्णी १२०.००
- ओवी ते लावणी – श्री. रं. कुलकर्णी २००.००
- स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन २००.००
  संपादक डॉ. मंगला वरखेडे
- मराठी साहित्य संशोधन – स्वरूप व दिशा १५०.००
  डॉ. श. रा. राणे
- शून्य आणि इन्फिनिटी (कवितासंग्रह) १००.००
  पुष्पलनि – डॉ. मिं. कृ. ठाकरे
- मिथक आणि मराठी साहित्य १२०.००
  संपादक – डॉ. मु. ब. शहा
- खानदेशाचा सांस्कृतिक इतिहास (खंड १ ते ५) १२५०.००
  संपादक – डॉ. मु. ब. शहा
- खानदेशातील ग्रामदैवते आणि लोकगीते १८०.००
  डॉ. सयाजी पगार

आमची श्रीवाणी

- १९ व्या शतकातील महाराष्ट्र व मराठी साहित्य विशेषांक ६०.००
- मध्ययुगीन मराठी साहित्य विशेषांक ४०.००
- 'तुकारामाच्या वाङ्मयाचे विविधांगी आकलन' विशेषांक (भाग १) ५०.००
- 'तुकारामाच्या वाङ्मयाचे विविधांगी आकलन' विशेषांक (भाग २) ३०.००
- र. बा. दिघे विशेषांक ३०.००
- गांधी – विनोबा आणि भारतीय साहित्य विशेषांक ३०.००
- तौलनिक साहित्याभ्यास व संत ज्ञानेश्वर विशेषांक ३०.००
- भारतीय साहित्यशास्त्र व समीक्षा विशेषांक ५०.००
- महाराष्ट्रातील प्रबोधन परंपरा आणि मराठी साहित्य विशेषांक ५०.००
- दिलीप चित्रे : मुलाखत विशेषांक १००.००
- साहित्य आणि राजकीय आशय ५०.००
- साने गुरुजी विशेषांक ३०.००
- भारतीय स्त्रियांचे लेखन आणि परंपरा १५०.००
- मिथक आणि मराठी साहित्य विशेषांक (भाग १ व २) ८०.००
- तपपूर्ती विशेषांक ६०.००
- भारतीय संतसाहित्य आणि आधुनिकता १००.००
- समाजसेवकांचे साहित्य १००.००
- जागतिकीकरण व मराठी साहित्य १००.००
- प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य ६०.००
- कन्नड-मराठी साहित्यातील अनुबंध २००.००
- वर्तमानकालीन मराठी रंगभूमी आणि मराठी नाटक १५०.००
- आदिवासी लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, लोककला आणि १८०.००
  बोलीविषयक भाषिक संशोधन १८०.००
- लोकवाङ्मयाचे प्रादेशिक आविष्कार १८०.००
- भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आयाम १६०.००
- नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य १६०.००

का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था
कार्यालय : उन्नति नगर, नकाणे रस्ता, देवपूर, धुळे – ४२४ ००२
☎ (०२५६२) २२३६५४, २२२७६२ email : kswprint@gmail.com

2017-18

72

TRUE COPY
Vice-Principal
Vidyavardhini Sabha's
... Arts, Com. & Sci. College, DHULE

ISSN 0971-6955

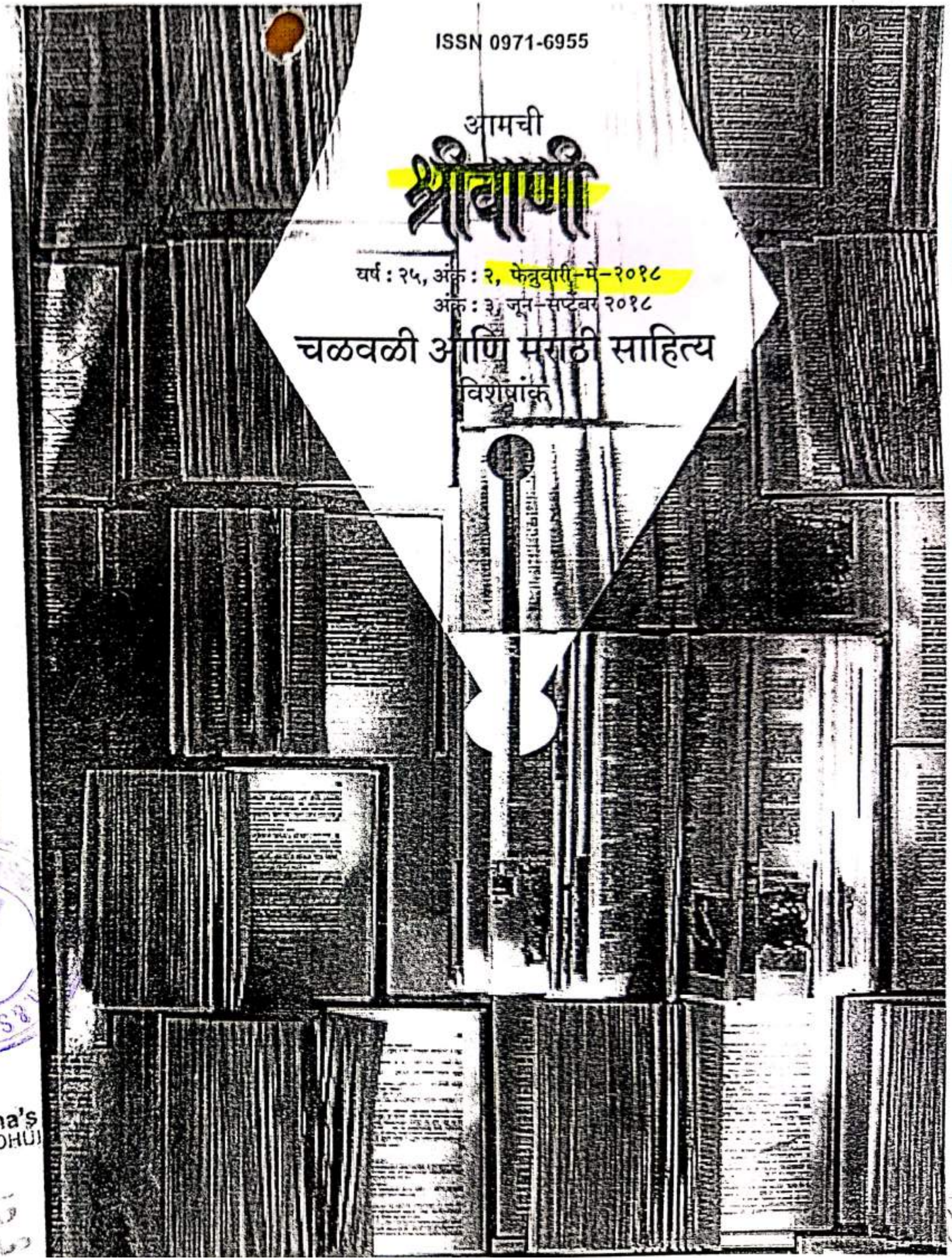

आमची
श्रीवाणी

वर्ष : २५, अंक : २, फेब्रुवारी–मे–२०१८
अंक : ३, जून–सप्टेंबर २०१८

चळवळी आणि मराठी साहित्य
विशेषांक

● प्रमुख संपादक
वंदना महाजन

● संपादक मंडळ
प्रल्हाद लुलेकर
संजयकुमार करंदीकर
महेंद्र कदम
पृथ्वीराज तौर

● सल्लागार
नागनाथ कोत्तापल्ले
यशवंत मनोहर
प्रभाकर मांडे
मनोहर जाधव
शोभा शिंदे

● संपादकीय व व्यवस्थापकीय संपर्क
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था
उन्नतिनगर, देवपूर, धुळे – ४२४ ००२.
दूरध्वनी : २२३६५४, २२२७६२.

● मुद्रक व प्रकाशक
प्रा. डॉ. वंदना महाजन
संचालक
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था,
उन्नतिनगर, देवपूर, धुळे – ४२४ ००२.

● वार्षिक वर्गणी : ३०० रु.(३ अंक) ● द्वैवार्षिक वर्गणी : ५०० रु. (६ अंक)
●या अंकाची किंमत रु.१६०/–

या अंकात प्रसिद्ध होणाऱ्या साहित्यातील मतांशी 'आमची श्रीवाणी'चे संपादक, मुद्रक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१) समाज, साहित्य आणि चळवळ : एक जैवबंध ०१
- यशवंत मनोहर

२) चळवळी आणि नाटक : इतिहासाचे पुनर्मूल्यांकन ०७
- अनिल सपकाळ

३) आंबेडकरवादी चळवळ : ऐतिहासिक पुनर्शोध १६
(चळवळी आणि साहित्य यांच्या अनुबंधाच्या अंगाने अभ्यास)
- शैलेंद्र लेंडे

४) सामाजिक चळवळी आणि मराठी कादंबरी ३०
- महेंद्र कदम

५) सामाजिक बदलासाठी नाटक ३६
- वंदना खरे

६) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ व महिलांचा सहभाग ४४
- शोभा शिंदे

७) "चळवळ आणि साहित्य : परस्पर संबंध, ... ४८
आक्षेप आणि वस्तुस्थिती
- राजीव आरके

८) साहित्य, संस्कृती व समाज : एक विचारमंथन ५६
- श्रीरंजन आवटे

९) जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यात साहित्य आणि चळवळी ७१
- भगवान फाळके

१०) मुस्लिम चळवळी आणि मराठी साहित्य समकालीन परिस्थिती ७६
- अक्रम ह. पठाण

११) भटक्या विमुक्तांचे साहित्य ८२
- प्रकाश राठोड

१२) आदिवासी चळवळी आणि साहित्य ८९
- विनोद कुमरे

१३) चळवळी आणि मराठी साहित्य इतिहासाचे सिद्धांतन १०५
- संगीता मोरे

१४) बालकथासाहित्य भाषा आणि प्रभुत्व १११
- हर्षदा बोरसे

"चळवळ आणि साहित्य : परस्पर संबंध, आक्षेप आणि वस्तुस्थिती

- राजीव आरके

एकूणच (मराठी) आधुनिक भारतीय साहित्याच्या इतिहासामध्ये साठोत्तरी (मराठी) साहित्य, विशेषत: मराठी, लक्षणीय ठरते. त्याची लक्षणीयता इतकी वेधक स्वरुपाची आहे की, प्रस्थापित साहित्याला अपरिहार्यपणे त्याची दखल घ्यावी लागली. कारण प्रस्थापित भारतीय साहित्याला जे एक नवं परिमाण लाभले ते साठोत्तरी कालखंडातच ! अर्थात प्रस्थापित भारतीय साहित्याला ज्या भाषा साहित्याने हे परिमाण दिले ते मराठी भाषा साहित्य होते. मूलत: मराठी भाषा साहित्यातच चळवळ आणि साहित्य यांच्यात प्रथमच सुस्पष्टपणे अनुबंध निर्माण होऊन एका नव्या साहित्य प्रवाहाची मूहुर्तमेढ भारतीय साहित्यामध्ये रोवली गेली. त्यामुळे चळवळ आणि साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंधाबाबत चर्चा भारतीय साहित्य परिप्रेक्ष्यात प्रथमच सुरू झाली. जी मराठी साहित्य व्यवहारात घडत होती. अर्थात ही चर्चा सुरुवातीला नकारात्मक स्वरुपाची होती. या नकारात्मक भूमिकेचा भाग म्हणूनच प्रस्थापित मराठी साहित्यिक, समीक्षकांनी चळवळ आणि साहित्य यांच्यातील परस्पर संबंधाच्या अनुषंगाने काही आक्षेप घेतलेले होते. त्या आक्षेपांचे स्वरुप पुढीलप्रमाणे होते.

१) "चळवळीने उत्तम साहित्य कधीच निर्माण होऊ शकत नाही, कारण साहित्यात लोकशाही तत्त्व निरुपयोगी असते, साहित्यनिर्मिती ही एका व्यक्तीची असते. समूहाची किंवा झुंडीची असू शकत नाही. लोकमताने साहित्याचा विषय ठरविता येत नाही, तो एखादा प्रतिभावंत व्यक्तीच ठरवीत असते आणि त्यानुसार निर्मिती करीत असते. साहित्याच्या निर्मितीत हीच एकमेव प्रक्रिया चाललेली असते. आणि ती स्वाभाविकही असते. तेव्हा साहित्याची चळवळ होणे किंवा तिचे लोकशाहीकरण करणे निरुपयोगी आणि कृत्रिम आहे. त्यातून साहित्याविषयी काहीही निर्माण होऊ शकणार नाही. फारतर साहित्यक्षेत्रात राजकारण शिरु शकेल."[१]

२) "साहित्यिक हा जन्मावा लागतो, तो तयार करता येत नाही. कारण 'प्रतिभा' ही जन्मजात असावी लागते. ती प्रयत्न साध्य नसते आणि साहित्य ही प्रतिभावंतांची देणगी असते. चळवळीने प्रतिभावंत निर्माण करता येत नाहीत."[२]

३) "माणसाचे मन मूलत:च सर्जनशील असते. सर्जनशीलतेला ग्रामीण वा नागरी अशा मर्यादा नसतात. ते कुठेही सर्जन करू शकते. शहरांची वाढ होण्यापूर्वीच्या कालखंडातही ग्रामीण विभागातून कलानिर्मिती झालेली आपणास दिसून येते. तेव्हा आजही ती व्हायला हरकत नाही, तिच्यासाठी 'चळवळी'ची काही आवश्यकता नाही. कारण सर्जनशीलतेच्या कक्षेत तिला कधीच स्थान नाही."[३]

प्रस्थापित साहित्यिक समीक्षकांचा हा पक्ष जे काही बोलत होता त्यातून एकूणच भारतीय (मराठी) साहित्य परिप्रेक्ष्यात एक नवीनच 'डिस्कोर्स' (मूलभूत चर्चा) होण्याची वाट मोकळी झाली होती. या डिस्कोर्स मधला जो दुसरा पक्ष होता तो चळवळी आणि साहित्य यांच्या परस्परसंबंधाचा व त्यातून निर्माण झालेल्या साहित्याचा पुरस्कर्ता होता, तोही आपली बाजू घेऊन व्यक्त होऊ लागला. त्याचे म्हणजे पुढीलप्रमाणे होते.

१. "(द.) साहित्य आणि चळवळ परस्परपूरक आहेत... त्यामुळे चळवळ हे (दलित) साहित्याचे अविभाज्य अंग असून या साहित्यामुळे चळवळीलाही तात्त्विक आणि वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे."[४]

२. "(दलित) साहित्य हे (आंबेडकरी) चळवळीचं अपत्य आहे, दलित साहित्य एक चळवळ आहे. चळवळ आणि साहित्य या दलित चळवळीच्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. दलित साहित्य आणि चळवळीची फारकत करता येणार नाही,"[५]

३. "चळवळ आणि साहित्य यांचा निकटचा संबंध आहे, चळवळीतून साहित्य निर्माण होते हे जगभरच्या साहित्येतिहासाच्या आधारे सिद्ध करता येते."[६]

४. 'चळवळ आणि साहित्य' या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. साहित्य आणि चळवळ यांचं नातं अतुट आहे. साहित्यामुळे चळवळीला गती मिळते तर चळवळीमुळे साहित्याला स्थिती प्राप्त होते."[७]

उपर्युक्त दोन्ही पक्षांनी चळवळी आणि साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंधांच्या अनुषंगाने ज्या भूमिका मांडल्या त्यांचे एकूणच स्वरूप पाहिले असता असे लक्षात येते की, प्रस्थापित लेखक-साहित्यिक-समीक्षकांच्या पहिल्या पक्षाने 'चळवळ आणि साहित्य' यांच्यातील संबंधांबाबत तसेच त्या संबंधांतून निर्माण झालेल्या/होणाऱ्या साहित्याबाबत ज्या आक्षेपस्वरूपी भूमिका मांडल्या त्या हस्तिदंती मनोऱ्यात बसून घेण्यात आलेल्या होत्या असेच म्हणावे लागते. कारण (समकालीन) वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणाऱ्या भूमिकेतूनच त्या घेतल्या गेल्या, असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. 'चळवळीने उत्तम साहित्य कधीच निर्माण होऊ शकत नाही. कारण साहित्यात लोकशाही तत्त्व निरूपयोगी असते', असे ते जे म्हणतात ते एका मर्यादेपर्यंत मान्य होईलही पण सदासर्वकाळ ते मान्य होईलच असे नाही. कारण 'उत्तम साहित्य' म्हणजे कोणते साहित्य ? पारंपरिक निकषांच्याच आधारे साहित्याचे उत्तमत्त्व सदासर्वकाळ अर्थात सनातनपणे राहावे असे मानणे कितपत संयुक्तिक आहे. कारण पिढी बदलली की सर्व काही बदलते मग सांस्कृतिक निकषही बदलतात. साहित्यात लोकशाही तत्त्व निरुपयोगी असते असे ते म्हणतात, पण प्रत्यक्ष लोकशाहीत जगून साहित्यात मात्र लोकशाही नको असे ते जे बिंबवू पाहतात. ते बुद्धीला पटत नाही. तसेच 'साहित्यनिर्मिती ही एका व्यक्तीची असते, समूहाची किंवा झुंडीची असू शकत नाही.' असे जे ते म्हणतात तेही पूर्णत्वाने पटत नाही. खरे तर, 'साहित्यनिर्मिती ही वैयक्तिक पातळीवर चालते' या तत्त्वाला चळवळ विरोधी नाहीच, पण लेखकाची व्यक्तिगतता ही समूहाच्या संदर्भातच घडत जाते त्याचे काय ? ते पुढे म्हणतात. '... साहित्याची चळवळ होणे किंवा तिचे लोकशाहीकरण करणे निरुपयोगी आणि कृत्रिम आहे. त्यातून साहित्याविषयी काहीही निर्माण होऊ शकणार नाही. फार तर साहित्य क्षेत्रात राजकारण शिरु शकेल.' परंतु मग जर साहित्याचं राजकारण असेल (जसे गुंटूर ग्रास म्हणतो) तर मग काय करायचे ? आणि साहित्य हे एक कार्निव्हल प्रमाणे असते तेव्हा साहित्यातून लोकशाहीला वगळता येऊ शकते का ? अलिकडील काळात तर लेखकाचाच अंत घडून आला आहे असे उत्तराधुनिक जग मानत आहे. त्याचा अर्थ काय?

'साहित्यिक हा जन्मावा लागतो, तो तयार करता येत नाही. कारण 'प्रतिभा' ही जन्मजात असावी लागते. ती प्रयत्नसाध्य नसते आणि साहित्य ही प्रतिभावंतांची देणगी असते. चळवळीने प्रतिभावंत निर्माण करता येत नाहीत.' हे त्यांचे आक्षेपही साहित्यनिर्मितीची ठेकेदारी एका विशिष्ट वर्गाच्याच हाती राहावी अशा पारंपरिक इच्छेच्या परिपाकातून घेण्यात आलेले दिसतात . खरे तर चळवळ साहित्यिक निर्माण करत नाही. परंतु 'पैलू' मात्र करू शकते. कारण चळवळ आपल्या संस्कारांनी माणसातल्या उपजत प्रतिभेला आणि प्रतिभा शक्तीला पैलू पाडू शकते. असेच तिसऱ्या आक्षेपाबाबतही म्हणता

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III July - September - 2018

English Part - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Preparing Global Teachers: A Need of Time **Ms. Ramakanti** **Prof. Anil Shukla**	1-10
2	Growth of Slums with Special Reference to the Slums of Core Zone in Siliguri Municipal Corporation, Darjiling District, West Bengal **Ranjita Roy Sarkar** **Ranjan Roy**	11-23
3	A Study on Emotional Adjustment of B.Ed. College Students in Hardoi District **Surendra Pratap**	24-32
4	Improving the CSR Process for Social Benefits **Dr. Vineet Chouhan** **Dr. Shubham Goswami** **Enock Maina**	33-39
5	Impact of Internal and External Governance Practices on Firm's Performance **Himanshu Sanghvi**	40-49
6	Trataka-Exercise to Increase Sharp Sightedness and Visual Concentration of Sportsman **Dr. Shivaji Suryawanshi**	50-57
7	A Study on Recruitment and Selection Practices of Retail Jewellery Showrooms in Dindigul City **Padma A.** **Dr. M. Sounda Rapandian**	58-67
8	Rajashri Shahu Maharaj and Music **Dr. Sunil C. Amrutkar** **Bhushan S. Wankhede**	68-70

Scanned with OKEN Scanner

8. Rajashri Shahu Maharaj and Music

Dr. Sunil C. Amrutkar
Vidyawardhini College, Dhule (Maharashtra).
Bhushan S. Wankhede
Student, North Maharashtra University, Jalgaon.

Rajashri Shahu Maharaj is renowned for his lasting contribution in the political, social, educational, wrestling spheres. But few are aware of the very invaluable work done by Shahu Maharaj for the promotion of dramatic and musical arts.

The festival days used to be replete with musical programmes and kirtanas. As a result more and more artistes thronged to Kolhapur. Kolhapur became a veritable mecca of arts and artistes. It was in such atmosphere that Shahu Maharaj inculcated the artistic spirit from his childhood and developed a taste for dramatic and musical arts.[1]

In 1883, Kolhapur Gayan Samaj was established. The fist musical programme of the maestro singer BhaskarbuwaBakhale was held in Nagar VachanMandir.[2]

Dewal Club was established in 1892. It was started by the management of Kolhapur Gayan Samaj. This was the first society devoted to music in India.[3]As the club took some shape and began growing, Shahu Maharaj generously granted the plot to the club where it stands today, and also made an adequate grant for the building. A big musical festival was arranged for raising funds for the building. In it local and outside artistes participated. The club had staged on this occasion Madhavrao Joshi's play Vinod in which the famous film director, V. Shantaram, BhaljiPendharkar took part. BhaljiPendharkar was a singing actor then. Theatre lovers thronged in great in great numbers to see this play, as it was humorous and contained a caricature of the songs in Manapman. Shahu Maharaj rarely attended plays performed for the general public or written for them. He used to get plays written and performed for his court. But he was personally present at the performance of this play and enjoyed it very much. It was staged then in today's KeshaoraoBhosale Theatre.

In 1919, the silver jubilee of the club was celebrated. The first musical conference was called by this club in 1924. Till that time musical conference was an unknown entity in this club in Maharashtra. The club witnessed many mehfils of artistes. The main moving and inspiring

spirit, behind the great renown and acclaim won by the club, was entirely provided by Shahu Maharaj.[4]

On festive occasions the Khansaheb used to sing with his brother before the Devi. It was due to Shahu Maharaj that the connoisseurs of classical music in Kolhapur, and consequently in Maharashtra got acquainted with the Jaipur Gharana style, which has earned a great name in Maharashtra in the last five or six decades. It was at the same time an object lession in secular outlook cultivated by the Maharaj by giving an opportunity to two Muslim singers, Alladiakhan and Haiderkhan, to sing in a Hindu temple.[5] This was in a way a prologue to the social movement launched by the Shahu Maharaj.

When the well-known singer of the KiranaGharana, Abdul Karim Khan visited Kolhapur for the first time, Shahu Maharaj arranged his singing programme at his court and gave him a generous reward. At this time Abdul Karim Khan stayed for a number of days.

Shahu Maharaj had adorned the Kolhapur court with a galaxy of singers and musicians such as Alladiakhan, Kantaprasad, Haiderkhan, HaiderbuxSarangiye from Mysore, BapuraoDinde, VishwanathbuaJadhav, SadhalePakhavaji etc. The patronage extended by Shahu Maharaj to classical singing led other Sardars and Jahagirdars also to emulate him.

On one such visit when Balgandharva had come to Kolhapur to lean singing from Appayyabua, ShahuMaharaj listened to his singing. His sweet voice, handsome appearance and engaging manners attracted the Maharaj. The Maharajmanoeuvred to send Balgandharva skillfully to the Kirloskar Company at Miraj. It was owing to the unerring vision, nobility of sentiment, keenness and affection of the Maharaj, that Balgandharva did not remain only some ordinary singer. The unique inspiration behind Balgandharva who came into the social limelight was provided by ShahuMaharaj and LokmanyaTilak.

Shahu Maharaj expired in 1922. ShahuMaharaj's tradition of giving encouragement to theratical activities is continued today by the present ChhatrapatiShahajiMaharaj who has given a grant of rs. 10,000 to the Marathi NatyaParishad to present an annual 'YuvrajShahu Gold Medal'.[6] This is indeed a creditable endowment.

Conclusion

Just as the Shahu Maharaj gave patronage to various fine arts, he also helped many artistes by providing them livelihood, giving lands, houses, employment and other help even on hereditary basis. Being aware that the actors, drama companies or any artistes suffer from

...ancial handicaps, he deputed ShriBhaskarraoJadhav to attend the Natyasammelan at Pune to suggest some lasting scheme for such contingencies. The plan for an actor's provident fund was formed there. Bhaskarrao Jadhav was the first representative sent by Kolhapur to attend the Natyasammelan. It was the ambition of the Maharaj that Kolhapur should serve as a veritable mine of artistes and that Kolhapur should win glory as a city of arts. For this Shahu Maharaj devoted his whole life. Kolhapur is today the only city in India, where one can see statues raised to artistes. The merit is due to the Maharaj that such statues are adorning "this city of artistes.

References

1. Salunkhe P.B., ***Chhatrapati Shahu The Pillar of Social Democracy***, Govt. of Maharashtra, Mumbai, 1998 pg.290
2. ***Ibid.*** pg. 290
3. Sangve Vilas, ***Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj Karyava Prabhav***, Express Publishing House, Kolhapur, 2001 pg. 63
4. ***Ibid.*** pg. 297
5. ***Ibid.*** pg. 298
6. ***Ibid.*** pg. 301

Reading

- KeerDhananjay, ***Shahu Chhatrapati A Royal Revolutionary***, Popular Prakashan, Mumbai 1976.
- Bhagat R.T., ***Shikshan Maharshi Rajarshi Shahu Maharaj***, SiddharthPrakashan, Pune 1991
- PawarJaysingrao, (ed.), ***Rajarshi Shahu Smarak Granth***, Kolhapur, 2007
- PawarJaysingrao, Rajarshi Shahu Chhatrapati JeevanvaKarya, Kolhapur, 2012
- Bhole B.L., ChhatrapatiShahuMaharaj, Pune, 1991

74

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III July - September - 2018

Marathi / Hindi - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

११. भारतीय शिल्पकला: ऐतिहासिक जागतिक वारसा

प्रा. राजविरेंद्र सिंह रूबजी गावीत
इतिहास विभाग, विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

जगात भारतीय संस्कृतीचा गौरव केला जातो. कारण भारतीय संस्कृतीने साहित्य, कला, स्थापत्य, सभ्यता समृध्द वारसा जोपासलेला आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन भारतातील अनेक ऐतिहासिक कला व स्थापत्याला जागतिक वारसा म्हणून घोषित केले आहे. "विविध राष्ट्रातील समुदायांमध्ये सार्वत्रिक वारसा संरक्षणाची चेतना निर्माण करणे. आणि या सांस्कृतिक उपयोजनसाठी आवश्यक सहयोग सुनिश्चित करणे आणि विविध कारणांमुळे गमावलेले सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना करणे" या हेतूनेसंयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटनेच्या नोव्हेंबर १९७२ च्या पॅरीस अधिवेशनात जागतिक वारसा ठरू शकेल अशा नैसर्गिक व मानव निर्मित कृतीस जगाचा अमूल्य ठेवा किंवा वारसा घोषित करण्याचे ठरले. तेव्हा पासून भारतातील एकूण ३७ स्थळांना Word Heritage दर्जा दिला आहे. यावरूनच भारताची नैसर्गिक संपन्नता, समृध्द सांस्कृतिक वारसा प्रतित होतो.

भारतातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक तसेच तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीचे प्रभावी चित्रण प्राचीन भारतीय शिल्पकलेत आढळले. भारतीय शिल्पकलेने भारतीय संस्कृतीची वैशिष्टये जोपासली. पाषाणात निर्माण केलेली शिल्पाकृतीचे जग कलाकारांनी आपल्या हातांनी केवळ छिन्नी हातोडयाच्या सहाय्याने अभिव्यक्त केले आहे. या शिल्पकृती म्हणजे त्या काळातील संस्कृतीचे अभिलेखे आहेत. तत्कालीन चालीरीती, रूढीरीवाज आणि जीवनशैली याची माहिती याच शिल्पकलेद्वारे उपलब्ध होते. मूळात या शिल्पांची निर्मिती संवाद साधण्याच्या प्रक्रियेतूनच झालेली आहे. बौध्द धर्मियांनी आपल्या धर्मप्रसाराकरीता शिल्पकलेची परंपरा इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून सुरू केली, नंतरच्या म्हणजे पाचव्या शतकात वेरूळच्या शिल्पकला साकारत गेल्या यानंतरहिंदु धर्मियांनी त्याचे अनुकरण करून शिल्पकलेला सुरूवात केली. अशा विविध ठिकाणी निर्माण झालेल्या शिल्पाकृती भारतीय कलेचे प्रमुख वैशिष्टये ठरल्यात. प्रस्तुत शोध लेखनातून पुढील उद्दीष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

१) भारतीय शिल्पकलेचा उगम अभ्यासणे.
२) भारतातील शिल्पकलेच्या माध्यमातून प्रकटहोणारा सामाजिक आशय अभ्यासणे.
३) भारतातील लेणी शिल्पकलेवर प्रकाश टाकणे.

प्राचीन भारतीय शिल्पकलाही समाजजीवन प्रकट करणारी शिल्पकला होती. कलाकारांनी आपल्या कलेचे नाते जनजीवनाशी जोडले आणि जीवनातील विविध पैलूंचे चित्रण या शिल्पकलेद्वारे हजारो वर्षानंतरही पाषाणमूर्ती मधून

समाजासमोर प्रकटहोत राहिले. आपल्या देशातील शिल्पकलेचा वारसा तीन महान धर्मांच्या प्रसारासाठी एकाचवेळी जतन करण्यात आला. बौध्द, जैनतसेचहिंदू धर्माची धर्ममूल्ये या शिल्पकलेतून समाजापुढे मांडली गेली. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचा वसाही या निर्जिव कलेतून मांडला गेला आहे. जीवनातील सुख-दुःख, आशा आकांशा, यश-अपयश या भावता कलेच्या द्वारे प्रकट करता येतात आणि या भावना शिल्पकलेद्वारा प्रकट केल्या गेल्या. या सामाजिक जाणिवांना धर्माची पार्श्वभूमी असल्यानेहे भाव त्या शिल्पकलेत अंगभूत गुणांप्रमाणे बंदिस्त झालेले आहेत.

शिल्पकलेची एक प्रकारे स्वतंत्र भाषा असते. कारण शिल्पाद्वारे भावसंवाद अधिक प्रभावीपणे घडतो. जीवनातील सुख, दुःख, राग-लोभ, करूणा आणि प्रेम इ. भावना शिल्पकलेतून व्यक्त होतात. सत्य-असत्य, न्याय-अन्याय याबाबतीत कलेचे सामाजिक मूल्य लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

वास्तविक पाषाणात कोरल्या गेलेल्या शिल्पकृती दिर्घकाळ लोकांच्या स्मरणात आहे. शिल्पकृती पाहून भारताचे कलाविश्व कितीसमृध्द आहे याची प्रचितीही सर्वांना आहे. भारतातील समृध्द वारसा आश्चर्यकारक तेवढेच देखणे शिल्प बघण्याकरीता जगभरातील पर्यटक भारतात येतात. याबात युरोपिय प्रवाशांनी अत्यंत समग्र लिखाण केलेले आहे. थेवेनॉट, निकोलाय मनुची, चार्लस मॅलेट, कॅप्टन सिली आणि जॉन क्लॉर्क मार्शमन यांनी भारतीय स्थळांना भेट देऊन त्याबद्दलचे आश्चर्य उद्‌गार नोंद केलेले आहेत. कॅप्टन जे.बी. सिली याने इ.स. १८१० मध्ये वेरूळ लेण्यांना भेट दिली होती. मुंबईहून पायी प्रवास करूनतो वेरूळला पोहचला. 'द वंडर्स ऑफ एलोरा' या इ.स. १८२४ मध्ये प्रकाशित केलेल्या पुस्तकाततो नमूद करतो, "जगातील अनेक प्राचीन स्मारकांपैकी कुठल्याहीस्मारकाची वेयळच्या लेण्यांशीतुलनाहोऊ शकत नाही. कारण वेरूळचे शिल्प अद्वितीय आणि अद्‌भूत असे आहे."

भारतीय शिल्पकलेचा आरंभ बौध्द काळात झाला. हिनयान काळात सुरूवात झालेली परंपरा महायान पंथीयांनी तेवढयाच जोमाने पुढे जैन सांप्रदायिकांनी साधारणपणे त्यांच्या काळात गुफा खोदून शिल्पकलेद्वारे धर्मप्रसाराला सुरूवात झाली. त्यानंतर हिंदू धर्माच्या अनुयायांनी आपल्या धार्मिक परंपरेला शिल्पाकृतीमधून समाजासमोर मांडण्यास सुरूवात केली, बौध्द, जैन आणि हिंदू या वेगवेगळया धर्माच्या धर्मप्रसारकांनी कलाविषयक परंपरेने, धर्मप्रसारासाठी अमाप कष्ट घेतले. धर्म व कला यांचा समन्वयसाधून सहिष्णुतेचा एक संपन्न स्त्रोत या कलेद्वारे समाजापुढे प्रवाहित ठेवला.

प्राचीन भारतातील व्यापारहा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समुद्रमार्ग केला जात होता. ज्या काळात महाराष्ट्रातून इतर देशांशी समुद्रमार्ग व्यापार होत असतांना अजिंठा, वेरूळ व त्याच्या आजुबाजुचा परिसर अतिशय प्रगत अशा राजकीय आणि सामाजीक व्यवस्थेचा एक भाग होता. यातच सातवाहन राज्यकर्त्यांच्या काळात दक्षिणेत बौध्द धर्माचा अत्यंत झपाटयाने प्रसार झाला आणि त्या प्रसाराबरोबरच शैलशिल्प वैशिष्टयपूर्ण वास्तूकला शास्त्र प्रचलित झाले. वास्तविक प्रारंभी सातवाहन राज्यकर्ते वैदिक आचरण करीत होते. परंतू त्यांच्या उत्कर्ष काळात बौध्द धर्माला आश्रय मिळाल्याने शिल्पकलेस प्रोत्साहन मिळाले. पण सातवाहनानंतर राज्यकर्ते म्हणून आलेल्या वाकाटकांनीही या कलेस प्रोत्साहनदिले. त्यातूनच वाकाटक कालीक अजिंठा लेणी समूहातील सोळा आणि सतरा क्रमांकाच्या लेण्या उत्कृष्ट शिल्पकलेची नमूना म्हणून आजही साक्ष देत आहे. जसजसे महायान पंथाचा प्रभाव वाढत चालला, त्या प्रमाणे भगवान गौतम बुध्दांच्या विविध मुद्रांमधील मूर्ती निर्माण होऊ लागल्या.

Scanned with OKEN Scanner

सातवाहन वाकाटक, या राज्यकर्त्यांनंतर राष्ट्रकूटकालीन शिल्पकला विकसित झाली. राष्ट्रकूट राज्यकर्त्यांच्या काळात दोन महत्वपूर्ण शिल्प वास्तू निर्माण झाल्या. त्या म्हणजे वेरूळ येथील कैलास मंदिर व दुसरे पट्टदकल येथील जैनमंदिर होय. राष्ट्रकूट राजा पहिला कृष्ण याने त्याच्या कारकिर्दीत कैलास लेण्यांचे निर्मितीस सुरूवात झाली. द्रविड शैलीतीलही वास्तू खोदण्यास आठव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरूवात होऊनही काम नवव्या पूर्ण झाले.

संपूर्ण मंदिर शिखरांपासून पायथ्यापर्यंत, वरपासून खालपर्यंत एका प्रचंड मोठ्या डोंगरात कोरून तयार केलेले आहे. मंदिराचा आकार त्यातून कोरला आहे तो प्रचंड आकाराच्या पाषाण हा मूळ डोंगरापासून चारही बाजूस काटकोनात वरपासून खालपर्यंत प्रचंड चर खोदून वेगळा केला आहे. कैलास लेण्याचे भव्यदिव्य आणि रमणीय असे शिल्प आपल्याला संमोहित करते. उत्कृष्ट वेषभूषा, केशभूषा आणि अत्यंत सुंदर अशा अलंकारांनी परिपूर्ण स्त्री-पुरूष त्यात वास्तूत वावरतांना दिसतात. निर्जीवतेतून सजीव झालेली शिल्पकला सर्वांचेच आकर्षित करते. वेरूळचे कैलास लेणीही पुराणातील शिवकथा, शिवचरित्र आणि शिवमहिमा या तत्वावर आधारीत पुराणातील कथा कल्पना व आख्यायिका मूर्त स्वरूपात साकारलेल्या आहेत.

इ.स. दुसऱ्या शतकापासून ते इ.स. दहाव्या शतकापर्यंत काठेवाड, राजस्थान, ओडीसा, तामिळनाडू व महाराष्ट्र या भागात सुमारे १२०० लेणी कोरण्यात आली. यातील महाराष्ट्रातील लेणी स्थापत्यशास्त्र दृष्ट्या व संख्येनेही अधिक महत्वाची ठरतात. भाजे, जुन्नर, घारापुरी ही काही प्रसिध्द ठिकाणे आहेत.

शिल्पकला प्रारंभी अवस्थेत लेणी कलाकारांतून साकार झाल्यानंतर भारतीय शिल्पकला मंदिराच्या स्थापत्यात वाढू लागली. भारतात मूर्तिपूजेला प्रारंभ झाल्यावर लहान आकाराच्या धार्मिक निवाऱ्याचे रूपांतर हळूहळू देवळात झाले व पुढे दक्षिणेत व ईशान्य भारतात मंदिरे उभारण्यास सुरूवात झाली. मंदिर स्थापत्याच्या दृष्टीने अनेक राज्यकर्त्यांचे कालखंड महत्वपूर्ण ठरले. गुप्त, चालुक्य, चोल, पल्लव, होयसळ या राज्यकर्त्यांच्या काळात मंदिरातील शिल्पकला विकसित होत गेली.

इ.स. आठव्या शतकापासून नागर पध्दतीच्या शिखरांची पुष्कळ अशी अनेक मंदिरे बांधली गेली. नागर पध्दतीच्या मंदिराचा पाया आयताकार असतो आणि भिंतीचा बाहेरील भाग बहुकोनाकृती असतो. शिखर उभ्या रेषांचे व शंक्वाकाराचे वर निमूळतेहोत जाणारे असते. नागर शैलीचा उत्कृष्ट अविष्कार ओडीसामधील देवळात झालेला आढळतो. भुवनेश्वर, जगन्नाथपूर, कोणार्क येथील देवळे नागर शैलीचा अविष्कार मंदिरस्थापत्यातून प्रतिबिंबीत होतांना दिसते. तेराव्या शतकातील कोणार्क येथीलसुर्यमंदिरातील शिल्पकलाही सर्वोच्च शिखरावर पोहचली. या मंदिराच्या स्थापत्य शास्त्राच्या वैशिष्ट्यानुसार शिल्पकलेद्वारे साकारलेले लिंगराज मंदीर उत्कृष्ट स्थापत्याचा नमुना आहे. हे मंदिर इ.स. १००० मध्ये बांधले गेले. या मंदिराचे जगमोहन, नाटयमंडप, भोगमंडपहे भाग आहेत. उंदच उंद शिखरांची देखणी रेषा आणि मंदिराचे एकूण स्थापत्य व शिल्प यामुळे भुवनेश्वर येथीललिंगराज मंदिर म्हणजे भारताच्या स्थापत्य इतिहासातील उत्कृष्ट नमुना आहे. कोणार्क येथीलसुर्यमंदिर मंदिर-स्थापत्यात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण करणारे आहेत. या मंदिरातील रथकृती अत्यंत सुंदर व लक्षवेधी आहे. दक्षिणोत्तर बाजूस बारा-बारा रथचक्रे कोरली आहेत.सुर्याचा रथ ओढण्यासाठी सात घोडे जुंपलेले आहे. तर चोलकालीन सर्वोत्कृष्ट मंदिर तंजावर येथे आहे. येथील बृहदेश्वराचे मंदिर राजराजा चोल (इ.स.९८५ ते १०१८) या बांधले. एका रेषेत एकासमोर एक बांधलेले विमानत शैलीहे येथील मंदिराचे वैशिष्टये आहे. तर चोलांचे दुसरे उत्कृष्ट मंदिर म्हणजे गंगाईकोंड चोलपूरम येथे आहे. हेमंदिर राजेंद्र चोल याने बांधले.

समारोप

कुठल्याही देशातील लोकांच्या प्रतिभेचे संपूर्ण चिरकालीन असे दर्शन त्या देशातील शिल्पकलेवरून घडते. भारतीय शिल्पकला कलेप्रती इतिहास घडवणारी कला आहे. विविध प्रांताच्या कलाकुसरीतून विविध छटा प्रगट करीत अनेक शतकेतीसातत्याने टिकवली गेली आहे. भारतातील लेण्या, मंदिरे, म्हणजेच मंदिराची प्रमाणबध्दता व त्यातील अनेक शिल्पेहीश्रेष्ठ दर्जाची आहे. एकापेक्षा एक अशी अत्यंत महत्वपूर्ण आणि शिल्पकलेचा उत्तुंगतेच्या शिखरावर पोहचवणारी शिल्पकला भारतात आढळतात. आपला हजारो वर्षांचा सांस्कृतिक ठेवा जतन करणारी, त्याचे महत्व सांगणारी व पुराणातील मिथके उद्धृत करणारीही शिल्पकला आपआपल्या गतकाळातील वैभवाची जाणीव देतात पण सांस्कृतिकसंदेशही देतात.

ज्या काळात शिल्पकलेची निर्मिती झाली. त्या हजार, दीडहजार वर्षांपूर्वीच्या काळातील सामाजिक सांस्कृतीकस्थितीशी शिल्पकला जवळीक साधतात व वर्तमानस्थितीतते आपल्याशी संवाद साधत आहे. असे आपणास जाणवते. कागद, मृदाही माध्यमे कालौघात नष्टहोतातही माध्यमे अल्पकाळ टिकतात. परंतु पाषाणातील शिल्पकलेस चिरंतन मूल्य आहे. श्रेष्ठ अभिव्यक्ती करणारा कलावंत हा समर्पण नावापेक्षाही प्रत्यक्ष सामाजिक अभिव्यक्तीवर भर द्यावा लागतो. त्यामुळे महान कार्य करूनही कलावंतांनी कोठेही आपले नाव कोरले नाही.

संदर्भ सूची

१) टिपरे राधिका, वेरूळ लेण्यातील शिल्पवैभव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००६
२) देगलूरकर, गो.म. प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
३) झा.डी.एंन. प्राचीन भारताची रूपरेषा, केसागर प्रकाशन, पुणे
4) Jaypalan N. A History of Indian Culture, Atlantic publishers & Distributors, New Delhi- 2001
5) MathurRamprakash, Architecture of India Muralilal& Sons, New Delhi, 2006
६) मिश्र रतनलाल, स्मारको का इतिहास ईना पब्लिशर्स, जयपूर
7) Sharma R.S. The Indian Historical Review, Indian Counsil of Historical Research, Delhi.
८) Khandpal Pawan- 'Indian Culture and civilization' ABD publishers, Jaipur, India- 2007

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-august-September-2018

Vol. 5 Issue-3

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन वा पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबधित लेखाकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 60 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
July 2018

21	बौद्ध धर्म के संदर्भ में डॉ. बाबासाहब आंबेडकर का चिंतन	- डॉ. रोझा मेश्राम	106
22	वर्ग विहीन समाज का पक्षधर : प्रगतिवाद	- डॉ. अनिरुद्ध प्रसाद व विजयकुमार	114
23	गोवा का इन्क्विझिशन और कोंकणी	- प्रा. नित्यानंद नायक	118
24	प्रगतिवादी काव्य में यथार्थवादी दृष्टीकोन	- डॉ. अनिरुद्ध प्रसाद व विजयकुमार	122
	मराठी विभाग		
25	आदिवासी जीवन आणि हिंदी कादंबरी	- डॉ. प्रमोद भगवान पडवळ	126
26	खान्देश नामोत्पत्ती	- डॉ. शिवाजी वाघमोडे	132
27	मावची समाज आणि मावची बोली	- डॉ. विजय केसकर	135
28	भारतातील धनगर जमात : एक दृष्टीक्षेप	- प्रा. जगतराव धनगर व डॉ. महेश बडवे	139
29	लोकगीते आंणि कुपोषण	- डॉ. अंजली मस्करेन्हस	144
30	चांदवड परिसरातील स्त्रियांच्या लोकगीतांतील पुरुष प्रतिमांचे वाचन	- प्रा. अरुण ठोके	149
31	संत नामदेवांच्या अभंगातील स्त्री चित्रण	- प्रा. हिरा वाघ	158
32	संत तुकाराम व्यक्ती आणि वाङ्मय	- प्रा. भूषण बंड	161
33	समर्थ शिष्य कल्याणस्वामी : व्यक्ती आणि वाङ्मय	- डॉ. विनोद गोरवाडकर	165
34	ग्रामगीतेतून व्यक्त होणारा तुकडोजी महाराजांचा स्त्री जीवनविषयक दृष्टीकोन	- प्रा. परिणीता घडुले	169
35	महात्मा फुले यांचा 'शेतकऱ्यांचा आसूड'चे सद्यकालीन महत्त्व	- प्रा. नंदकुमार माने	176
36	अण्णाभाऊ साठेंच्या कादंबऱ्यातील संघर्ष आणि चित्रपट	- संजय मोरे	179
37	ग्रामीण साहित्य आणि अभिरुची	- प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला देवरे	184
38	अण्णाभाऊ साठेंच्या कादंबऱ्यातील भाषिक वेगळेपण	- संजय मोरे	187
39	दलित साहित्य चळवळ	- डॉ. प्रकाश जाधव	194
40	१९९० नंतरची मराठवाड्यातील कादंबरी	- डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने	199
41	प्रेमानंद गज्वी यांच्या नाट्य वाङ्मयातील स्त्री प्रतिमा	- स्नेहलता आवळे	203
42	डॉ. महादेव वाळुंज लिखित 'माझ्या हिरकणीची वाट' : एक चिरंतन संघर्ष	- डॉ. जी. आर. ढेंबरे	207
43	प्राकृत भाषेतील प्रतिकात्मक साहित्य	- प्रा. बाळासाहेब गणपाटील	213
44	वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा स्पर्धा परीक्षा विषयक असलेल्या मतांचा तुलनात्मक अभ्यास	- डॉ. हेमंतकुमार देवरे	216
45	कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे शालेय समायोजन आणि शैक्षणिक संपादणूक यातील सह-संबंधांचा अभ्यास	- ज्ञानेश्वर पाटील	222

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 60 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
July 2018

16

प्राकृत भाषेतील प्रतिकात्मक साहित्य

प्रा. बाळासाहेब गणपाटील

प्राकृत, पाली, संस्कृत विभाग

विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

Email : balasahebganpatil72@gmail.com

प्राकृत साहित्यात जैन धर्मामध्ये अशी अनेक छोटे, मोठे कथानक आहेत कि ज्याच्यात भावात्मक गुणांना व्यक्तीत्व प्रदान करून उपदेश देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तसे उत्तर अध्ययन हे अनेक छोटया रूपकांनी भरलेले आहे. प्राकृत कथा साहित्य हे ज्ञानाचे अक्षय भांडार आहे. काव्यगुण संपन्न, विविध ज्ञानपुर्ण, मनोरंजन, धर्म, नीतीमय-मंगलप्रकाश जनमानसाप्रत पोहचविण्याचा प्रयत्न या प्राकृत साहित्याने केलेला दिसून येतो. याचे चांगले उदाहरण म्हणज हरिदेव लिखीत मयनपराजयचरिउ व हरिभद्रसुरी रचित समरादित्यकथा यातून आपणास दिसून येते व अनेक उदाहरणाच्या सहाय्यान आपणास प्राकृत साहित्यातील रूपकात्मक लेखान दिसून [illegible]

कोणी एका मनुष्याने एक बकरा पाळला. त्याला त्याने खूप खाऊ घातले. पण त्याचे अस्तित्व तोपयंत आहे, जोपयंत त्याचा गळा कापून, खाऊन टाकत नाही. अशा प्रकारचा तो मुर्ख आहे की जो सुख भोगून नरकात जाण्याची तयारी करत नाही.[1] अशाप्रकारे एकदा तीन व्यापारी आपले मुळ धन घेऊन निघाले, एकाने त्याच्यात वाढ केली व तो घरी परत आला, दुसरा जेवढे होते तेवढेच घेऊन परत आला, आणि तिसरा जेवढे होते त्यात घट करून आला. अशा प्रकारे मनुष्यत्व हेच खरे मुलधन आहे. देवगति ही त्याच्यात झालेला लाभ आहे, तर तिसरे म्हणजे नरकगति आहे. म्हणजे त्याच्यात घट आहे.[2] मानसिक श्रध्दा हे नगर आहे. तप आणि संयम हे त्याच्या दरवाजाचे कडे आहेत. क्षमा, पराक्रम, धनुष्यबाण हे या नगराची ध्वजा आहेत. मुनिंनी सत्यांकडूनच परिमंथन केले पाहिजे. तपरूपी बाणाने कर्म-कंचुकाचा भेद करून विजयी होवून संसारी ज़ीवनातून मुक्त झाले पाहिजे.[3]

एखाद्या जंगलात आग लागली आहे आणि सगळे जीव-जंतु जळून राख होत आहे. तरी पण दुसरे प्राणी आनंदाने इकडे-तिकडे विहार करीत आहे. राग-द्वेष रूपी अग्नीत सगळे जगत जळते आहे आणि आम्ही काम-वासनेत तृप्त होवून कसलाच विचार करू नाही.[4] ''ज्याप्रमाण एक गोला दुसरा सुखा'' त्याप्रमाणे लालची जीव आसक्त आहे विरक्त नाही.[5] मयनपराजयचरिउ यात हरिदेवाने अनेक रूपक योजून या कथेला बळ दिले आहे.

राजा कामदेव हा मोह, अलंकार, अज्ञान इ. सेनापतीसह 'भव' नगरात राज्य करीत होता. चरित्रप्राप्त जिनराज त्याच नगरात आहे. तो मुक्ती रमणीबरोबर विवाह करू इच्छितो इ. यात आहे.[6] कुम्मापुत्तचरित्र यात जिणमाणिक्य म्हणतात की, यान, दान, तप, शिल व भाव या धर्माच्या ४ अंगाचे वर्णन आहे. मनुष्यजन्म दुर्मिळ आहे. हे तत्व सापडलेला रत्नाचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण न करता निष्काळजीपणाने समुद्रात हरविलेल्या व्यापाऱ्याने स्वार केले.

तइं मनुयत्तं बहुविहभवं भ्रमणराणहि कईकईवि लब्ध।
रवणभिजेण हार पमायभत्यवतो जोवो।[7]

अशा प्रकारे रचनेतील सर्व पात्र भावात्मक व कल्पीत आहे. काव्याचा रस खंडीत झाल्यास काव्यत्व रस निर्मिती साधता येत नाही. मुळ पात्रांना सजीव बनविण्याचा प्रयत्न होतो. यात रूपक, उपमा, अतिशयोक्ती दोष आहे. सादृश्य मुळ अलंकार याचा उपयोग फार दिसतो. अर्थ अलंकाराशिवाय शब्द अलंकाराचा उपयोग जास्त होतो.

एक सरोवर होते, तेथे खूप पाणी होते. आणि तेथे सुंदर अशी कमळाची फुले चारही बाजुंनी उमलत होती. पण त्यामध्ये एक अतिशय सुंदर असे कमळाचे फुले होते की, जे अतिशय सुंदर व मनमोहक करणारे होते. पुर्वकडून एक

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 60 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
July 2018

मनुष्य आला, त्याने त्या फुलाला तोडण्याची इच्छा मनात घेवून सरोवरात गेला. परंतु तेथे चिखल मोठ्या प्रमाणावर होता. त्यामुळे तो तेथेच फसला. असे अनेक लोक तेथे आले व तेथेच फसले. पण वृध्द भिक्षुक तेथे आला. त्याने काठावर उभे राहून त्या फुलाला पाहीले. व त्या माणसांना देखिल पाहीले. नंतर तो विचार करू लागला की, या माणसांनी या जिनमार्गातील गोष्टी कळल्या नाही. त्यामुळे हे कुशल, पंडीत, ज्ञानी, मेधावी असुन काहीच नाहीत. तो बोलु लागला की, यांनी लहान मलाप्रमाणे मुर्खताप्रत व्यवहार केला आहे. त्यामुळे त्यांना त्याचे फळ मिळाले. त्या भिक्षुने काठावर उभे राहून आवाज दिला तर आश्चर्यच की, त्याच्या शब्दर्ध्वनिच्या सामर्थ्यांने ते फुल त्याच्या हातात आले.[8]

यावरून भगवान महावीर श्रोत्यांना याचा भावार्थ सांगतात की, हे जग म्हणजे सरोवर. आणि त्यांचे कर्म म्हणजे पाणी. येथील कामवासना हाच त्या सरोवरातील चिखल आहे. आणि सरोवरात जे काही लहान-मोठे कमळ आहेत. ती त्याची जनता व एक मोठे फुल म्हणजे राजा होय की जो सगळयांना आकर्षित करतो. वेगवेगळया मतांचे कमी अधिक प्रमाणात असणारे ते लोक आहेत की जे राजाला आपला मताने चालणारा अनुयायी बनवण्याच्या प्रयत्नात तेथे फसत आहे. तो भिक्षु म्हणजे खरा धर्म आहे कि जो तेथे येवुन उभा आहे. तो तट म्हणजे धर्मतीर्थ होय. धर्मकथा ही त्याचा आवाज आहे आणि त्या महाकमळाची प्राप्ती म्हणजे त्याचा निर्वाण लाभ होय. या रूपकाच्या सहाय्याने भगवान महाविरांनी भौतिकवाद, ईश्वर वाद, नियतिवाद, दार्शनिक मतांचे स्वरूप सांगितले आहे. आणि त्याच्या चांगल्या-वाईट मतांवर विचार केला आहे.

साहित्यकारांनी कथेचे स्वरूप कल्पनेनी रचलेली अलाशी सत्य अशी कथा आहे. संघदास गणी कृत प्राकृत कथा **वसुदेवहिंडी** यात अनेक प्रकारच्या सुंदर-कथा दिसून येतात. (हरिभद्रसुरी) कृत समरादित्यकथा हे एक यथार्थत: एक प्रतिक आख्यान आहे. ज्यात दर्शविले गेले आहे की, कषायांनी वशीभूत मनुष्य कशाप्रकारे खाली पडतो. आणि शुभ कर्माने कसा उच्च व उच्चतम गति प्राप्त होते. **वसुदेवहिंडी आणि** समरादित्य कथात आम्हाला प्रतिक कथा मिळते. आणि मधुबिंदु दृष्टांता द्वारे प्राकृत साहित्यात प्रसिध्द आहे ते पुढील प्रमाणे-

''एक दरिद्री मनुष्य पैसे मिळवून सुख-लालसा प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने व्यापार करण्यासाठी परदेशात निघाला. रस्त्यात मार्ग चुकला, एका घनदाट वनात गेला. उपाशी अवस्थेत हिंडत असतांना त्याच्यामागून मदोन्मत्त हत्ती त्यावर आक्रमण करणार, तितक्यात एक राक्षस दिसला. स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी समोर असणाऱ्या वटवृक्षावर चढून प्राण वाचविण्याच्या प्रयत्नात, अपयशी ठरला. शेवटी विहीरीत उडी मारली. पण स्वतःच्या भाग्याने एक फांदी पकडून राहिला. तेथे चार सर्प त्या विहीरीत त्याला दिसले. व भयंकर असा अजगर दिसला. वरती दोन काळे, पांढरे उंदिर कुरतडतांना दिसले. त्या हत्तीने त्या वृक्षाला जोरात ढकलले. त्या आवेशाने तेथे असणारे मधमाशीचे पोळे विस्कळीत झाले व त्यातील मधू-बिंदु त्याच्या तोंडात गेला, त्याला चाटत तो आनंदीत झाला. व दुसरा मिळण्याच्या अपेक्षेने विहीरीत पडून मृत्युमुखी गेला.[9]

आता या उदाहरणाचा सारांश ऐका. ''या कथेतील पुरूष जीव आहे. त्या वनात भ्रमण म्हणजे प्रत्येक वेळी जीव चारगतीत भ्रमण निशाचरी म्हणजे वृध्दावस्था व हत्ती म्हणजे मृत्यु, चार सर्प म्हणजे चार कषाय, मधमाश्यांचे चावणे म्हणजे जीवनातील अनेक रोग आहेत. अजगर म्हणजे नरकगती आहे. तो मधुबिंदू म्हणेज तृच्छ विषय सुख भोगणे.''

हरिभद्रसुरीनंतर प्रतिकात्मक शैली उद्योतनसुरींनी **कुवलयमाला** या ग्रथाद्वारे विकसीत केली. नायक कुवलयचंद्र व नायिका कुवलयमाला या द्वारे केली. पूर्व जन्मातील मायादित्य, चंडसोम, मानभट्टा- मोहादत्त, लोभदेव यांनी प्रतिज्ञा केली की पुढील जन्मात यथाशक्ती धर्म जागृत करू, सद्गती प्राप्त करू-

''काहो य माणो अ अणिग्गरिया
माया य लोहा पवड्डपहसा।
चज्जरी तुह कविणा कसाया,

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 60 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
July 2018

सिचती मुलाइं मु गब्भवस्त।।"[10]

क्रोध, मान, माया, मोह व लोभ यांना चंडसोम, मानभट्ट, मायादित्य लोभदेव-यांच्यातून कषाय नोंद करून मोक्ष प्राप्तीचा उपाय सांगितला. यात प्रतिकात्मक शैलीचा परमउत्कर्षाप्रत नेण्याचे कार्य केले. हे प्राकृतरूपक रचनेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

सिध्दर्षीने जवळजवळ सर्व जैनधर्म प्रतिकात्मक रूपात आणले आहे. संसारी जीवनाचा धर्मयानाद्वारे सांगाडयाचा प्रयत्न केला आहे.

हरीवंश कोछड यांच्यामते अपभ्रंश प्रचलीत कथा- या धर्माच्या आधारावर आहेत. प्रतिकात्मक कथा सुंदर, सरस, रोचक, धुंद व परिणामी संवेग निर्माण करणाऱ्या या कथांत उपदेश, निती, धर्मतत्वे यांच्या आधारे धर्मकथा बनल्या. प्रतिकावरील अधिकार कविप्रतिभेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. योग्य अनुभवांना योग्य प्रतिके शोधून तार्किक पध्दतीने जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे, कल्पनेच्या पातळीवर इंद्रियगोचर होऊ शकणारा व जाणिवेने भरलेला काव्याचा प्राथमिक घटक म्हणजे प्रतिमा होय. काव्य ही सर्वश्रेष्ठ कला आहे.

रूपकात्मक लेखनात वस्तूंमधील संबंधाला प्राधान्य ओतुन, कल्पनाशक्तीने जीव व वस्तुमधील सादृश्य व विरोध शोधून काढणे. एकत्वात अनेकत्व पाहणे. अनेकत्वात एकत्व पाहणे. आहेला नाकारणे, व नाहीला आकारणे या क्रिया प्रतिकात्मक काव्यात लिहिणे याला महत्वाचे स्थान प्राप्त होते. कारण सुंदर कल्पना योजून रूपक साधने हे अतिशय कठिण असते. पण याला सोपे करणे हे रूपकात्मक लेखनात व्यक्तीला साधन म्हणून वापर केला आहे. तरी अव्यक्त हे अधिक उन्नत आहे. अशी जाणिव असते. कथाकार हे जैन धर्माचे ज्ञाते, तत्वज्ञानाचे आचार्य, महर्षि, निती, धर्म उपदेशक, धर्मशिक्षक, संस्कृती रक्षक आहेत. त्यांना प्रतिभेची देणगी काव्यकल्पना यावी. म्हणून त्यांनी संवेदनशील मन व्यथित केले. शतशकेय सिध्दांताप्रमाणे लोकांना धर्मानुगति, धर्मानुरागी धर्मशास्त्र जीवांना मोक्ष प्राप्त करून देते हे या रूपकात्मक शैलीद्वारे आपणास सांगितलेले दिसून येते, म्हणून प्राकृत साहित्यात रूपकात्मक लेखनाला मोलाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ-

1. वाडेकर, आर.वैद्य 1954- उत्तराध्यायण, सं. पुणे
2. वाडेकर, आर.वैद्य 1954- उत्तराध्यायण, सं. पुणे
3. वाडेकर, आर.वैद्य 1954- उत्तराध्यायण, सं. पुणे
4. वाडेकर, आर.वैद्य 1954- उत्तराध्यायण, सं. पुणे
5. वाडेकर, आर.वैद्य 1954- उत्तराध्यायण, सं. पुणे
6. हरिदेव, 1962, मयणपराजयचरिउ, काशी, प्र. भारतीय ज्ञानपीठ
7. माधव, रणदिवे, 1984- कुम्मापुत्तचरिउ, पाथर्डी
8. वैद्य, प.ल. 1938 सुत्रकृतांग, सं. मोतीलाल बनारीदास, दिल्ली
9. हरिभद्रसूरि, 1926, समराइच्चकहा, कलकत्ता
10. उद्योतनसूरि, 1966- कूवलयमाला, मुंबई.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

176

76

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-2018 Special Issue – LX

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2017)

This certificate is awarded to

Research Journey
(ISSN: 2348-7143)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2017 = 6.261

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATI

Scanned with OKEN Scanner

177

हिंदी विभाग

28	बौद्ध एवं शैवो की दार्शनिक समन्वयाभिव्यक्ती : नाथ साहित्य	डॉ. शशिकांत सोनवणे	152
29	आचार्य नरेन्द्र का किसान एवं मजदूर आंदोलनो में योगदान	डॉ.राजीव रतन	163
30	नाटककार जगदीशचंद्र माथुर ('कोणार्क नाटक के विशेष संदर्भ में)	डॉ. सुचिता गायकवाड	169
31	हिंदी कविता और वर्तमान संदर्भ में रस सिद्धांत	डॉ.ज्ञानेश्वर महाजन	176
32	आदिवासी क्षेत्रो में महिलाओं की स्थिती	प्रा.आर.एन.वाकळे	180
33	विद्यानिवास मिश्र के निबंधो में पर्यावरण	डॉ. अनंत शिंगाडे	183
34	डॉ. सुशीला टाकभौरे के काव्य में अभिव्यक्त भारतीय समाज	डॉ. उद्धव भंडारे	186
35	'मोहें रंग दो लाल' में विषयों की विविधता	प्रा. अंजीता वेलीप	194
36	केदारनाथ अग्रवाल की कहानी 'समाज की भूल में नारी जीवन	प्रा. संतोष नागरे	201
37	संकिर्ण मानसिकता की प्रस्तुति : ' हे गंगा तुम बहती हो क्युं...?'	डॉ. धीरज व्हत्ते	204
38	हिंदी दलित कहानियों में अभिव्यक्त भारतीय समाज	डॉ. उद्धव भंडारे	208

मराठी विभाग

39	जैन धर्मातील दीक्षा	प्रा. बाळासाहेब गणपाटील	214
40	हिंदू धर्मातील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान व मानवी हक्क	डॉ. वंदना चौधरी	218
41	लोकसाहित्यातील लोकजीवन व लोकसमजुती	डॉ. बाबासाहेब शेंडगे	220
42	लोकनाट्य जांभूळ आख्यान	आश्विनी माने	224
43	कोकणातील लोकनाट्य 'नमन-खेळे'-एक चिकित्सा	दुर्गेश मजिक	230
44	साक्री तालुक्यातील अहिराणी ओवीगीतातील स्त्री-जीवन	डॉ.प्रकाश साळुंके	237
45	'कणसरी दुलं' मधील आदिवासींचे समाज वास्तव	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	243
46	चक्रधर स्वामींची साधकासाठी आचारसंहिता	डॉ. प्रवीण कारंजकर	247
47	संत चोखामेळा आणि त्यांचा परिवार	डॉ.काशिनाथ बऱ्हाटे	250
48	संत कवयित्रींच्या काव्यातील मुक्त आविष्कार	डॉ. शीला गाढे	257
49	विद्याधर गोखले यांची संगीत नाटके	प्रा. विद्या बावणे	260
50	१९६० पूर्वीच्या मराठी नाटकातील स्त्री	डॉ. अशोक लिंबेकर	263
51	महापुरुषांच्या कृतीशील जलनीतीची वर्तमानकालीन उपयुक्तता	डॉ. दादाराव गुंडरे	271
52	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्यता निर्मुलन	डॉ.उमाकांत वानखेडे	275
53	राजर्षी शाहू महाराज यांचे अस्पृश्यांच्या उद्धारांचे कार्य	डॉ. लता आंदे	279
54	महात्मा गांधींच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	डॉ. अनिल गर्जे	285
55	दलित कविता आणि सद्यस्थिती : एक आढावा	प्रा.सिद्धार्थ इंगोले	289
56	दलित कविता आणि सद्यस्थिती	डॉ. बाळासाहेब लिहीणार	292
57	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील गावगाडा	डॉ. सहदेव चव्हाण	295
58	ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री संघर्ष	डॉ. संतोष देशमुख	299
59	मराठी साहित्यातील स्त्रियांचे कथालेखन	डॉ.सुवर्णा गाडगे	302
60	राष्ट्रसंतांच्या लेखनातील राष्ट्रीय विचार	डॉ. प्रवीण कारंजकर	307
61	'पोटमारा' कादंबरीतून उच्च शिक्षित तरुणांच्या समस्या	डॉ.किशोर पाठक	311

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

जैन धर्मातील दीक्षा

प्रा.बाळासाहेब गणपाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे
मो. ९४२१५३८७६३
Email: balasahebganpatil72@gmail.com

प्रस्तावना –

आर्यावर्त भारतक्षेत्र श्रमणसंस्कृतीचा दिपस्तंभ आहे. भारतास चारित्रसंपन्न जीवनासाठी ५००० वर्षाची सांस्कृतिक परंपरा लाभलेली आहे. येथे जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रचंड प्रभाव होता आता कमी झाला आहे. वैदिक धर्माने प्रस्थापित केलेल्या नीतीनियमांचा चालीरीतींचा प्रभाव कोणत्या ना कोणत्या रुपाने तद्नंतरच्या सर्व धर्मात आढळतो, जैन धर्महीं त्याला अपवाद नाही.

दीक्षा म्हणजे धर्मसंस्कार, गुरुमंत्र, गुरुंनी केलेला उपदेश होय. असे भारतीय संस्कृती कोशात सांगीतले आहे. अशी दीक्षा सर्वधर्ममध्ये जवळपास त्या–त्या धर्माच्या प्रारंभ काळापासून आहे. दीक्षेचे प्रारंभी रुप पुष्कळसे साधे असावे. नंतर ते कालानुरुप वेगवेगळ्या पध्दतीच्या यम–नियमांनी बांधले गेले. धर्माचे व नीतीचे क्षेत्र एकच मानले गेले. जे जे धार्मिक ते ते नीतीमान, जे जे अधार्मिक ते ते नीतीपासून दूर असा एक साधारण समज रुढ आहे. वेगवेगळ्या धर्माचा आचार विचार, दीक्षाविधीचा मूळ उद्देश त्या धर्माचे स्वरुप स्वतंत्र इतरापासून वेगळे रहावे व तो धर्म मानणाऱ्या लोकांनी त्या नुसारच वर्तन करावे असा हेतू बहुतेक सर्व धर्मामध्ये होता. दीक्षा–विधी हा पारंपारिक कठोर अपरिवर्तनीय असा राहिला आहे. काळाप्रमाणे बदलत जावे धर्मांना वाटले नाही. कारण अशा पारंपारीक पध्दतीने वर्षानुवर्षे त्यांचा आचार निर्वेपणे चालू होता.

दीक्षेचे स्वरुप :– "जैन धर्म हा मुनीधर्म आहे. मुनी हा लौकिक जीवनात राहून आत्मशुध्दी करीत असतो."1 श्रावकाचार हा मुनीआचाराचा पाया आहे. सर्व श्रावक मुनीपदापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. संसारात ते आपल्या प्रयत्नाने शास्त्रानुसार आत्मशुध्दी करीत असतात.

प्रवज्ञा घेण्यासाठी आवतार, वृत्तीलाभ इ. ४८ क्रिया सांगितल्या आहेत.

तीर्थकरांच्या जीवनात –

१) गर्भकल्याण २) जन्मकल्याण ३) दीक्षा कल्याण ४) केवलज्ञान प्राप्ती कल्याण ५) मोक्षकल्याण

असे पंचकल्याणणि सांगीतली आहेत. यातील दीक्षा कल्याण हा विधी महत्वाचा आहे.

जैन धर्मात मुख्य भेद चार आहेत.

	पंथ	उपभेद
१	दिगंबर	०२
२	स्थानकवासी	३४
३	तेरापंथी	०२
४	मंदिरमार्गी	८४

भेद–उपभेद यात विभागलेल्या जैन समाजाचा दीक्षा विधी हा मात्र तत्वदृष्ट्या एकच आहे. यावावत सर्वाचे एकमत आहे. दीक्षा विधी संपल्यानंतर मात्र त्या त्या मुनींचे (साध्वींचे) आचरण भेद–प्रभेद यानुसारच होते.

दीक्षेची कारणे –

स्थानांग सुत्रामध्ये दीक्षेची दहा कारणे सांगींतलेली आहेत. ती पुढील प्रमाणे– १) "आगम ग्रंथाच्या ज्ञानामुळे मनात इच्छा निर्माण होणे (हरिभद्रसूरी) २) क्रोधजन्य दीक्षा ३) गरीबी ४) स्वप्नदृष्टांत निमित्त ५) प्रतिज्ञा ६) पूर्व जन्माचे स्मरण, ७) असाध्य आजार, ८) अनादर, ९) देवांच्या द्वारा धर्मागृत, १०) वत्सानुबंध (पुत्रप्रेमामुळे)"2

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

दीक्षेची पूर्वावस्था–

ज्याच्या मनात वैराग्य उत्पन्न झालेले आहे. ती व्यक्ती सर्व नातेवाईक यांची क्षमा मागून आचार्यांना शरण जाते. सर्व परिग्रह त्याग करुन साम्य जीवन जगण्याची प्रतिज्ञा करते.

दीक्षा–प्रवज्या लक्षण –

''सर्व परीग्रह त्यागी २२ परिषह जिंकणारा, कषायावर प्रभुत्व प्राप्त करणारा, पापारंभ रहित, लाभालाभ तृण, व कांचन''[3] इ. बाबतीत समभाव इ. लक्षणे सांगीतलेली आहेत.

दीक्षा घेण्यास योग्य व्यक्ती :–

''ज्याचे कुलश्रेष्ठ, गोत्रविशुध्द, उत्तम चारित्र, स्वभावाने शांत, तपसाधानेस समर्थ, ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य या वर्णातील व्यक्ती दीक्षा घेण्यास योग्य होय.

नपुंसक, दुराचारी, शारीरिक व्यंग, कुष्ठ रोगी, ६० वर्षानंतरची व्यक्ती, दीक्षा आचार अंगिकारण्यास असमर्थ व्यक्तीस दीक्षा दिली जात नाही.''[4]

दीक्षेस योग्य काळ–

''ग्रहणकाळ, अशुभ ग्रहांचा उदय, आकाशांत काळेकुट्ट मेघ, इंद्रधनुष्य, अधिक महिना, संक्रांत व क्षय तीथी अशा वेळी आचार्य दीक्षा देत नाहीत.''[5]

भरणी उत्तर फाल्गुना, मघा, रोहिणी इ. शुभफल देणाऱ्या नक्षत्रावर दीक्षा दिली जाते.

दीक्षेनंतरची कर्तव्ये –

वदसमिदि इंदियरोधो लोचो आवास्सक अचेलं आहाणं।
खिदिसयणं अदंत धावणं ठिदिभोयणं एयभात्तं चं।
व्रत संमितींद्रियरोधा: पंच पृथक् क्षितिशयो रदाचर्णः।
स्थिती सकृदशने लुंचावश्यक षट्के विचेलता् ऽ स्नानम्।।

अर्थात पाच महाव्रते, समिती इंद्रियनिग्रह, सहा आवश्यक क्रिया सात विशेष साधना हे २८ मुनींचे मुलगुण आहेत, यांचे काटेकोरपणे पालन करावे.

लोच क्रिया –

लोचो द्वित्रिचतुमोसैवरो मध्योऽधमः क्रमात।
लघु प्राग्भक्तिभिः कार्यः सोपवास–प्रतिक्रमः।।

अर्थात दोन महिन्यांनंतरची लोचक्रिया उत्तम, तीन महिन्यानंतरची मुनींची (साध्वींची) लोचक्रिया मध्यम चार महिन्याची अधम फलदायी असे शास्त्र मानते.

दीक्षा विधी–

दीक्षा घेण्याच्या पूर्वीच्या दिवशी–भोजनाच्या वेळी पात्रादिचा त्याग करुन आहार स्वीकारावा. पात्रात भोजन न करता दोन्ही हाताच्या ओंजळीत एकाच वेळी जेवढे जे एषणेप्रमाणे मिळेल तेवऐच फक्त भोजन करावे. चैत्यालयात गुरुच्या सानिध्यात यावे. चार प्रकारचा आहार त्याग करुन उपवास करावा.

घरप्रमुखाने चैत्यालयात गणधर इ.ची यथाशक्ती पूजा करावी. दीक्षेच्या दिवशी दीक्षा घेणाऱ्यास घरी स्नान घालून, उत्तम वस्त्रे, अलंकार यांची विभुषण करुन मिरवणूकीने वाजत गाजत चैतालयात आणावे. वैराग्य भावनेने युक्त असा तो सर्व कुटुंबियांची क्षमा मागून शास्त्र व गुरु यांची पूजा करुन, त्यांच्या सानिध्यात जाऊन, संघाच्या सर्वांच्या समक्ष गुरुंच्याकडे दीक्षेची याचना करतो.

गुरुंच्या आज्ञेने सौभाग्यवतीने तांदळाच्या काढलेल्या स्वस्तिकावर अंथरलेल्या श्वेत वस्त्रावर पूर्वाभिमुख पद्मासनात बसावे. नंतर गुरु महाराजांच्या आज्ञेने केशलोच करावा.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

शांतीमंत्र म्हणून मस्तकावर गंधोदक शिंपडले जाते. "ॐ नमो ऽ र्हते भगवते... सर्व विघ्नप्रणाशनाय... ॐ हाँ ही हँ हौ ह: असिआ उ सा सर्व शांतीकरु स्वाह

वर्धमान मंत्र –

"ॐ नमो भयवदो वड्ढमाणस्स रिसहस्स चक्कं जलंत गच्छई, आयासं लोयाणं भूयाणं जये वा विवादे वा थंवणे, रणंगणे वा, रायंगणे वा, मोहे वा, सव्वजीव सत्ताणं अपाजिदो भवदु रक्ख स्वाहा"

कोठेही विवादात रणांगणात, राजदरबारात मोहामुळे कोणत्याही प्रकारच्या प्राणीमात्राकडून (जीवाकडून) पराजीत होऊ नको, स्वत: रक्षणकर हा मंत्र म्हटला जातो.

पंचनमोक्कार म्हणून आचार्यांनी (गणधरानी) दीक्षा घेणाऱ्याच्या मस्तकावरील केश लोच करावा आणि

"ॐ हा अईभ्दयो नम:, ॐ ह्रीं सिध्देभ्यो नम:

ॐ हू सूरिभ्यो नम:, ॐ ह्रौ पाठकेभ्यो नम:

ॐ हू: सर्वसाधूभ्यो नम:"6

अर्थात अरिहंत सिध्द, सुरी, पाठक व साधू यांना नमस्कार असो, असे म्हणून गुरुने दीक्षा घेणाऱ्याच्या मस्तकावरील ५ वेळा केशलोच करावा व सकलकर्मक्षयार्थ भावपूजा भक्तीकायोत्सर्गसाठी मी केसलोच करीत आहे. असा ९ वेळा मंत्र जपावा.

दीक्षा घेणाऱ्याने गुरुंना हात जोडून दीक्षेसाठी याचना करती ती अशी–

"इच्छामि भंते सिध्दभक्ति काउसग्गओ कओ तसा–लोचेउं सम्मणाणं सम्मदंसणं सम्मचरित्त जुत्ताणं अट्ठविइ कम्म विप्पमुक्काणं अट्ठगुण संपएणाणं उड्ढलोयं अच्छयामि... स्वसिध्दाणं सया णिचकालं अंचेमि पूजेमि वंदामि णमस्सामि दुक्खक्खओ कम्मक्खओ बोहिलाभो सुगईगमणं समहिमरणं जिणगुणासंपत्ति होउ मज्झं." गुरु दीक्षा देतात वच २४ मलगुण अंगी बानवावेत अशी इच्छा करतात.

उत्तमक्षमार्दवार्जवि सत्यशौच्य। संयमतपत्याग अकिंचन ब्रम्हचर्य दशलक्षणिक धर्म

सर्व शीलव्रते, गुणव्रते, चारित्र, १२ तप या असणाऱ्या व्रतांचा सम्यक दृढ व्रतांचा अंगीकार करावा म्हणून सर्व व्रते समजावून देऊन शांती पाठ म्हणावा.

अशीर्वाद श्लोक –

"धर्मा सुख करो। धर्मस्स मूलं दया । धर्मेन शिवसुखं धर्माय तस्मै नम:।" असे गुरुंनी म्हटल्यावर हातात घेतलेले तांदूळ नारळ सुपारी गुरुंना द्यावी.

१६ संस्कार :–

"अयं सम्यगदर्शन संस्कार इह मुनौ स्फुरतु।" अशा प्रकारे सम्यक् ज्ञान, दर्शन चारित्र पंचेद्रिय जय परिषह जय १६ संस्काराचा उल्लेख करुन आचार्य दीक्षा घेणाऱ्याच्या मस्तकावर फुले अर्पण करतात.

१. नाम – नामधेय: त्वं शिष्योऽ सि।
२. उपकरण प्रदान – "ॐ णमो अरहंताणं मति भो अन्तेवासिन, षडजीवनिकाय रक्षणाय मार्दवदि गुणोपेतं व इंद पिच्छोपकरणां गृहाण गृहाण इति पिच्छिकादानं।"
३. शास्त्रज्ञान– "ॐ णमो अरहंताणं मति श्रुतावधि मन:पर्यय– केवल नानाय द्वादशांगे– श्रुताय नम:। भो अन्तेवासिन। इदं ज्ञानोपकरणं गृहाण गुहाण। इति–शास्त्रदानं।"
४. शौचोपरणं– कमडलू दाणं– "ॐ अरंहताणं रत्नत्रय पवित्रीकरणांय बाह्याभ्यन्तरमलशुध्दाय नम:। भो अन्तेवासिन् इदं शौचौंपकरणं गृहाण।"

दीक्षीत मुनीं–

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

रत्नत्रय प्राप्ती, दुक्खक्खओ, कम्मक्खओ, बोहीलाहो, सुगइगमणं– अशी इच्छा व्यक्त करतो तेव्हा तो क्षुल्लक मुनी होतो, नंतर एलक मुनी होतो.

आचार्य आशीर्वाद देतात. आचरण श्रेष्ठतेमुळे तो मुनीप्रमाणे वंदनीय होतो. आचार्यांना धर्मदेशना करण्याची विनंती केली जाते. गुरुदेव 'चातुरंगीय' नावाच्या अध्ययनावर प्रवचन देतात. 'जयं चरे जयं चिट्ठे'। याचा उपदेश केला जातो. शिष्यसुध्दा उत्कट वैराग्य भावनेने धर्मोपदेश श्रवण करतात.

"चत्तारि परमंगणि दल्लहाणि देहिणो
माणुसत्तं सुई सध्दा संजमंमि यं वीरिय।"[7]

सारांश –

माणसाच्या मनाच्या दोन बाजू आहेत. जग अधिक भौतिकवादी एका अर्थाने अशांत (क्रूर) त्यामुळे पैसा–ताकद–सत्ता–विज्ञान हे माणसाला सुख देतात असे दिसत नाही. अशा या जगास त्यागमय जीवनाची शिकवण दिलीच पाहिजे. मानवाच्या आत्मविकासाचे, त्याच्या लौकिक जीवन शांतीचे समाजसेवेचे, विरागी वृत्तीने तपस्वी जीवनाचे दुसऱ्याच्या भल्यासाठी आपल्या स्वार्थाचा त्याग करणारे स्वआचारातून प्रतिपादन करणारे कोणीतरी दीक्षित हवेच आहे. स्वत:च्या अध्यात्मिक उन्नती बरोबरच दु:ख सागरात बुडणाऱ्या जीवांना वाचण्यासाठी धर्म प्रभावना करणारे दीक्षा हे समाज सेवेचे व्रत आहे.

समाजाच्या स्वैर भोगवादी वृत्तीतच जीवांच्या (जगाच्या) विनाशाची बीजे पेरली जातात. अशा वेळी व्रत, नियम, तपसाधना, ध्यान धारणा इ. ची आवश्यकता आहे. हे आचरण कठोर आहे. पण तेच एका अर्थाने समाज बांधण्याचे काम करतात. त्यामुळे मनुष्य पूर्ण पापापासून दूर राहतोच असे नाही. कमीत कमी हिंसाही घडतच असते. त्या पापाविषयी त्याला भीती वाटते आणि हेच आजच्या युगात काही प्रमाणात तरी आवश्यक आहे.

मनुष्य हा विकारयुक्त प्राणी आहे. भौतिकवादाचे विकारांचे प्राबल्य जर थांबवले नाही तर मनुष्याचे जीवन पशू सारखे होईल. वाढती हिंसा, वाढता भ्रष्टाचार, चिंता, मृत्यू ही अशांतीची लक्षणे आहेत. संयमाचा मार्ग शोधावयाचा असेल तर पंचम काळात सुध्दा दीक्षित साधू–साध्वींचा धर्म प्रवचनाचा आवाज सर्व प्राणीमात्रास निश्चितच वाचवू शकेल.

संदर्भ –

१. डॉ.ग.वा. तगारे– प्राकृत साहित्याचा इतिहास भाग–२, म.वि.ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर १९८७, आवृत्ती प्रथम, पान नं. ५९
२. संपादक डॉ.दलसुख मालवणीया– स्थानांग– गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद १९७१, प्रथम आवृत्ती– १०.७१२
३. कुंदकुदाचार्य – बोधपाहुड – जीवराज जैन ग्रंथमाला सोलापूर, १९५१ प्रथम आवृत्ती , गाथा क्र.४५, ४७, ५१, ५२
४. संपा. चंद्रभूषण मणि त्रिपाठी– सुधर्मा– आचार्य श्री. आनंद ऋषिजी महाराज ट्रस्ट, अहमदनगर – १९८९, पान ६९
५. संपा. चंद्रभूषण मणि त्रिपाठी– सुधर्मा– आचार्य श्री. आनंद ऋषिजी महाराज ट्रस्ट, अहमदनगर – १९८९, पान ७०
६. संपा. चंद्रभूषण मणि त्रिपाठी– सुधर्मा– आचार्य श्री. आनंद ऋषिजी महाराज ट्रस्ट, अहमदनगर – १९८९, पान ७३.
७. संपा. आर.डी. वाडेकर– उत्तराध्यायनसूत्र– जैन साहित्य संशोधक समिती पुणे, १९५१, गाथा ५.४१

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III July - September - 2018

Marathi / Hindi - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asstt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - II - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	बाल अधिकार : स्वास्थ शिक्षा करूणा आनंदराव साळवे डॉ. डी. आर. कांबळे	१-६
२	प्राथमिक स्तर के शिक्षकों की व्यावसायिक प्रतिबद्धता का व्यावसायिक अभिप्रेरणा के संदर्भ में अध्ययन डॉ. सलमा नसीम	७-१३
३	प्राकृत साहित्य में ध्यान प्रा. बालासाहेब गणपाटील	१४-१८
४	विज्ञापन में इलस्ट्रेशन का महत्व : एक अध्ययन Ujjwal S. Kadode	१९-२४
५	इक्कीसवी सदी का महिला लेखन : 'दौड' उपन्यास के संदर्भ में। डॉ.ओमप्रकाश नायर प्रा. सुनिल अभिमन्यू गायकवाड	२५-२६
६	रघुकुलमणि श्रीराम एवं कत्थक नृत्य डॉ. वंदना चौबे अमित गंगानी	२७-२९
७	उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की आत्म जागरुकता का अध्ययन डॉ. सुधीर कुमार	
८	श्री गुरू अंगद देव जी: जीवन दर्शन प्रो. रणजीत सिंह	३०-३८
९	भक्तिकालीन प्रमुख कवयित्री मीराबाई हुडेद विजयलक्ष्मी बसवराज	३९-४१
१०	बी. एड. तथा प्रबन्धन पाठ्यक्रम में अध्ययनरत विद्यार्थियों की जीविका वरीयता का तुलनात्मक अध्ययन डॉ. जितेन्द्र सिंह गोयल	४२-४४
११	मूल्यों का संकट और मूल्य शिक्षा की आवश्यकता डॉ. सरोज राय	४५५१ ५२-५७

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

३. प्राकृत साहित्य में ध्यान

प्रा. बालासाहेब गणपाटील
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, धुलिया (महाराष्ट्र).

ध्यान का स्वरूप

योग से शुभाशुभ पुदगल कर्म परमाणुओं का आगमन होता है। मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय, और योग से कर्मों का बंध होता है। अनादि संयोगी पर्याय में एकत्व और ममत्व भाव के कारण जव शुध्दज्ञायक स्वभाव वाले त्रिकाली आत्मा का पृथक के अनुभव नहीं कर पाता। भेदज्ञान के द्वारा द्रव्यकर्म, भावकर्म और नोकर्म से भिन्न आत्मा का जब बोध होता है, तब परपदार्थों के प्रति इष्ट-अनिष्ट बुध्दि का अभाव हो जाता है और ज्ञान में झलकने वाले ज्ञेयाकारों तथा आत्मा में उत्पन्न होनेवाले भाव्य रागादिक भावों से आत्मा अपने को भिन्न मात्र ज्ञायक रूप समझने/मानने/अनुभूत करने लगता है। इससे पराश्रित परिणिति का रूपान्तरण स्वाश्रित परिणति की ओर होने लगता है। शुध्द ज्ञायक आत्मस्वभाव के अनुभव और प्रतीति हेतु आत्मज्ञान और ध्यान आवश्यक है। उससे संवर होता है। संवर के कारक हैं- सम्यक्त्व, व्रत, अप्रमाद, अकषा और अयोग। निर्जरा का प्रमुख हेतु आत्मध्यान है। आत्मध्यान से कर्मों का क्षय कर जीव निर्वाण प्राप्त करता है।

एकाग्र चिन्ता निरोध

धवला टीकाकार आचार्य वीरसेन स्वामी ने ध्यान तप का स्वरूप इस प्रकार कहा है-

'उत्तमसंहननस्य एकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानम्'[1] (षटखंडागम, पुस्तक 13, 5-4-26 पृ.64)

उत्तम संहनन वाले का एकाग्र होकर चिन्ता का निरोध करना ध्यान नाम का तप है। आचार्य वीरसेन स्वामी ने इस सम्बन्ध में गाथा 12 का संदर्भ दिया है-

जं थिरमज्झवसाणं् तं झाणं जं चलंतयं चित्तं।
तं होइ भावणा वा अणुपेहा व अहव चिंता।[2]

जो परिणामों की स्थिरता होती है, उसका नाम ध्यान है और जो चित्त का एक पदार्थ से दूसरे पदार्थ में चलायमान होना वह या तो भावना है या अनुप्रेक्षा है या चिन्ता है।

आचार्य उमास्वामी ने तत्वार्थसूत्र में ध्यान को परिभाषित करते हुए कहा कि- उत्तम संहनन वाले का एक विषय में चित्तवृत्ति का रोकना ध्यान है जो अंतर्मुहूर्त काल तक होना है। यथा-

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात।[3]

उक्त परिभाषा में ध्यान की अवधि अन्तमुहूर्त अर्थात मुहूर्त के भीतर दर्शायी है। आचार्य पूज्यपाद ने तत्वार्थसूत्र की सर्वार्थसिध्दि टीका में निम्न रहस्य उद्घाटित किये। मुहूर्त 48 मिनट का होता है।

1. आदि के वज्रर्षभनाराच संहनन, वज्रनाराचसंहनन और नाराचसंहनन ये तीन संहनन उत्तम हैं। मोक्ष का साधन प्रथम संहनन है।
2. अग्र पद का अर्थ मुख हैं जिसका एक अग्र होता है, यह एकाग्र कहलाता है। यहां अग्र विषय का सूचक है।
3. नाना अवलम्बन लेने से चिन्ता परिस्पंदवती हैं। उसे अन्य उग्र (मुखों) से लौटा कर एक अग्र या विषय में नियमित करना एकाग्रचिंता निरोध कहलाता है।
4. चिन्ता के निरोध का नाम ध्यान है- 'निरोधनं निरोधः। निरूध्यत इति निरोधः' जो रोका जाता है। इस प्रकार कर्म साधन है। चिंता से तात्पर्य चिंतवन-स्मृति से है।
5. निश्चल अग्निशिखा के समान निश्चल ज्ञान ही ध्यान है।
6. आचार्य पूज्यपाद ने चित्त के विक्षेप का त्याग करना ध्यान कहा है।

आचार्य जिनसेन ने अदिपुराण में ध्यान के स्वरूप और उसक प्रक्रिया का विशद वर्णन निम्नरूप से किया है-

तन्मय होकर किस एक ही वस्तु में जो चित्त का निरोध कर लिया जाता है, उसे ध्यान कहते है। जो चित्त का परिणाम स्थिर होता है, उसे ध्यान कहते है[4] जो चित्त का परिणाम स्थिर होता है उसे ध्यान कहते है। और जो चंचल रहता है उसे अनुप्रेक्षा, चिन्ता, भावना अथवा चित्त कहते हैं।[5] योग, ध्यान, समाधि, धीदोघ अर्थात बुध्दि की चंचलता रोकना, स्वान्तनिग्रह अर्थात मन को वश में करना और अन्तःता अर्थात् मन को वश में करना और अन्तःलनता अर्थात् आत्मा के स्वरूप में लीन होना आदि सब ध्यान के ह पर्याय वाचक शब्द है- ऐसा विद्वान कहते है,[6] जिस परिणाम से आत्मा पदार्थ का चिन्तवन करना है उस परिणाम को ध्यान कहते है, यह कर्तृ साधन की अपेक्षा है तथा क्रिया साधन की अपेक्षा चिन्तवन करना ही ध्यान है।[7] यह मुख्यता की दृष्टि से कथन किया है। यद्यपि ध्यान ज्ञान की ही पर्याय है और ध्येय को (ध्यान करने योग्य पदार्थ) विषय करने वाली है, तथापि एक जगह एकत्रित रूप से देखा जाने के कारण ज्ञान, दर्शन, सुख और वीर्यरूप व्यवहार को भी धारण कर लेता है। अर्थात आत्मा के जो प्रदेश ज्ञान रूप हैं वे प्रदेश ही दर्शानादिरूप हैं इसलिए ध्यान में दर्शन सुख आदि का व्यवहार किया जाता है।[8] ध्यान में उदासन रूप से समस्त पदार्थों का चिन्तवन किया जा सकता है। संसारी और मुक्त इस प्रकार दो भेदवाले आत्मतत्व का चिन्तवन ध्याता के उपयोग की विशुध्दि के लिए होता है।[9] उपयोग की विशुध्दि होने से बन्ध के कारण नष्ट होते है, और कर्मों का संवर और निर्जरा होने लगती है, और जवन को निःसन्देह मुक्ति प्राप्त हो जाती है।[10]

आचार्यकल्प पं. टोडरमलजी ने मोक्षमार्गप्रकाशक ग्रंथ में निर्विकल्प संज्ञा का स्वरूप 'एकाग्रचित्तानिरोधों ध्यानम्'[11] के संदर्भ में निम्न रूप से स्पष्ट किया, जो मननीय हैं-

जितने काल एक जानने रूप रहे तब तक निर्विकल्प नाम पाता है, सिध्दांन्त में भी ध्यान का लक्षण ऐसा ही आया है- एकाग्रचिन्तानिरोधें ध्यानम् एका का मुख्य चिंतवन हो अन्य चिन्ता रूक जाये- उसका नाम ध्यान है। सर्वार्थसिध्दी टीका में यह विशेष कहा है- यदि सर्वचिन्ता रूकने का नाम ध्यान है तो अचेतनापना आ जाये तथा ऐसी भी विवक्षा है कि सन्तान अपेक्षा नाना ज्ञेयो का भी जानता होता है, परन्तु जब तक वीतरागता रहे, रागादि से आप उपयोग को न भ्रमाये तब तक निर्विकल्प दशा है।

ज्ञान का एकाग्र होना ध्यान

आचार्य कुन्दकुन्द ने भाव पाहुड में ज्ञान के एकाग्र होने को ध्यान कह कर ज्ञान के अनुभव का उपदेश दिया। यथा-

'णाणमय विमलसीयलसलिलं पाऊण भविय भावेण।

वाहिजरमरण वेयण डाह विमुक्का सिवा होंति।'[12]

अर्थ- भव्य जीव ज्ञानमयी निर्मल शीतल जल को सम्यक्त्व भाव सहित पीकर और व्याधि स्वरूप जरा-मरण की वेदना को भस्म करके मुक्त अर्थात संसार से रहित शिव अर्थात परमानंद रूप सुख रूप होते हैं। इसलिए भव्य जीवों को यह उपदेश है कि ज्ञान में लीन होओ।

आचार्य अमितगति ने योगसार प्राभृत में निर्मलज्ञान की स्थिरता को ध्यान कहा है, जो इस प्रकार है-

'ध्यानं वि निर्मलज्ञानं पुंसां संपद्यते स्थिरम

हेमक्षीणमलं किं न कल्याणत्वं प्रपद्यते।'[13]

अर्थ- पुरूषों मानवों का निर्मल ज्ञान जब स्थिर होता है तो वह ध्यान हो जाता है। ठीक है किट्ट-कालिमादिरूप मल से रहित हुआ सवर्ण् क्या कल्याणपने को प्राप्त नहीं होता ? होता ही है, उस शुध्द स्वर्ण को कल्याण नाम से पुकारा जाता है। मुनि नागसेन ने तत्वानुशासन में श्रुतज्ञान रूपी स्थिर मन को ध्यान कहा है-

'श्रुतज्ञानेन मनसा यतो ध्यानन्ति योगिनः।

ततः स्थिरं मनोध्यानं श्रुतज्ञानं च तात्विकम।'[14]

अर्थ- चूंकि योगिजन श्रुतज्ञान रूपी मन के द्वारा ध्यान करते हैं, इसलिए वास्तव में श्रुतज्ञान रूपी स्थिर मन ध्यान कहलाता है। आगे इसकी पुष्टि की है-

'पूर्वश्रुतेन संस्कारं स्वात्मन्यारोपयेत्ततः।

तत्रैकाग्रं समासाद्य न किंचिदपि चिन्तयेत्।'[15]

अर्थ- सर्वप्रथम श्रुतज्ञान के द्वारा आत्मा में श्रुतज्ञान का संस्कार करे और तदनंतर उसमें एकाग्र होकर कुछ भी चिंतन न करे।

आचार्य कुन्दकुन्द ने समयसार में ज्ञान पद के ग्रहाण, लीन, संतुष्ट और तृप्त होने का निर्देश दिया और कहा कि उससे उत्तम सुख मिलेगा।

'एदम्हि रदो णिच्चं संतुठो होद ण्च्चिमेदम्हि।

एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोक्खं।'[16]

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

निजात्मा का ध्यान

आचार्य कुन्दकुन्द ने मोक्ष पाहुड के 106 गाथाओं के मोक्ष का उपाय दर्शाते हुऐ ध्यान के स्वरूप और विधि का वर्णन किया है। गाथा 76 में यह भी घोषणा कर दी कि इस पंचमकाल में धर्मध्यान होता है। आचार्य श्री ने निजद्रव्य के ध्यान से निर्वाण प्राप्त होना कहा-

'जे झायंति सदव्वं परदव्व परम्मुहा दु सुचरित्तः।
ते जिणवराण मग्गे अणुलग्गा लहहिं णिव्वाणं।'[17]

अर्थ- जो मुनि परद्रव्य से पराडमुख होकर स्वद्रव्य जो निज आत्मद्रव्य का ध्यान करते हैं वे प्रगट निर्दोष चारित्र युक्त होते हुए जिनवर तीर्थंकरों के मार्ग का अनुसरण करते हुए निर्वाण को प्राप्त होते हैं।

'णिच्छयणयस्स एवं अप्पा अप्पम्मि अप्पणें सुरदो।
सो होद हु सुचरित्तो जोई सो लहई णिव्वाणं।'[18]

अर्थ - निश्चय नय का ऐसा अभिप्राय है कि जो आत्मा में ही अपने ही लिए भले प्रकार रत हो जावे वह योगी, ध्यान, मुनि सम्यकचारित्रवान होता हुआ निवार्ण को पाता है।

ध्यान का महत्त्व

ध्यान की महिमा अद्भूत है । आचार्य कुन्दकुन्द की मोक्षपाहुड की निम्न गाथा ध्यान के फल को दर्शात है-

'उग्गतवेणण्णाणी जं कम्मं खवदि भवहिं बहुएहिं।
तं णाणी तहिगुत्तो खवेइ अंतोमुहुत्तेण।'[19]

अर्थ- अज्ञानी तीव्र तप के द्वारा बहुत भवों में जितने कर्मों का क्षय करता है, उतने कर्मों को ज्ञानी मुनि गुप्ति-सहित होकर अंतर्मुहूर्त मे क्षय कर देता है। इच्छाओं के संस्कारों को ध्वस्त कर ध्यान अतीन्द्रिय आनंद प्राप्त करा देता है। ध्यान से ही आत्मा का अनुभव और कर्मों की निर्जरा होकर मोक्ष होता हैं। दुर्ध्यान दुर्गति को ले जाता है। ध्यान की साधना श्रुताभ्यास से होती है।

ध्यान के भेद

आचार्य कुन्दकुन्द के अनुसार जीव परिणामस्वभावी होंने के कारण जब वह शुभ या अशुभ भाव रूप नहीं परिणमित होता है, तब शुध्द होता है । भावों के अनुसार ध्यानी अप्रशस्त और प्रशस्त रूप होता है। अप्रशस्त ध्यान आर्त्त और रौद्र ध्यानरूप दो प्रकार का है। प्रशस्त ध्यान भी धर्म और शुक्ल ध्यान रूप दो प्रकार का है। इन चारों ध्यान के भी चार-चार भेद है, जो इस प्रकार है-

1. आर्त्तधान- इष्ट का वियोग, अनिष्ट संयोग, रोगजनित वेदना और निदान।
2. रौद्रध्यान-हिंसानन्द, मृषानंद, चौर्यानन्द और परिग्रहानन्द।
3. धर्मध्यान- आज्ञाविचय, अपायविचय, विपाकविचय और संस्थनविचय।
4. शुक्लध्यान-प्रथकत्ववितर्क सविचार, एकत्ववितर्क अविचार, सूक्ष्म-क्रिया-प्रतिपाती और व्युपरत-क्रिया-निवृत्ति।

चारों गतियों के संज्ञी जीव निरंतर कुछ न कुछ ध्यान करते ह हैं। अज्ञानता के कारण वे ध्यान के परिणाम को नही समझते अतः मिथ्यात्व अवस्था में आर्त्त और रौद्र ध्यान कर दुर्गति के पात्र बनते हैं। सम्यक्त्य की प्राप्ति के लिए निजशुध्दात्मा की भावना और प्रशस्त ध्यान आवश्यक है। धर्म और शुक्ल ध्यान से संवर-निर्जरा होकर इच्छाओं के निरोध सहित परमसुख की प्राप्ति होती है। अतः सदैव अपने परिणामों और तदनुसार शुभ ध्यान की प्रवृत्ति के प्रति जागरूक रहना चाहिए। तनाव रहित एवं सुखमय जीवन जीने के लिए धर्म्यध्यान की साधना और निरंतर जागरूक रहने का अभ्यास करना चाहिए। धर्म-ध्यान के अभ्यास से समत्वभाव सहज उदित होता हैं।

संदर्भ ग्रंथ

1. षटखंडागम- आ. ध्रसेन
2. धवला टीका- आचार्य वीरसेन
3. सर्वार्थसिध्दि- आचार्य पूज्यपाद
4. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
5. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
6. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
7. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
8. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
9. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
10. आदिपुराण- आचार्य जिनसेन
11. मोक्षमार्ग प्रकाशक- आचार्य टोडरमल
12. भावपाहुड- आचार्य कुन्दकुन्द
13. योगसार-आचार्य अमितगनी
14. तत्त्वानुशासन- मुनि नागसेन
15. तत्त्वानुशासन- मुनि नागसेन
16. समयसार- आचार्य कुन्दकुन्द
17. मोक्षपाहुड- आचार्य कुन्दकुन्द
18. मोक्षपाहुड- आचार्य कुन्दकुन्द
19. प्रवचनसार- आचार्य कुन्दकुन्द

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

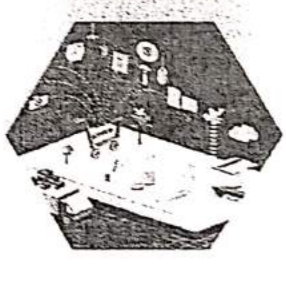

Volume-VII, Issue-III
July - September - 2018
Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY -SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२८	१८५७ चा उठाव व स्वातंत्र्य दिन प्रा. श्रावण बळीराम कापगते	१३०-१३४
२९	१८५७ चा उठाव व स्वातंत्र्य दिन प्रा. शुभांगी तानाजी तावरे	१३५-१३७
३०	१९४२ च्या स्वातंत्र्यालढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान प्रा. प्रफुल एम. वजुरवाडे	१३८-१४३
३१	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. विलास चव्हाण	१४४-१४७
३२	राजर्षी शाहू महाराजांची कृषी केंद्रित अर्थनीती प्रा. सतीश निकम	१४८-१५२
३३	पंडित जवाहरलाल नेहरुंच्या योजनांसंबंधी धोरण व कार्यक्रमावरील अर्थशास्त्रातीय टीकेचा आढावा वसंत नथू हिस्सल	१५३-१५७
३४	१५ ऑगस्ट संदर्भात युवकांच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास प्रा. डॉ. कविता साळुंके कु. ज्योती लष्करी	१५८-१६६
३५	हुन सेन-कंबोडीयाचा भाग्यविधाता डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	१६७-१७०
३६	स्वतंत्र्य भारतातील युवक : एक वास्तव्य डॉ. कमलकिशोर बा. इंगोले	१७१-१७३
३७	मानवाधिकार व स्वातंत्र्य दिन प्रा. जयवंत पिराजी जुकरे	१७४-१७९
३८	भारतीय स्वातंत्र्य व महिलांचे योगदान डॉ. विजया एच. राऊत	१८०-१८४
३९	असहकार चळवळ आणि भारतीय स्वातंत्र्य सौ. सिमा नरेश परटोले	१८५-१९०
४०	संस्कृत ब्रीदवाक्यातून झळकणारे देशप्रेम एक विवेचन प्रा. सुचित्रा शरद ताजणे	१९१-१९७

VOLUME - VII, ISSUE - III – JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

३२. राजर्षी शाहू महाराजांची कृषी केंद्रित अर्थनीती

प्रा. सतीश निकम
विद्यार्थीनी महाविद्यालय, धुळे

व्यक्तीच्या कर्तृत्वाची महानता त्यांच्यानंतर जनमाणसात असलेल्या त्यांच्या स्मृतीवरून सिध्द होत असते. त्यांच्या कार्यस्मरणावरून त्यांच्या मोठेपणाची प्रचिती येत असते. त्यांच्या कर्तृत्वामागील विचार पुढील अनेक पिढयांना पथदर्शक असतो. अशा कर्तृत्ववान व्यक्तींच्या कार्यांचा विचार हा कधीच संकुचित नसतो, तर तो अखिल मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार असतो. असेच एक महाराष्ट्राच्या भूमीतील नररत्न म्हणजे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज होय. मिळालेली राजसत्ता ही चैन विलासासाठी नसून लोक कल्याणासाठी असते असे ब्रीद मनाशी बाळगून राज्य करणारे महान राजा म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. म्हणूनच त्यांना 'लोकराजा' असेही आदराने म्हटले जाते. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता या जागतिक मूल्यांचा आपल्या राज्यात यशस्वी रूजवणूक करणारे महान राजा म्हणजे शाहू महाराज होय.

शाहू महाराजांच्या कर्तृत्वाची महानता आणि विचारांची उदारता अनेक पैलूंनी मांडता येते. त्यांनी केलेले दलितोध्दाराचे कार्य असो, स्त्रीयांची स्थिती सुधारण्यासाठी केलेले प्रयत्न, दुष्काळ आणि साथीच्या वेळी त्यांची धडपड, मागासवर्गीयांच्या उत्थानाचे प्रयत्न असोत प्रत्येक बाबतीत त्यांनी लोककल्याणाला प्राधान्य दिले. राजकीय, सामाजिक, प्रशासकीय, धार्मिक अशा अनेक क्षेत्रात राबविलेल्या धोरणांच्या मागे त्यांचे मुख्य सूत्र लोक कल्याण हेच होते. समान न्याय ज्या राज्यात असतो, ते राज्य तो आदर्श राज्य होते.छत्रपती शाहू महाराजांनी समान न्यायाचे सूत्र आपल्या राज्यात राबविले.सर्वांत महत्वाचे म्हणजे जो सामाजिक घटक विषमतेचे चटके सहन करीत अन्यायाच्या गर्तेत होता, त्याला त्यातून मुक्त करून समानतेच्या पातळीवर आणण्याचे महान कार्य शाहू महाराजांनी केले आहे.शाहू महाराजांचे सामाजिक क्रांतिकारकत्व वादातीत आहेत.परंतू त्यांचे सामाजिकतेसोबत राजकीय, धार्मिक, आर्थिक योगदानही अमूल्य असेच आहे.प्रस्तूत लेखात त्यांच्या आर्थिक कामगिरीचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शाहू महाराजांचे राज्यारोहण म्हणजे हा 'योग' नसून प्रजेच्या कल्याणासाठी संधी आहे हे ब्रीद त्यांनी संपूर्ण हयातभर मनाशी बाळगले म्हणूनच राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर 2 एप्रिल 1894 रोजी ते जाहीरनामा काढतात. त्यात म्हटले आहे, 'आमची प्रजा सदा सुखी व संतुष्ट असावे, त्यांच्या हितसंबंधाची एकसारखी अभिवृध्दी होत जावी व आमच्या संस्थानचा सर्व बाबतीत अभ्युदय व्हावा, अशी आमची उत्कट इच्छा आहे.'[1] प्रजेचे सुख आणि राज्याच्या अभिवृध्दीसाठी रात्रंदिवस झटणाऱ्या शाहू महाराजांनी राज्यकारभाराच्या सर्व आघाडयांचा समांतर विकास साधला. राज्याच्या अभ्युदयासाठी अर्थकारण हा महत्वाचा

पाया असतो.म्हणून त्यांनी आर्थिक क्षेत्रात अनेक बदल, सुधारणा घडवून आणल्या.आपल्या कल्पकतेने अनेक नवीन [illegible] धोरणे त्यांनी अर्थक्षेत्रात राबविली.

शेतीव्यवसाय हा प्राचीन काळापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे.म्हणून कृषिप्रधान औद्योगिक प्रगती [illegible] त्यांच्या आर्थिक धोरणांचे उद्दिष्ट होते.ते म्हणतात, 'कृषिकर्म हलके नाही.तोच खरा क्षात्रधर्म आहे.त्याची आबाळ [illegible] नाही, त्याशिवाय देशात ऐश्वर्य कसे वाढले?'[2] शाहू महाराजांच्या आर्थिक धोरणात शेती व्यवसाय केंद्रस्थानी होता. [illegible] व्यवसायाशिवाय तरणोपाय नाही.हे त्यांनी जाणले होते.शेतीवर आधारीत अर्थव्यवस्थेच्या साह्याने त्यांनी आर्थिक आणि औद्योगिक प्रगती वाढवत नेती.म्हणूनच ते म्हणतात, 'देशाच्या उद्योगधंद्याच्या वाढीवर आपली प्रगती अवलंबून आहे.शेतीवर चालणारे कारागिरीचे उद्योगधंदे हेच या दृष्टीने उपयुक्त साधन आहे.'[3] कारण कृषिकर्मापासून दुहेरी उन्नती होते.स्वतःला सुख होऊन सर्व मनुष्यजातीलाही सुख मिळते, अशी त्यांची धारणा होती.यास्तव त्यांनी स्वतःच्या पुत्राला कृषिविद्या शिकण्याकरिता विलायतेत व अलाहाबादला कृषी स्कूलमध्ये पाठविले होते. तसेच शेती व्यवसायाशी पशूपालन हा व्यवसाय निगडीत अस[illegible] भारतासारख्या देशात जेथे भूतदयावादी लोक प्रचंड संख्येने आहेत.तिथे पशूंचे पालन आणि रक्षण अशा दोन्ही गोष्टी त्यामुळे साधल्या जातात.महत्वाचे म्हणजे पशुपालनामुळे दूध-तूप आदींचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.भारतीय परंपरेनुसार दुध-तूपाच[illegible] ददात नसणे तीच समृध्दी, अशी समृध्दी त्यायोगे साधली जाते.

प्राचीन काळापासूनच भारतात प्रमुख व्यवसाय असलेल्या शेतीकडे वासाहतिक सत्तेने फार लक्ष दिले नाही.त्यामुळे शेती व्यवसायाची दैना झाली.वासाहतिक सत्तेची नवी आर्थिक धोरणे आणि नेहमीच पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेती व्यवसायाची पार वाताहत झाली होती.राजर्षी शाहू महाराजांनी अशा या पारंपारिक आणि मुलभूत व्यवसायाला संजीवनी दिली.त्यासाठी त्यांनी शेती व्यवसायास उत्तेजन दिले.शेतकऱ्यांना बियाणे, खते तर कधी पैशाच्या स्वरूपात मदत केली, निधी उभारले.शेतीमध्ये प्रयोगशीलता रूजविली.शेती संशोधनास उत्तेजन दिले.आपल्या राज्यात जलव्यवस्थापनाचे आदर्श उदाहरणे निर्माण केलीत.

शेती व्यवसायाचे महत्व महाराजांनी जाणले होते.परंतू शेती करण्याची पारंपारिक पध्दती आणि पाणी पुरवठ्याच्या सोयीचा अभावाने उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत होता.यास्तव शाहू महाराजांनी जुन्या विहीरींची नोंद केली.त्यांची दुरूस्ती करण्याचे आदेश दिले.नव्या विहिरी खोदविल्या.नद्या, विहिरी, तलाव अशा पाण्याच्या सर्व स्त्रोतांचा त्यांनी उपयोग करून घेतला.त्यांच्या धोरणामुळे पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सुटला.दुष्काळाचा प्रतिकार करण्यासाठी माध्यम मिळाले.शिवाय शेतीसाठी आवश्यक असलेल्या पाण्याचा पुरवठा सुकर झाला.त्यामुळे कोल्हापूर राज्यात शेतकी क्रांती घडून आली.सन 1917-18 मध्ये कोल्हापूर राज्यात 10,636 पक्क्या विहीरी तर 990 कच्च्या विहीरी होत्या.परिणामी राज्यातील बागाईत शेत जमिनीचे क्षेत्र वाढून ते 35,485 एकर इतके झाले.विहिरींच्या सोबतच शाहू महाराजांनी दुसरे सुमारे 20 तलाव बांधले.[4] यावरून आपल्या लक्षात येते की, शाहू महाराजांच्या विचारांना त्यांच्या कृतिशीलतेची जोड होती.म्हणूनच ते लोकराजा ठरतात.

राज्यातील पाण्याचे दुर्भिक्ष्य संपावे म्हणून महाराजांनी त्यासाठी स्वतंत्रपणे धोरण आखले.1902 साली महाराजांनी सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरण जाहिर करून स्वतंत्र पाटबंधारे खाते निर्माण केले.त्यावर 'इरिगेशन ऑफिसरची' नियुक्ती केली.[5] अशा रितीने शाहू महाराजांनी आपल्या द्रष्टेपणाने राज्याला सुजलाम्-सुफलाम केले.या विभागाद्वारे जलस्त्रोतांचा शास्त्रीय पद्धतीने शोध घेऊन नव्या विहिरी खोदविल्या गेल्या.संपूर्ण राज्यातील विहीरी, लहान-मोठे तलाव, बंधारे इत्यादी सर्व माहितीचे संकलन केले गेले.गरजेप्रमाणे त्यांची दुरूस्ती व नव्यांची निर्मिती करण्याचे काम या विभागामार्फत करण्यात आले.

शाहू महाराजांच्या सार्वत्रिक पाटबंधारे धोरणातील मुकूटमणी म्हणजे राधानगरी धरण योजना होय. महाराजांचा हा अतिशय धाडसी व महत्वाकांक्षी प्रकल्प होता. लोक कल्याणाच्या ध्येयाने झपाटलेल्या निधडया छातीच्या छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी हे आव्हान लिलया पेलले. अशा महत्वाकांक्षी प्रकल्पाची प्रेरणा त्यांना इंग्लंड आणि युरोपच्या दौऱ्यात मिळाली होती.सन 1907 च्या सुरवातीस या योजनेच्या हालचाली सुरू होऊन नोव्हेंबर 1909 मध्ये धरणाच्या प्रत्यक्ष कामास सुरूवात झाली.महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्या हस्ते बांधकामास सुरवात झाली.महाराजांनी तयार होणाऱ्या जलसाठयास त्यांचेच नाव दिले.अशा रितीने शाहू महाराजांच्या कार्य-कर्तृत्वाचे स्मारक असलेल्या राधानगरी-श्री लक्ष्मी तलावाच्या योजनेचा प्रारंभ झाला. 1911 ते 1918 पर्यंत या योजनेवर 58,30,213 एवढी रक्कम खर्च झाली होती. तत्पूर्वीचे आणि नंतरचे आकडे उपलब्ध नाही. राज्याची जमीन सुजलाम्-सुफलाम् व्हावी यासाठी एवढी मोठी रक्कम खर्च करणारे छत्रपती शाहू हे वासाहतिक कालातीत एकमेव राजे आहेत. भोगावती नदीवर बांधलेला राधानगरी प्रकल्प हा त्याकाळातील भारतातील सर्वांत मोठा प्रकल्प होता. शेतीक्षेत्रात शाहू महाराजांनी निर्माण केलेल्या संपन्न वारशाच्या पायावरच कोल्हापूरात हरितक्रांती उभी राहली. म्हणूनच शाहू महाराज हरितक्रांतीचे सर्वांत मोठे प्रणेते आहेत.

छत्रपती शाहू महाराजांना शेतीची मनापासून आवड असल्याने शेती लागवड व संशोधनास नेहमीच प्राधान्य दिले.स्थानिक लोकांसाठी रोजगार निर्मिती आणि त्यांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविण्याच्या उद्देशाने त्यांनी शेतीत अनेक प्रयोग राबविले.त्यात कोल्हापूर संस्थानात चहा-कॉफीची लागवड हा असाच धाडसी प्रयोग मानला पाहिजे.'मनात आले नी केले' अशी तुघलकी वृत्ती राजर्षी शाहूंची नव्हती.त्यांना आढळले की दक्षिण भारतात कॉफीची लागवड फायदेशीर ठरत होती.म्हणून अगोदर त्यांनी तेथील हवामानाची पाहणी केली.तेथील देशी-विदेशी तज्ञांची मते, सूचना जाणून घेतल्या.त्यानंतरच त्यांनी आपल्या निर्णयाची अंमलबजावणी केली.पन्हाळा पेठ्यातील पेंढखले या गावी कॉफी लागवडीचे प्रयोग केले.भूधरगड पेठ्यातही प्रयोग केला.त्याचबरोबरच महाराजांनी चहाच्याही लागवडीचे प्रयोग केले.

शाहू महाराजांनी रोपे वाढविणाऱ्या बागा तयार केल्या होत्या.अशा बागांमधून रोपे लावण्याच्या व वाढीचे प्रयोग होत होते.शिसव, बांबूळ, ताग, काजू, साग, आंबा, फणस अशा रोपटयांवर प्रयोग केला जात होता.त्यातून संबंधित वस्तूच्या वाढीवर आणि उत्पादनावरील परिणामांची नोंद केली जात होती.याशिवाय राजर्षी शाहू महाराजांनी टॅपिओका या पिष्टमय पदार्थ देणाऱ्या वनस्पतींची लागवडही मोठ्या प्रमाणावर केली.अशा या सर्व प्रयोगांमधून रोजगार निर्मिती त्यांनी साधली.

शेतकऱ्यांनी शेती करण्याच्या आधुनिक पध्दतींकडे वळावे यासाठी शाहू महाराजांनी जातीने लक्ष घातले.ब्रिटनचा राजा एडवर्ड सातवा याच्या स्मृतीप्रित्यर्थ फंड उभारला.त्यातूनच 1912 साली किंग एडवर्ड ॲग्रीकल्चरल इन्स्टिटयूट स्थापन करण्यात आली.या संस्थेमार्फत शेती करण्यासाठी आधुनिक अवजारे शेतकऱ्यांना अत्यल्प भाडेतत्वावर पुरविले जात.तसेच या संस्थेमार्फत शेतीच्या आधुनिक अवजारांचे म्युझियम उभारण्यात आले.केवळ आधुनिक शेतीच्या प्रचार-प्रसारासाठी स्वतंत्रपणे संस्था स्थापन करून तिच्याद्वारे शेती विकास साधणे ही बाब निश्चितच भारतीय परिस्थितीत काळाच्या अगोदर होती.असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

आधुनिक पध्दतीने केली जाणारी शेती फायदेशीर असते, याची पुरेपुर खात्री त्यांना होती.म्हणून शेतीची आधुनिक अवजारे, शेती उत्पादने आणि गुरांची मोठमोठी प्रदर्शने शाहू महाराजांनी भरविली.अशा शेतीविषयक प्रदर्शनांचे आयोजन करून उत्पादन आणि विपणन या दोन्हीच्या विकासासाठी आधुनिक मार्गांनी त्यांनी प्रयत्न केले आहेत.गावोगावी भरणाऱ्या यात्रांमधून शाहू महाराजांनी शेतीविषयक प्रदर्शने आयोजित केली.त्याद्वारे लोकांना आधुनिक पध्दतीच्या शेतीविषयक ज्ञान दिले जात होते.

शाहू महाराजांना जमिनीचे छोटे-छोटे तुकडे होऊ नयेत असे वाटत होते. कारण त्यामुळे उत्पादन घटते आणि शेती विकासात त्याच्याने अवरोध निर्माण होतो.म्हणून त्यांनी सन 1913 साली एक कडक आदेश काढून इनाम जमिनींची वाटणी बंद केली.याशिवाय गहाण ठेवलेल्या जमिनीची विल्हेवाट लावणाऱ्या सावकारांवर कडक निर्बंध घातले.महाराजांच्या या निर्णयामुळे जमिनीची विभागणी थांबली तसेच सावकारांकडून जमिनी गिळंकृत करण्याचे प्रमाणही घटले.त्यामुळे गरीब शेतकरी सावकारांपासून नाडले जाण्याचे थांबले.याशिवाय गरीब रयतेला कुळकर्ण्यांच्या मगरमिठीतून सोडविण्यासाठी शाहू महाराजांनी कुळकर्णी वतने रद्द केलीत.कुळकर्णी वतने नष्ट झाल्यामुळे रयत अन्याय, लबाडी या रोगांपासून मुक्त झाली.कुळकर्णी हे गरीब रयतेचे शत्रु होते.[6] कुळकर्णी ह्या वतनी अधिकाऱ्यांनी आपल्या सत्तेचा दुरूपयोग करून, कर वाढवून गरीब रयतेची लूट चालविली होती.गरीब रयतेची जमीन प्रसंगी ते घश्यात घालीत.या सर्वांपासून मुक्तीसाठी शाहू महाराजांनी कुळकर्णी वतनच नष्ट केले.

आपल्या प्रजेच्या कल्याणासाठी नव समाज आणि नवीन जग निर्माण करण्याची वैभवशाली ऐतिहासिक भूमिका पार पाडणारे राजर्षी शाहू महाराज होते.स्वातंत्र्य, समता, बंधूता आणि बुध्दीप्रामाण्यावर आधारीत त्यांनी नवी व्यवस्था निर्माण केली.भारतात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचे एक आदर्श उदाहरण त्यांनी निर्माण केले.त्यांच्या राज्यात नवीन सामाजिक व्यवस्था भक्कम आर्थिक पायावर अधिष्ठित होती.कृषी संस्कृती ही मूळ भारतीय संस्कृती होती.त्यामुळे आर्थिक पाया मजबूत करण्यासाठी कृषी हाच त्यांच्या अर्थनीतीचा मूलाधार होता.

संदर्भसूची ग्रंथ

1. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती- एक समाज क्रांतिकारक राजा, पॉप्युलर प्रकाशन, 1971, पृ. 45

2. भोसले डॉ.एस्.एस्. (संपा.), क्रांतिसुक्ते : राजर्षी छत्रपती शाहू, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, जून 2006, पृ. 101

3. किता, पृ. 112

4. कुलकर्णी प्रा.मीना, श्री शाहू छत्रपतींचे अर्थकारण, गौरी नन्दन प्रकाशन, कोल्हापर, 1975, पृ. 60

5. पवार सौ.वसुधा, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक अभ्यास, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (मुंबई) 2004, पृ. 24

6. कीर धनंजय, पूर्वोक्त, पृ. 382

7. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक मागोवा, सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली (मुंबई), 2004

8. फडके य.दी., शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1986

9. पानसरे गोविंद, राजर्षी शाहू- वसा आणि वारसा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2014.

10. भोसले डॉ.एस्.एस्.(संपा.) क्रांतिसुक्ते : राजर्षी छत्रपती शाहू, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1975.

79 July to Sep. 2018-19

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

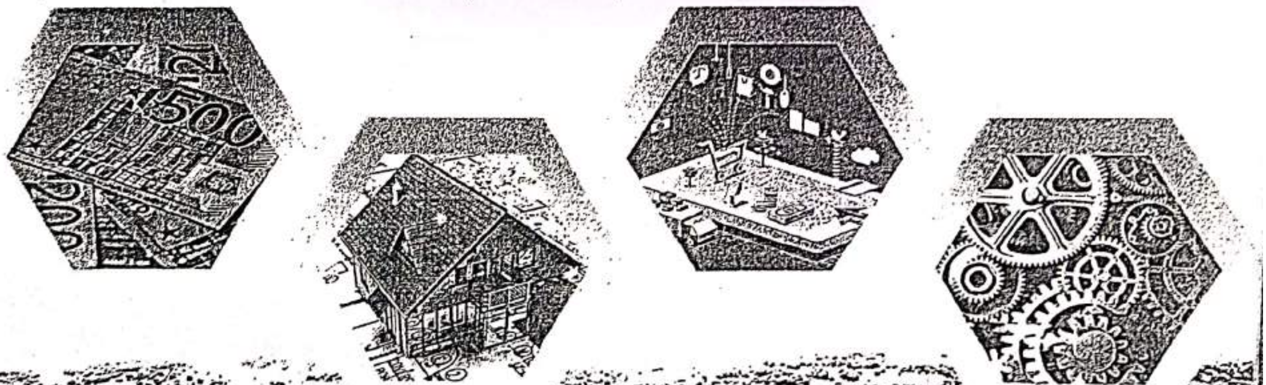

Volume-VII, Issue-III
July - September - 2018
English Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

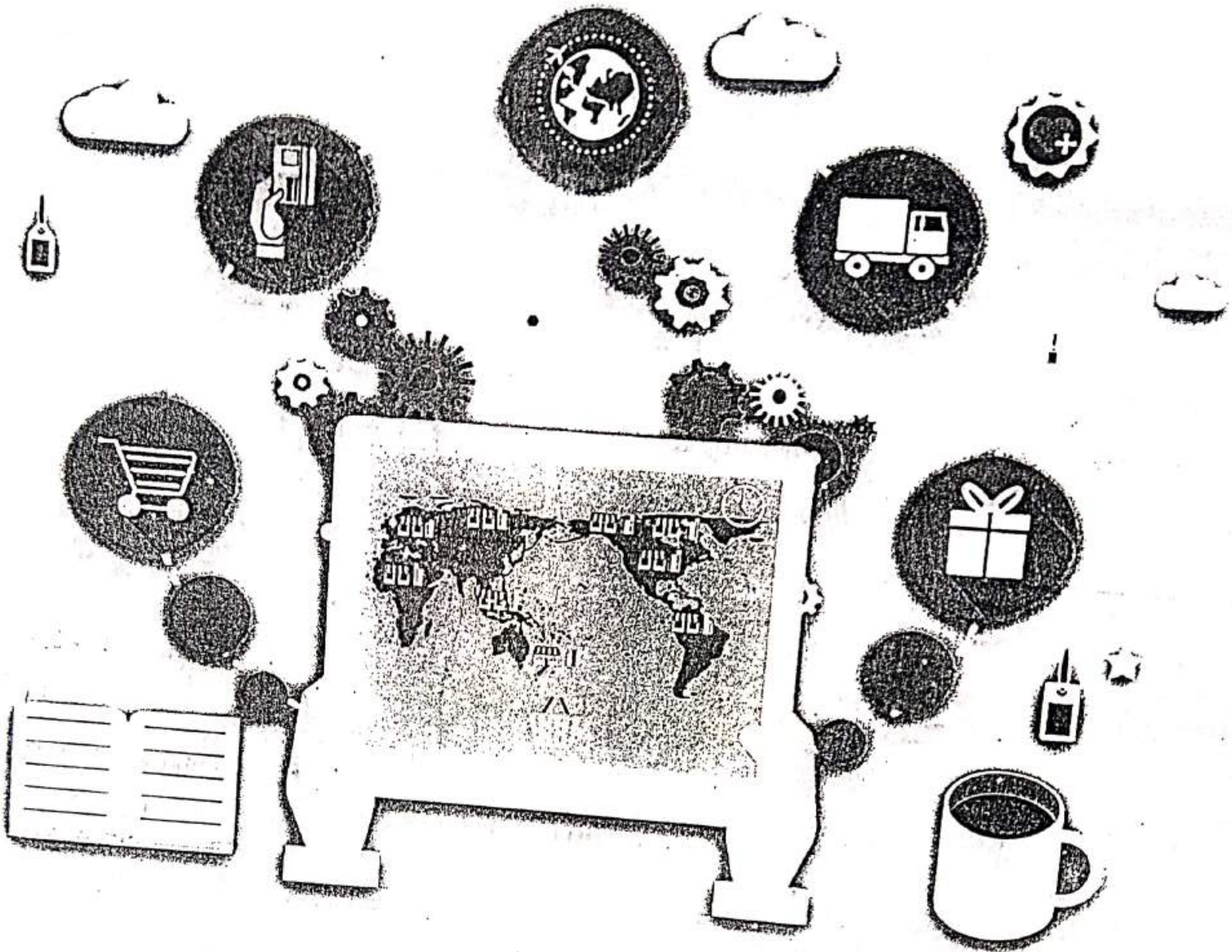

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA

ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com

Website : www.ajantaprakashan.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III English Part - I July - September - 2018

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asslt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - II - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.2 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Impact of Globalization on Management of Retail Trade Practice in India **Dr. Anilkumar Khandare**	1-7
2	Productive Ageing and Socio-Economic Development at Roi-Et Province in Thailand **Phra Suriya Srisura** **Dr. Sanjay B. Salunke**	8-16
3	The Impact of the transformation of the Knowledge Economy on the Industrial Sector in India **Dr. Manik S. Waghmare**	17-25
4	Fostering Healthy Nutrition in Preschool Children through Classroom Activities and Awareness in Mothers Regarding Healthy Eating **Dr. Ritu Bhatia**	26-33
5	Significance of Two Approaches towards Human Relationship in 'Mending Wall' **Dr. Hemant Sudhakar Dalal**	34-36
6	A Study of Accounting of Research and Development Expenditure in India **CA Savita Desai**	37-42
7	A Study of Aggression Tendency among Football and Basketball Players **Dr. Mangesh Jalindar Thombal**	43-48
8	Bail Mechanism in India: Need for Reforms **Dr. M. I. Baig** **Yogesh A. Mahajan**	49-54
9	Japanese /Ikebana Flowerart **Dr. Ragini R. Padhye**	56-59
10	The Impact of Tourism Development on Local Community - A Case Study of Ajanta World Heritage A Site **Reshma B. Solanke**	60-72
11	The Role of Cyber Law in Curbing Cyber Crime in India **Dr. Jadhav N. D.**	73-78
12	The Significance of Perfect Vision (Samma-Ditthi) in the Noble Eightfold Path **Dr. Manish T. Meshram**	79-86
13	A Study of Entrepreneurship in Girl Students, Learning In Professional and Non - Professional Courses **Dr. Nileema Amrut Damle**	87-93
14	Inclusive Growth and Emerging of Cloud Based E-Commerce in India **Savita Bhimrao Sonwane**	94-98

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

5. Significance of Two Approaches towards Human Relationship in 'Mending Wall'

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head and Asst.Professor, Dept.of English, Vidya Wardhini College, Dhule.

Robert Frost's poem, 'Mending Wall' is a dramatic monologue.The speaker in the poem is a young farmer who has apples in his field.He saw the gap in the stone wall between his field and neighbour's field.So he sends a message of mending wall to his neighbour who lives beyond the hill.

One day the speaker and the neighbour mending the wall. The speaker is in this field and the neighbour is on his side.They pick up the stones that have fallen to their sides.The shapes of some stones are square or flat and others were round.With the help of the spell,the poet and his neighbour, adjust the balance of the stone on the wall.

The poet gives the reason for the gap in the wall.He says,

"Something there is that doesn't love a wall,
That sends the frozen-ground swell under it
And spills the upper boulders in the sun,
And makes gaps even two can pass abreast. "[1]

In the above lines, the poet said that the gap in the wall is due to frozen water under the ground, that makes the earth uneven. Moreover, the sun heated the stones and they fell down.The another reason of the gap in the wall is the hunters who remove the stone toget the rabbit hidden in it.The poet said that he mending the walls after the hunters hunting.The gap in the wall is so wide that two persons could easily pass.The gap is not made by human being. The poet thinks that the gap has been made by some natural force but no one has look them or heard about it.It means that repairing wall will give temporary satisfaction to them.On the time of the wall mending,their fingers became rough due to the stone handling.

The poet said that the stone will fall again and again. So he ironically told the stones that they should stay where they are,until their backs are turned. He sold to his neighbour that they do not build wall between their fields.He says,

Vidyawardhini ... Arts, ... Science ... DHULE

"---- There where it is we do not need the wall:
He is all pine and I am apples orchard
My apples trees will never get across
And eat the cones under his pines,I tell him."[2]

In the above lines, the poet clearly told his neighbour that's he has apples on his ground.The neighbour has pine trees on his land.He also said that his apples will never get across and eat his cones.So they do not need the wall.But the neighbour remains firm on his opinion that they need the wall because his forefathers told him that good fences make good neighbour.

The poet said that Spring make him mischievous.So he mischievously told his neighbour that they do not cows,so the wall is not necessary for them.Without the wall they could be good neighbours.

The poet ironically says,

"---------.I see him there,
Bringing a stone grasped firmly by the top
In each hand,like an old-stone savage armed.
He moves in darkness as it seems to me,
Not of woods only and the shade of trees."[3]

The neighbour does not pay attentions to the poet advice.He carries stones in his hand and tries to mend the gap between the wall. So the poet ironically describes him as an armed savage.He also told that his neighbour seems to move in darkness of ignorance and sadness.

At the end of the poem, the poet says,

"He will not go behind his father's saying,
And he likes having thought of it so well
He says again, "Good fences make good neighbours."[4]

The neighbour does not only like to his forefathers advice but also he like to behave like that.So as the end of the poem, the neighbour once again said that good fences make good neighbour.

In the present poem,Robert Frost presents two opposite approaches towards human relationship.Here the gap between the wall symbolizes generation gap. The poet presents young generation attitude,on the contrary, his neighbour presents the old generation attitude.The wall also stands for the discrimination and divisions between peoples,societs and nations.These

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

References

1. [illegible]
2. Ibid, P. [illegible]
3. Ibid, P. [illegible]
4. Ibid, P. [illegible]

July - Sept

2018-19

(80)

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

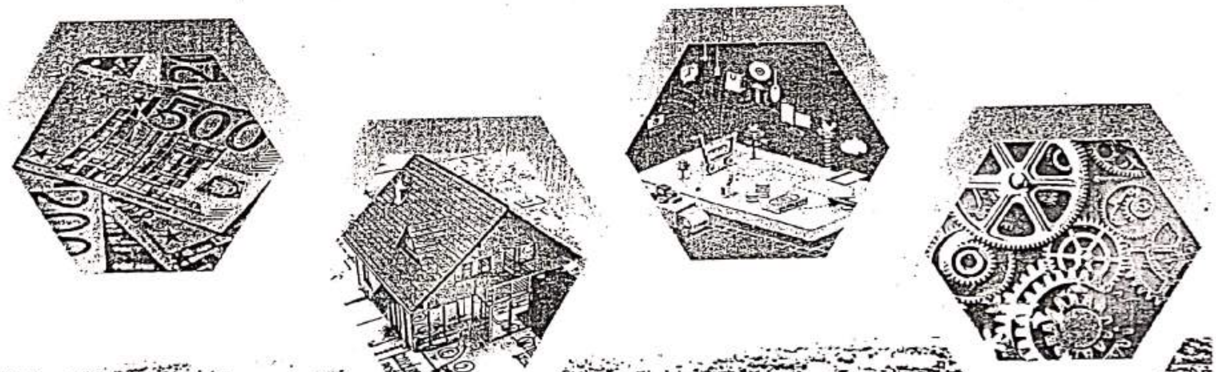

Volume-VII, Issue-III
July - September - 2018
English Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA

ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com

Website : www.ajantaprakashan.com

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII   Issue - III   English Part - I   July - September - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	After 70 Years of India's Independence the Country is Facing Gross Violations of Human Rights **Aynul Haque**	1-6
2	The Status of Women in Indian Society : A Review **Drakshamala Bhagwan Jawale**	7-11
3	Naxalism and Indian Independence **Durgadasgiri Madhukar Gosavi**	12-16
4	Assessing the Awareness Level of Neo-Literate Tribal Women on Their Civil, Economic, Political and Legal Rights **Mr. Mangkholal Haokip** **Dr. (Mrs.) E. Syngkon**	17-27
5	Seventy Years of India's Independence: The Socio Economic Development and Changes after Independence and the Changing Status of Women in Independent Country **Harshit Yadav**	28-33
6	Challenges before India after Independence **Dr. Hemant Sudhakar Dalal**	34-36
7	Indian Independence and Naxalism **Prof. Harmeet Kaur**	37-41
8	Gandhi's Non-Violent Revolution in Indian National Movement **Doly Show**	42-46
9	Political Socialization of Youth in Independent India: Role of Education **Dr. Cindrella Sandeep D'Mello**	47-52
10	Cor-relation between Job Satisfaction and Teaching of Secondary teachers in Government Ashram Schools **Dhanashree Madhukar Gaikwad** **Dr. Waje S.R.**	53-58

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com).

6. Challenges before India after Independence

Dr. Hemant Sudhakar Dalal
Head and Asst. Prof., Dept. of English, Vidya Wardhini College, Dhule.

India got freedom after freedom movement. Unity in diversity is one of the most important charatersitics of Indian society. After many years of independence, people hope that indepedance will give them freedom from problems like corruption, naxalite movement, reservation, economical, social, political unemployment, starvation, religious, accomondation, job, environment, crime, explotation and security.

About poverty in India, S. P. Agrwal comments, "Of all the problems facing India none is as strak as proverty. It is a national disgrace that after four decades of indecpendence, and implementation of seven Five-Year Plans, more than two-thirds of the population remain illiterate, ill-fed, ill-clothed, ill-housed and in poor health, while the rich roll in extravagance, leading an ostentatious life.

The absolute number of the poor in the country today exceeds the total population of India at the time to Independence. More than one-third of the rural population is unable to find productive and gainful work for most of the year. In the urban areas over 35 million people are on the live register as unemployed-a benfold increase since 1952. The disparities between the top 10 per cent and bottom 30 per cent of the population have, meanwhite, widened menacingly."[1]

Corruption is one of the major challage before India.Corruption is an obstande in the progress of the country.Corrupted people violate rules. They are interested only in their personal benefits. They are ready to adjust everything, only for money. It is danegerous for the national security. They exploite the common people. Their tendency is against the interest of the nation.

Naxalite movement is one of the great threat to the security of the nation. They use weapons against their own people. They fight against their own country. They misguide the youth of India. They make violence. They killed the common people, police and the soliders. Government should implement effective policies for them.

Population is the main obstacle in the progress of the nation. Natural resources are limited. The rules of population control should be binding for every Indian for the interest of

the nation. Population makes the slow speed of the wheel of progress of the nation. Population control is the big challage for India. Many political parties are against population control bill because of their political benefits.

Crime rate is grown day by day. All types of crime like murder, rape, financial crime, riots, torture, murder, extortion and kindnapping etc. are daily happened in India.Crime disturbs the peace of society. Restless society can not make progress. Crime against women like rape dowery exploitation, kidnapping, and teasing etc. are found every where. Girls become the victim of rape. Sometimes, they are killed by the rapist. Criminals get respect in the society because of their muscular power, political connection or political involvement and money.

Dirty politics is the major cause of many problems in India.Many poltical parties and their leaders can not think about the progress of the socity and nation. On the other hand, they are interested to make political issues of the problems of the people. 'Family Line',politics is the dirty game of many political parties. Many parties make volter dicrimanation on the basis of religion, caste, region, language, gender and economical status. To gain political power by hook or crook is the ultimate goal of many political parties.

About politics in India Prakash Chandra wirtes, "A large number of well-meaning cititzens are willing to bridge the social gap and actively engage in secular social reconstruction. But they shy away from direct party activity. They are often not concerned with the whole gamut of questions that a political party is. Therefore, under the present conditions of heightened communal confilict, it is both necessary and possible to set up informal and open platforms which would allow people from all communities and walks of life to interact. Exchange of information and the airing of grievances goes a long way towards promoting better understanding, not only of the communal problem but of a host of related social issues."[2]

Black money is the current political issue in India. It makes economical imbalance I nteh country. About corruption Virendra Bansal writes, "Courption is the most prominent reason why the exchange between government and its citizens may be a source of inefficiency one which has been extensively studied of late. Corruption, defined as the misuse of public power for private benefit, involves money changing hands. In some cases, the rich and corrupt become even richer at the expense of the honest and poor. There can be distributional consequences that trigger resentment in the majority of the population. But these distributional effects are not easily linked to public."[3]

Indian people face social and economical problems also. Indian society is divided into many religions and castes. It is also divided into social and economical status. So the people are divided into economical crises also. Nationalism is important for the progress and benefit of the country. But some social leaders and political leaders are interested to divide people on social and economical level. Divide and Rule is their policy.

Pollution is also one of the big problems before India. Air pollution, Water pollution and Sound pollution snatch the pleasure and peace in life. It is the fundamental rights of every Indian to get pure water, clean air and peace in their life. But the above three pollutions are found in each and every big city in India. Even the people who are leaving in the small towns do not get the clean air and pure water.

Unemployment has many causes. Now a day the government is interested to fill the post on the temporary basis. Private sector is enabling to provide the job, as per the needs and qualifications of the youths. Some times, some youth turns towards the crime. The government should use their power and knowledge for the progress of the nation.

After independence, India faces the above problems. It is the duty of the Government and the people to sovled the above problems.

References

1) Agrawal, S. P., Nation in Crisis: Achivements, Failures and Non-Function of the Governemnt, New Delhi: Concept Publishing Company, 1991, P.33.
2) Chandra, Prakash, Changing Dimesions of the Communal Politics in India, Delhi: Dominant Publishers and Distributors, 1999, P. 34.
3) Bansal, Virendra, Corruption in Indian Politics and Bureaucracy, Delhi: Swastik Publication, 2012, P.160-161.

Vidyavardhini ... Arts, Com. & Science College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

81

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III July - September - 2018

Marathi / Hindi - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College ❖ DHULE

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्त्री मुक्ती आणि आजचे संदर्भ **कल्पना बापूराव वासनिक**	१-४
२	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील चळवळीचे परिणाम व उपाय **डॉ. प्रा. मद्रेवार शेभा गंगाधर**	५-९
३	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्रातील संवाद स्वातंत्र्य **प्रा.डॉ.दिनकर माने** **आठवले मिलिंद शहादेव**	१०-१३
४	मराठा आरक्षण व प्रसारमाध्यमांची भूमिका **श्रीकृष्ण विठोबा सुसर**	१४-१९
५	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान **विजय साहेबराव साळवे**	२०-२४
६	मुखवटयामागील व्यक्तिंचा शोध घेणारा लेखक - शफाअत खान **प्रा. रवींद्र म. कांबळे**	२५-२८
७	आरोग्य : योग **सपना बाबुराव देशमुख**	२९-३२
८	आदिवासींच्या समस्या **प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे**	३३-३८
९	बंजारा समाज काल आणि आज **डॉ. निलेश उ. देशमुख**	३९-४४
१०	आशिया खंडातील भारताची आयात निर्यातीतील भूमिका व दक्षिण व पूर्व आशियाई देशांचा चिकित्सक अभ्यास (२००१ ते २०१०) **प्रा. वैशाली गंगाधर जमधडे** **प्रा. डॉ. मोहन किसनराव चौधरी**	४५-४७
११	भारतीय शिल्पकला: ऐतिहासिक जागतिक वारसा **प्रा. राजविरेंद्र सिंह रूबजी गावीत**	४८-५१
१२	लोकायतदर्शन शोषणमुक्तीचे तत्वज्ञान **दुर्गा बापुसाहेब जाधव**	५२-५५

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - III - JULY - SEPTEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

८. आदिवासींच्या समस्या

प्रा. डॉ. सर्जेराव जी. गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देश असूनत्याची 21 व्या शतकात घोड दौड सुरू आहे. या काळात भारताने विविध क्षेत्रातनेत्रदिपक प्रगती केलेली आहे. परंतु आजही काही भागाचा विकास काही अनुसूचित जाती जमातीचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला नाही. आज अनुसूचित जाती जमातीसाठी शासन सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे.

अनुसूचित जमातीमध्ये आदिवासी समाज हा सर्वांत मागासलेला, अशिक्षित साधे जीवन जगणारा व जंगलात डोंगरदऱ्यांमध्ये राहणारे लोक आहेत. जंगलाचे राजे म्हणून ओळखले जाणारे अदिवासी लोकांचे जीवनमान अतिशय, निम्न दर्जाचे असुन अन्न, वस्त्र, निवारा या जीवनावश्यक गरजांची पुर्तता देखील त्यांच्याकडून होत नाही. या जमातीची निरक्षरताही त्यांच्या अनेक समस्यांचे मुळ कारण आहे. निरक्षरतेमुळे त्यांच्यामध्ये अनेक अंधविश्वास व कुसंस्कार आढळतात. अशिक्षित असल्यामुळे आजही अंधकारमय जीवन जगत आहे. त्यांची आर्थिकस्थिती यापेक्षा वेगळी नाही.

महाराष्ट्रात आदिवासी जमाती 17 जिल्ह्यात कमी अधिक प्रमाणात आढळतात. असे असलेतरी आदिवासी जमातीची संख्या प्राधान्याने धुळे, नंदुरबार, नाशिक, ठाणे, रायगड, पुणे, अहमदनगर, जळगांव, अमरावती, यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, नागपुर आणि नांदेड या जिल्ह्यामध्ये आढळून येते. राज्यातील आदिवासी तथा अनुसूचित जमातीच्या यादीमध्ये एकुण 47 जमातीचा समावेश आहे. यापैकी 19 जमातीची संख्या एक लाखापेक्षा अधिक आहे, बाकी अत्यल्प आहे. याशिवाय महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींची सांस्कृतिक सामाजिक आणि धर्माचाराची जडण घडण एकसारखी दिसत नाही. प्रत्येक जमात आदिवासी असलीतरी आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक विकास वेगवेगळा दिसतो.

व्याख्या

आदिवासी कोणाला म्हणावे, याबाबत एकवाक्यता नसलीतरी या जमातीचा अर्थ स्पष्ट करण्याच्या दृष्टीकोनातून काही समाजशास्त्रज्ञ तसेच मानवशास्त्रज्ञांनी व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे त्या पुढील प्रमाणे

1. डॉ. रिव्हर्स

"जमात किंवा आदिवासी हा एक सरळ, साधा सामाजिकसमुह आहे, ज्यातीलसदस्य एका समान बोली भाषेचा वापर करतात व युध्द वगैरे सारख्या उद्दिष्टपूर्ती करीता एकत्रित कार्य करतात."

2. डॉ.डी.एन.मुजुमदार

"जमात किंवा आदिवासी समाज हा समान जीवन पध्दती असणारा समान भाषा बोलणारा व व्यवसाय, विवाह इत्यादी बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणारा आणि एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण आहे."

3. गिलीन आणि गिलीन

"आदिवासी समाज हा एक विशिष्ठ भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एक समान बोली भाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाचे एकत्रीकरण आहे."

थोडक्यात आदिवासी समाज हा इतरसमाजापेक्षा वेगळा असुन या समाजाची वैशिष्टये इतरसमाजापेक्षा वेगळी आहे.संस्कृती वेगळी आहे. सार्वत्रिक विकास न झालेला, अशिक्षित, मागासलेला, जंगलात राहणारा व आपल्या संस्कृतीचे जतन करणारा भूमीपुत्र म्हणजे आदिवासी होय.

विषय निवड/ महत्त्व

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये विविध विकासात्मक बदल होत आहे. या विकासात्मक बदलामध्ये अनेक चांगले बदल घडून आलेले दिसत असलेतरी आजही अनेक घटक असे आहे की, त्यांच्यापर्यंत ही विकासाची गंगा पूर्णपणे पोहचली नाही आणि जेवढा विकास झाला त्यामधुन अनेक नवनवीन समस्या त्यांच्यापुढे उभ्या राहिल्या. विशेषतः प्रगत समाजापासुन दूर असणाऱ्या आणि शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणाऱ्या आदिवासी समाजापुढे अशा अनेकसमस्या निर्माण झाल्या आहे. या समस्या जाणुन घेण्यासाठी व त्यावर उपाय शोधण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे

1. आदिवासी समाजाच्या आर्थिक समस्याचा अभ्यास करणे.
2. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठीच्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.
3. आदिवासी समाजाला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी येणाऱ्या समस्याचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य

1. आदिवासी समाजाच्या समस्येत बदल झाला आहे.
2. आदिवासी भागामध्ये विकास होत आहे.
3. आदिवासी समाजाला शासकीय योजनेचा लाभ मिळत आहे.

Arts, C... DHULE ... College

Scanned with OKEN Scanner

अभ्यासाची व्याप्ती

आदिवासी समाजसंपूर्ण भारतभर वास्तव्यास आहे. शिवाय देशाच्या विकास प्रक्रियेतहा समाज आलेला असला तरी आजही या समाजाच्या समस्या कमी होण्याऐवजी वाढत आहे. तसेच पूर्वीच्या समस्येपेक्षा आजच्या समस्या वेगळया आहेत. मात्र प्रस्तुत संशोधनासाठी फक्त धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या समस्येचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक साधन सामग्री व द्वितीयसाधन-सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक साधन सामग्रीमध्ये 110 आदिवासी लोकांकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. तसेच काही मुलाखती घेण्यात आल्या. तर द्वितीय साधन सामग्रीमध्ये विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, दैनिके व इंटरनेटचा आधार घेऊनसंशोधन माहिती व आकडेवारी घेतलेली आहे.

संशोधन मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनात आदिवासी समाजाच्या समस्येचा अभ्यास करण्यात आला असूनतो फक्त धुळे जिल्ह्यापुरताच मर्यादित आहे. शिवाय आदिवासी समाजाच्या निवडक समस्यांचाच अभ्यास करण्यात आला असुन फक्त प्रातिनिधिक लोकांकडूनच प्रश्नावली भरून घेण्यात आली.

विषय विस्तार

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासींची सामाजिक व आर्थिकस्थिती फार मागासलेली होती. त्यांच्या जमिनी सावकार, जमीनदार लोक जबरदस्तीने घेत असत. बेकारी, बेरोजगारी, वाहतुकीच्या सोयी, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, पक्की घरे, वैद्यकीयसोयी, शिक्षणाच्या सोयी इ.समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. आदिवासींची व्यापाऱ्यांकडून देखील पिळवणूक होत होती. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात देशाचा विकास झाला. अनेक समस्यांवर तोडगा निघला असला तरी आज ही आदिवासींच्या समस्या कमी होण्याऐवजी वाढतच गेल्या. या समस्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

आदिवासी समाजाच्या समस्या

1.एकाकीपणा	2. रस्त्याचा अभाव
3.आदिवासी बोलीभाषा आणि संसूचन	4. अज्ञान व निरक्षरता
5.अंधश्रध्दा	6. शेती विषयक समस्या
7.दारिद्रय	8. कर्जबाजारीपणा
9.बेरोजगारी	10. शोषण
11.व्यसनाधिनता	12.आरोग्य विषयक समस्या
13.शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा अभाव	14. शासनाचे नकारात्मक वनधोरण
15.आदिवसी विस्थापन आणि पुनर्वसन	16. आतंकवाद इ.

अशा आदिवासी समाजाच्या अनेक समस्या आहे. एकुणचआदिवासींचे जीवन दुःखमय आहे. यांना दुःखमय जीवनातून बाहेर काढण्यासाठी, यांचे जीवनमान सुकरहोण्यासाठी, विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासन स्तरावर अनेक उपाय-योजना आखल्या आहेत. त्यामधील जिल्हास्तरावर राबविण्यात आलेल्या योजनांची नावे अशी आहे.

1. शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळाच्या योजना.
2. जिल्हा ग्रामीण विकास संस्था, पंचायत समितीमार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजना.
3. समाज कल्याण विभागाच्या योजना
4. महिला व बालकल्याण खात्याच्या विविध योजना
5. शेती व पिक संवर्धनाच्या विविध योजना
6. फलोत्पादन विकास विभागाच्या योजना
7. पशुसंवर्धन विकास विभागाच्या योजना
8. शिक्षण विभागाच्या योजना
9. क्रीडा व युवक कल्याण योजना
10. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या योजना इ.

वरील विविध योजनाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाच्या समस्या कमी करण्यासाठी शासनामार्फत प्रयत्न केले जात आहे.याद्वारे आदिवासी समाजाची हळूहळू प्रगतीहोत असून त्यांच्या समस्या काही प्रमाणात कमीहोण्यास हातभार लागत आहे.

अभ्यासाचे क्षेत्र म्हणजे धुळे जिल्ह्यात मुख्यतः भिल्ल, गावीत, वसावे, मावची, कोकणी, नाईक, पारधी, पाडवी, अशा विविध जमाती आहेत. जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाचीस्थिती सांख्यकिय आकडेवारीच्या द्वारेस्पष्ट करताना असे दिसते की, जिल्ह्यातील 90 टक्के आदिवासी लोक शेती व्यवसाय करतात, तर 48 टक्के लोकांना उदरनिर्वाहासाठी काही महिने गांव सोडून बाहेर जावे लागते. येथील 86 टक्के लोक दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे. येथे एक समाधानकारक बाब म्हणजे 82 टक्के लोकांचे राष्ट्रीयीकृत बँकेत खाते आहे, तर 52 टक्के लोकांनी शासनाच्या कोणत्या ना कोणत्यायोजनेचा लाभा घेतलेला आहे, असे असलेतरी वीज, गॅस, स्वच्छता गृहअशा मुलभूत सुविधा मात्र कमीच आढळतात. याचे कारणआदिवासी समाजापर्यंत शासनाच्या विविध योजना पोहचत नाही. या योजनामध्ये गळतीचे प्रमाण अधिक दिसते.

स्वातंत्र्य मिळून एवढी वर्षे झालीतरी देखील देशात अनेक जमातींना विकासाची फळे चाखायला मिळत नाही. देशाचा विकास झाला, मात्र हा विकास तळागाळापर्यंत पोहचलेला नाही. उलट शासनाच्या अनेक नियम अटी मात्र लवकर लागू होतात. उदा. वन कायदा असेल, जमिनीचे हस्तांतरण असेल अशा विविध कायद्यामुळे आदिवासी समाज भरडला जात आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून एवढी वर्ष उलटलीतरी आजही या समाजाला शुध्द पिण्याचे पाणी मिळत नाही की बारा महिने पोटभर अन्न मिळत नाही. रोजगारासाठी जिल्ह्याची ठिकाणी, दुसऱ्या जिल्ह्यात किंवा वेळ प्रसंगी परराज्यात देखील जावे लागते. थोडक्यात या

समाजाला आजही अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी धडपड करावी लागते आहे. हे असेच चित्र राहलेतर देशामध्ये दुफळी निर्माण होईल व देशाचा असंतुलीत विकास हा विकासाचे लक्षण मानले जात नाही.

आज वरती म्हटल्याप्रमाणे शासनाच्या अनेक योजना आदिवासींच्या विकासासाठी आहे. यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे. काळा बरोबर उत्पन्नाचे साधन बदलत आहे. आदिवासी समाज झोपड्यापेक्षा सिमेंटच्या घरात राहू लागले आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी मुला-मुलींचे स्वतंत्र वसतीगृह आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने या समाजाच्या अनेक समस्या आज हळुहळु कमी होऊ लागल्या. शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ होऊ लागले आहे. शेती करण्याची पध्दती, पिक पध्दत बदलू लागली आहे. आज हा समाज आपल्या पारंपारिक व्यवसायाबरोबर जोड व्यवसाय करू लागल्याने यांचे उत्पन्न वाढत आहे. सरकारी नोकरीमध्ये संधी मिळू लागली आहे. एकुणच या समाजापुढे अनेक समस्या आ करून उभ्या असल्या तरी शासनाच्या विविध योजनामुळे आणि समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने त्यांच्यापुढील समस्या सोडवण्याचा मार्ग मिळालाहे सत्य आहे.

निष्कर्ष

1. आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे.
2. शासनाच्या विविध योजनाचा लाभ मिळत आहे.
3. आदिवासींच्या समस्या कमीहोत आहे.
4. आदिवसी विकासासाठी स्वतः प्रयत्नशील आहे.
5. आदिवासी समाजापुढी नवीन समस्या निर्माण होत आहे.

शिफारसी

प्रस्तुतसंशोधनामधुन आदिवासी समाजाच्या समस्या कमी झाल्या असे दिसत असले किंवा शासकिय योजनांचा लाभ त्यांना मिळत असला व शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असलेतरी त्यांच्यापुढे आजही अनेक समस्या आहे. या समस्या कमी करण्यासाठी पुढील प्रमाणे शिफारशी कराव्या वाटतात. त्यामध्ये

1. उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढण्यासाठी आदिवासी भागात उच्च शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध कराव्ी.
2. शासकीय वस्तीगृहांची संख्या वाढवावी.
3. शासकिय योजनांची माहिती देण्यासाठी सरकारी दूत नेमावा.
4. दारिद्रय रेषेखालील सर्व लोकांना घरकुल द्यावे.
5. शेतीसाहित्य विनामुल्य द्यावे.
6. शासकिय आरोग्य केंद्रात वाढ करावी.
7. शासकिय योजनेमधील भ्रष्टाचार कमी कसा होईल यासाठी प्रयत्न करावे.

8. आदिवासी समाज राष्ट्रीयकृत बँकेतुन कर्ज कसा घेईल यासाठी प्रयत्न करावे, जेणेकरून सावकाराचे महत्व कमीहोईल.

9. जंगलाचे प्रमाण वाढवले पाहिजे, जेणेकरून त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय बंद पडणार नाही. इ.

सारांश

आदिवासी समाजापुढे आज अनेक समस्या असल्या तरी या कायमस्वरूपी नसतात. शिवाय शासनाच्या प्रयत्नाने आणि आदिवासींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने या समस्या हळुहळु निश्चित कमीहोईल व समाज विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन देशाचा, राज्याचा पर्यायाने या समाजाचा विकास होईल. हा समाज विकासाच्या प्रवाहात आल्याने यांच्या समस्यामध्ये वाढ झालेली दिसते. मात्र हा विकासच यांच्या समस्या कमी करेल हे निश्चित.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. गारे गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 2012
2. डॉ. आकरे बी.एन. आदिवासींच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर 2009
3. डॉ. कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे 2009
4. डॉ. टाटीया कांतीलाल, आदिवासींच्या विकास योजना, मुग्धा प्रकाशन, नंदुरबार, 2003
5. डॉ. देवगांवकर एस.जी. आदिवासी विकास प्रकाशन, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2016
6. प्रो. गुनगुनिया एफ. एल. भारत में आदिवासी शिक्षा, रावत प्रकाशन, नई दिल्ली, 2014
7. डॉ. पटेल भरतसिंग अमरसिंग, परिवर्तनीय आदिवासी पावरा समाज, अथर्व प्रकाशन जळगांव,2013
8. नागर पंकज, आदिवासी समाज का इतिहास, रावत प्रकाशन, नई, दिल्ली 2017

Scanned with OKEN Scanner

2018-19

(82)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - IV October - December - 2018

Marathi Part - III

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science DHULE

TRUE-COPY
Vice-Principal

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	भारिप बहुजन महासंघाचा महाराष्ट्राच्या राजकारणात सहभाग आणि त्याचे राजकारण **प्रा. डॉ. गजानन गजभिये**	१००-१०६
२४	भारतीय लोकशाहीची राजकीय प्रक्रिया : एक दृष्टिक्षेप **प्रा. डॉ. कटारे बी. डी.**	१०७-१०९
२५	कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालयातील विद्यार्थीनींना शैक्षणिक गुणवत्ता विकासात ई-लर्निंगची उपयुक्तता **श्रीमती अंजली जयदेवराव भरणे** **डॉ. अनंत चौधरी**	११०-११२
२६	अन्नधान्याची किमान आधारभूत किंमत प्रवृत्ती **प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे**	११३-११५
२७	भारतीय नाटकाच्या शोधात **नरेंद्र मून**	११६-१२१
२८	राजर्षी शाहू महाराज आणि त्यांची सहकार विषयक भुमिका **प्रा. धनंजय महादेवराव चंदनशिवे**	१२२-१२५
२९	लोकनाटयातील उत्स्फुर्त अभिनयाची लोकरंगभाषा **प्रा. दुष्यंता देविदास रामटेके**	१२६-१२८
३०	मराठवाड्यातील नाट्य चळवळीत महिलांचे योगदान : एक अवलोकन **किशोर वि.शिरसाट**	१२९-१३८
३१	जलसंकट एक पर्यावरणीय आपत्ती **भालेराव राहूल एकनाथ** **डॉ. पाथरे यू. भी.**	१३९-१४२
३२	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक समतेसंबंधी विचार **प्रा. डॉ. भाग्यश्री एल. दाणे**	१४३-१४७
३३	भारतीय राज्यघटना आणि बौद्ध धम्म **डॉ. नरेंद्र मून** **राजीव के. आरके**	१४८-१५०

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३३. भारतीय राज्यघटना आणि बौद्ध धम्म

डॉ. नरेंद्र मून
प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, सिल्लोड, जि. औरंगाबाद.
राजीव के. आरके
मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धूळे.

सारांश-(Abstract)

कोणत्याही राष्ट्राची राज्यघटना हा त्या राष्ट्राचा मुलभूत कायदा असतो. अशा राष्ट्राला राज्यघटना असण्यांसाठी त्या राष्ट्राचे स्वतंत्र असणे अत्यावश्यक असते. कारण एक सार्वभौम समाजच राज्यघटना नामक दस्तऐवज तयार करून स्वत:प्रती अर्पण करू शकतो. तात्पर्य कोणताही कायदा, तो सामान्य असो की मूलभूत असो, तो काही आकाशातून पडत नाही. त्या राज्याची सार्वभौम सत्ता ज्यांच्या हातात असते ती शक्तीच अशा कायद्यांना जन्माला घालीत असते, किंवा कायदे स्वत:प्रत मान्य व प्रदान करीत असते. अशा कायद्यांना दीर्घकाळ आपले अस्तित्व व प्रचलन कायम ठेवण्यासाठी सार्वभौम शक्तीच्या मान्यतेची अपरिहार्य गरज असते. कारण त्या त्या सार्वभौम शक्तीच्या मान्यतेशिवाय कायदे, मग त्यांचा हेतू कितीही उदात्त असला तरी, जास्त काळ तग धरू शकत नाहीत.

जगाच्या रहाटगाडयात अर्थपूर्ण परिवर्तन घडवून आणावयाचे तर त्यास महात्म्यांची गरज नसते तर बंडखोरांची गरज असते. इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर जगभरात अशी बंडखोरी झाल्याचे अनेक पुरावे जगभराच्या इतिहासात मिळतात. त्याला भारताचा इतिहासही अपवाद नाही. भारतामध्ये इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात ब्राह्मण्यवादी, चातुर्वण्याधिष्ठीत, विषमतावादी- पुरूषसत्ताक वैदिक संस्कृति व तिच्या विषमतावादी विचारसरणीला विरोध करण्यासाठी जवळपास 62 विचार संप्रदायांचा उदय झाल्याचे पुरावे मिळतात. जगभरातल्या आद्य मानवी संस्कृती या मातृसत्ताक असल्याचे दिसून आले आहे. भारतात आर्यपूर्वकाळात या संस्कृती अस्तित्वात होत्या. सिंध-पंजाब नद्यांच्या खो-यात उदयाला आलेली सिंधु/हडप्पा संस्कृती ही मातृसत्ताक संस्कृती होती. मातृसत्ताक संस्कृती या समतेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या संस्कृती होत्या. आर्यांनी त्या मातृसत्ताक समाज व्यवस्था उलथवून विषमतावादी पुरूषसत्तेची मुहूर्तमेढ रोवली. त्या व्यवस्थेला सर्वप्रथम हादरा दिला तो भगवान गौतम बुद्ध आणि त्यांच्या बौद्ध धम्माने. गौतम बुद्धाला 'व्यवहारी सुधारंक' (Pracical Reformer) मानले जाते (रोमिला थापर) कारण बुद्धासमोर मृत्यूनंतरचे जग अर्थात स्वर्गाचा तसेच पुनर्जन्माचा प्रश्न नव्हता. देवाच्या अस्तित्वाविषयक प्रश्नही त्याने दुय्यम मानला होता. त्यामुळे त्याच्यासमोर माणसाचे अर्थात लोकांचे ऐहिक वा वर्तमान जीवन व त्या जीवनासंदर्भातले प्रश्नच होते. त्याने माणसाला दैनंदिन जीवन जगत असतांना भेडसावणा-या प्रश्नांना अग्रक्रम दिले होते. याचाच अर्थ असा की, बुद्ध चे तत्त्वज्ञान अर्थात बुद्धाचा धम्ममार्ग हा एक ऐहिक सुखाचा, ऐहिक लोककल्याणाचा मार्ग आहे हे त्याच्या 'भवतु सब्ब मंगलम्' या वचनावरून दिसून येते.

मानवतावाद- भारतीय राज्यघटना उदारमतवादी आहे. हा उदारमतवाद व तद्नुषंगिक आदर्श भारतीय स्वातंत्र्य लढयातून निर्माण झालेले आहेत. मानवतावाद हे त्यापैकी एक आदर्श तत्व. मानवतावाद हा भारतीय राज्यघटनेचा केंद्रवर्ती विचार आहे. कारण भारताच्या राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेला 'लोक' हा शब्द अमेरिकन राज्यघटनेतल्या 'We, the People' (आम्ही लोक) या

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 76 : History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

MULTIDISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

HISTORY OF KHANDESH

18TH DECEMBER 2018

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Dr. Vijay Y. Jadhav

Principal, Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

EXECUTIVE EDITOR

Prof. Satish M. Borse

Dept. of History , Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

VENUE

Annapurnadevi Vidya Prasarak Sanstha Sanchalit
Late. Annasaheb P. S. Wadile Arts College
Thalner, Tal. Shirpur, Dist. Dhule - 425 421.

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

६७	खान्देशातील आदिवासींच्या आरोग्य समस्या प्रा.डॉ. जी.एच. निकुंभ, प्रा. उपेंद्र धगधगे	२०९
६८	खानदेशातील सण आणि उत्सव – पोळा प्रा. अनिल प्रभाकर निकम	२१३
६९	खानदेशातील भटकी पांचाळ जमातीची आर्थिक स्थिती : एक अभ्यास प्रा.डॉ. बी.ए. साबळे	२१५
७०	खान्देशातील सण उत्सवाचे बदलते स्वरूप प्रा. दिपाली आर. पाटील	२१७
७१	खानदेशची जीवनदायिनी तापी : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. जाधव भाग्यश्री शंकर	२२१
७२	शिरपुर (जि. धुळे) तालूक्यातील ग्रामनामे एक अभ्यास दिपक बाबुलाल शिरसाट	२२४
७३	खान्देशातील सांकेतिक बोलींचा अभ्यास प्रा.डॉ. माधव कौतिक कदम	२२९
७४	भारताच्या संरक्षणात खान्देशचे योगदान महत्त्वपूर्ण प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	२३१
७५	भोई समाजातील संस्कार पद्धती : समाजशास्त्रज्ञानाच्या परीप्रेक्ष्यातून वैशाली अशोकराव निकम	२३४
७६	राष्ट्रवादाचे विविध पैलु आणि त्यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान जी.डी. चौधरी	२३७
७७	आसिरगड किल्ल्याचे ऐतिहासिक आणि सामरिक महत्त्व प्रा.डॉ. के.बी. पाटील	२३९
७८	खानदेशातील ऐतिहासिक वाङ्मयीन अभिलेखागार श्री समर्थ वाग्देवता मंदीर, धुळे श्री. विठ्ठल केशवराव साळूंखे	२४२
७९	ब्रिटीशांचे खानदेशातील सुरवातीच्या काळातील महसुल विषयक धोरण प्रा. सतीश ज. निकम	२४४
८०	खानदेशी लोकसाहित्य डॉ. राखी सलगर	२४७
८१	कर्मवीर अण्णासाहेब पुनाजी लळिंगकर यांचे खान्देशातील दलित मुक्ती चळवळीतील योगदान प्रा. राजेंद्र बी. निकुंभे, प्रा. ज्ञानेशर ईश्वर गवळे	२५०
८२	ब्रिटीशकालीन खानदेशमधील दळणवळणाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे (P.W.D.) योगदान डॉ. संजय जीभाऊ पाटील	२५४
८३	खानदेशातील शेतकरी चळवळीतील साने गुरूजींच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा.डॉ. महेंद्र व्ही. पाटील	२५८

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

भारताच्या संरक्षणात खान्देशचे योगदान महत्त्वपूर्ण

प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना :

खान्देशातील धुळे व जळगाव हे जिल्हे आपली भूमिका बजावितांना दिसत आहेत. संपूर्ण उत्तर महाराष्ट्राचा विचार करता नाशिकचा हिंदुस्थान एरोनॉटिक्स लिमिटेडचा लढाऊ विमान निर्मितीचा कारखाना, देवळाली येथील आर्टिलरी सेंटर, अहमदनगरचे रणगाडा प्रशिक्षण केंद्र याबरोबरच वरणगांव व भुसावळ येथील आयुध निर्माणी हे शस्त्रनिर्मिती करणारे कारखाने आणि उत्तर महाराष्ट्रातून जाणारे रस्ते आणि लोहमार्ग भारताच्या संरक्षण व्यवस्थेत मेरुदंडाची भूमिका बजावितांना दिसत आहेत.

नाशिकच्या भोसला मिलिटरी स्कूलसह मोराणे, अमळनेर, भुसावळ व अहमदनगर येथील सैनिकी शाळा देशाच्या संरक्षण दलांना नीडर आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध करुन देताना दिसत आहेत. धुळ्याजवळील कापडणे, चाळीसगावजवळील वाडे-गुढे ही गावे राष्ट्र रक्षणासाठी प्रसंगी प्राण अर्पण करण्यास तयार असलेली तरुणांची फळी राष्ट्रासाठी अर्पण करीत आहेत. मुंबई या औद्योगिक नगरीला उत्तर भारताशी जोडणारा मुंबई आग्रा महामार्ग क्र. – ३, भारताची पूर्व – पश्चिम टोके जोडणारा नागपूर – सुरत महामार्ग क्र. – ६ त्याचप्रमाणे पुणे – मुंबई – मनमाडमार्गे दिल्लीकडे आणि सुरत – नागपूरला जाणारा रेल्वेमार्ग यामुळे खान्देशला राष्ट्ररक्षणाच्या मानचित्रात सामरिक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.

उद्देश :

१. भारताच्या संरक्षणात खान्देशच्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.
२. संरक्षण उत्पादन क्षेत्रातील खान्देशच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्य :

१. भारताच्या भूराजकीय व भूसामरीक स्थान तसेच दळणवळणाचा विचार करता भारताच्या संरक्षण व्यवस्थेत खान्देशचे स्थान अनन्यसाधारण असेच आहे.
२. संरक्षण उत्पादन क्षेत्रातील खान्देशच्या योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

नाशिकचे स्थान मोलाचे –

लढाऊ विमानांचा कारखाना व विमान चाचणी केंद्र, तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र आणि कॉम्बॅट आर्मी एव्हिएशन ट्रेनिंग स्कूल यामुळे नाशिकला देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टिने असाधारण असे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. देशाच्या फाळणीनंतर देवळाली येथे सुरु झालेल्या तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र व ओझर येथील 'एच्. ए. एल्.'चा विमानोद्योग यामुळे हे गाव आणखीनच प्रकाशात आले. १९६२ चीन युध्दात झालेल्या दारुण पराभवामुळे देशात संरक्षणाबाबत जागरुकता निर्माण झाली. संरक्षणमंत्री बनलेल्या यशवंतराव चव्हाण यांनी देशाची संरक्षण व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टिने अनेक महत्त्वाकांक्षी पाऊले उचलली. त्याअंतर्गत सोव्हिएत रशियाच्या सहकार्याने नाशिक येथे १९६४ मध्ये हिंदुस्थान एरोनॉटिक्स लिमिटेड या कारखान्याची उभारणी करण्यात आली. मुंबई – आग्रा महामार्गावरील नाशिकजवळील ओझर येथे हा महत्त्वपूर्ण प्रकल्प सुरु करण्यात आला.

गेल्या चाळीस वर्षात ओझर मिग कारखान्यातून ७०० पेक्षा अधिक लढाऊ विमानांचे उत्पादन करण्यात आलेले आहे. त्यात मिग श्रेणीच्या विविध प्रकारच्या विमानांचा समावेश आहे. यामध्ये मिग –२१ एफ. एल., मिग –२१ एम्., मिग –२१ बिस ही बहुउद्देशीय इंटरसेप्टर विमाने तसेच भूवेधी हल्ल्यासाठी उपयुक्त असलेले मिग –२७ विमानांचा समावेश आहे. वर्षाला सुमारे तीस विमाने बनविण्याची क्षमता या सार्वजनिक क्षेत्रातील कारखान्याची आहे. याच्याच जोडीने के –१३ क्षेपणास्त्रांची निर्मितीही येथून केली जाते. एकविसाव्या शतकात भारतीय वायुसेनेचा कणा ठरलेल्या सुखोई – ३० एम. के.– १ या विमानांची निर्मिती येथून केली जाते.१

मिग –२९ विमानांची दुरुस्तीदेखील येथे करण्यात आली. ओझर मिग कारखान्यात केवळ विमानांची निर्मितीच केली जात नाही, तर विमानांची दुरुस्ती, जुळणी व सुट्या भागांचा पुरवठादेखील केला जातो. कालबाह्य होत जाणाऱ्या विमानांचे आधुनिकीकरण करण्याचे कामही येथे केले जाते. सोबतच आजवर सुमारे १३०० विमानांची दुरुस्ती व देखभालही येथे करण्यात आलेली आहे. मेटॅलिक ड्रॉप इंधन टाकी, पायलटचे इजेक्शन सिट, विमानाची कॅनोपी आदी बाबीही येथे बनविल्या जातात. दर्जेदार कामातून या कारखान्याने – ९००१ हा दर्जाही प्राप्त केलेला आहे. ते विमानांची चाचणी घेणे व नागरी वाहतुकीबरोबरच भारतीय वायुसेनेचा बेस रिपेअर डेपोचीही भूमिका बजावितात.

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

भारतीय वायुसेनेला सुसज्ज ठेवण्याच्यात खूप मोठी भूमिका ओझर मिग बजावितो.

तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र देवळाली –

देवळाली येथील तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र आशियातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी क्वेटा येथे तोफखाना प्रशिक्षण केंद्र होते. १९४१ मध्ये देवळाली येथे गनर्सची स्थापना करण्यात आली. त्याचे मुख्यालय देवळाली बनले. स्वातंत्र्यानंतर देवळाली हे भारतीय स्थलसेनेच्या तोफखाना विभागाचे मुख्य प्रशिक्षण केंद्र बनले. १०५ मिमी इंडियन फिल्ड गनपासून विविध प्रकारच्या उखळी तोफा, १३० मिमी तोफ, १५५ मिमी बोफोर्स हॅवित्झर गन या सर्व प्रकारच्या तोफा चालविण्याचे प्रशिक्षण तोफखानादलातील जवान व अधिकाऱ्यांना येथे दिले जाते.

हेलिकॉप्टर प्रशिक्षण केंद्र–

नाशिकरोड येथे स्थलसेनेच्या वायुशाखेचे हेलिकॉप्टर प्रशिक्षण केंद्रही (– .....) आहे. स्थलसेनेच्या वायुशाखेच्या दृष्टीने ते अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. स्थलयुध्दात हेलिकॉप्टर खूप महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावू शकते. शत्रूच्या रणगाडा दलाला रोखणे, आपल्या तोफखाना तसेच चिलखती दलांना मार्गदर्शन करणे याशिवाय सैनिक व कमांडोंना गुंतागुंतीच्या मोहिमांसाठी नेणे व वाहतूक यासारखी कामगिरी ते करतात. हे सर्व प्रशिक्षण येथे दिले जाते.

आयुध निर्माणी –

खान्देशातील दोन आयुध निर्माणी (ऑर्डनन्स फॅक्टरीज) देशाच्या संरक्षण व्यवस्थेचा कणा आहेत. सैन्य पोटावर चालते आणि दारुगोळ्याच्या मदतीनेच लढते. या दारुगोळ्याच्या निर्मितीचा बराच मोठा भार जळगाव जिल्ह्यातील वरणगावच्या ऑर्डनन्स फॅक्टरीत (आयुध निर्माणीत) उचलला जातो. वरणगावच्या आयुध निर्माणीत भारतीय स्थलसेना, इतर सेनादल, अर्धसैनिक दल व पोलिस दलासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या छोट्या शस्त्रास्त्रांचा दारुगोळा – म्हणजेच कार्टरिज् बनविल्या जातात. त्यात ७.६२ मिमी, ५.५६ मिमी, एके –४७ व एके – ५६ बंदुकीच्या गोळ्या, ए–७ मार्क–२, १२.७ मिमी, १६ मिमी सिग्नल बुलेटस् व ट्रेसर बुलेटस् अशा नानाविध गोळ्यांची निर्मिती केली जाते.२ तापी नदीच्या काठावरील भुसावळ हे भारतातील रेल्वेचे प्रमुख केंद्र म्हणून भारतभर प्रसिध्द असून तेथेही आयुध निर्माणी आहे. येथील आयुध निर्माणीत वेगवेगळ्या दारुगोळ्यांचे कव्हर्स बनविली जातात. याबरोबरच पिनाका या क्षेपणास्त्राचे पॉडही येथे बनविले जाते.३ वरणगाव व भुसावळ येथील या आयुध निर्माणी भारतातील ४१ आयुध निर्माणीपैकी महत्त्वपूर्ण अशाच आहेत. महाराष्ट्रात एकूण १० कारखाने आहेत. उत्तर महाराष्ट्राचे देशातील मध्यवर्ती स्थान ध्यानात घेऊनच या आयुध निर्माणींची येथे उभारणी करण्यात आलेली आहे. येथेही स्व. यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानावे लागेल

सैनिकी शाळा –

सैन्याला दारुगोळा किंवा इतर शस्त्रसाधनांसोबतच सर्वाधिक गरज असते, ती कुशल मनुष्यबळाची. नागरिकांमधूनच शूर व पराक्रमी सैनिकांची व अधिकाऱ्यांची भरती होत असते. सैनादलांची गरज पूर्ण करण्यासाठी अशा प्रकारचे कुशल मनुष्यबळ उत्तर महाराष्ट्रातील काही सैनिकी शाळांमधून बाहेर पडते. भारतीय स्थलसेना व इतर सेनादल तसेच सीमा सुरक्षा व अंतर्गत सुरक्षा चोख ठेवणारी अर्धसैनिक दले, पोलिस दलातील निधड्या छातीचे जवान व अधिकारी घडविण्याचे काम या सैनिकी शाळा करतात. डॉ. बा. शि. मुंजे यांनी १९३५ मध्ये राष्ट्रजीवनातील सशस्त्र दलांचे महत्त्व ओळखून सेन्ट्रल हिंदू मिलिटरी एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना नाशिक येथे केली. दोनच वर्षात १२ जून १९३७ ला या संस्थेने नाशिकला भोसला मिलिटरी स्कूलची स्थापना केली. मुंबई प्रांताचे तत्कालीन गव्हर्नर सर रॉजर लम्ले यांच्या हस्ते या सैनिकी शाळेची पायाभरणी करण्यात आली. ही देशातील पहिली सैनिकी शाळा होती. या संस्थेने कालांतराने भोसला मिलिटरी कॉलेज सुरु केले. या संस्थेत छात्रांना एन.सी.सी. व संरक्षण शास्त्र विषय अनिवार्य असतो.

धुळ्याजवळील मोराणे येथीलं राजे संभाजी मिलिटरी स्कूल, भुसावळचे बियाणी मिलिटरी स्कूल आणि अमळनेर येथील विजय नाना आर्मी स्कूल, नंदूरबारजवळील पथराई येथील के. डी. गावित सैनिकी विद्यालय व अहमदनगर येथेही मिलिटरी स्कूल आहे. देशाच्या संरक्षण दलांमध्ये मोठी कामगिरी बजाविण्याची उर्मी मनात घेऊन येथून अनेक विद्यार्थी बाहेर पडतात. देशाची अंतर्गत सुरक्षा, कायदा व सुव्यवस्था कायम राखण्याची जबाबदारी पोलिस दलावर असते. महाराष्ट्र पोलिस दलाच्या नकाशात नाशिकची महाराष्ट्र पोलिस अकादमी व धुळ्याचे राज्य राखीव पोलिस दलाचे प्रशिक्षण केंद्र महाराष्ट्र पोलिसांच्या प्रशिक्षणाचा कणा मानला जातो. एस. आर. पी. चे जवान व पी.एस.आय.पासून पोलिस उपअधीक्षक रँकच्या अधिकाऱ्यांना येथे प्रशिक्षण मिळते.

सामरिक महत्त्वाचे रस्ते आणि लोहमार्ग –

युध्दात व सामरिक डावपेचांमध्ये रस्ते तसेच लोहमार्गांना खूपच महत्त्व असते. वाहतूक व दळणवळाच्या साधनांमुळेच युध्दाची गती () वाढते. भारताचा नकाशा बारकाईने बघितल्यास त्यात उत्तर महाराष्ट्राला मध्यवर्ती किंवा केंद्रीय स्थान असल्याचे सहज लक्षात येते. प्राचीन काळापासून उत्तरेकडून दक्षिणेत जाण्यासाठी आसिरगढ (बऱ्हाणपूर) आणि बिजासनी घाट हे दोनच मार्ग होते. त्यामुळे उत्तर

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

महाराष्ट्रातील या दोन्ही मार्गांचा उपयोग खूपच प्राचीन काळापासून होतो आहे.

भारताची पूर्व – पश्चिम व उत्तर – दक्षिण टोके जुळवण्याचे कामही या क्षेत्रातून जाणाऱ्या महामार्ग व लोहमार्गामुळे होते. त्यात सुमारे दोनशे वर्षांपासून म्हणजे ब्रिटिश काळापासून संपर्क व दळण-वळणाचे काम चोख बजाविणारा मुंबई – आग्रा महामार्ग खूपच महत्त्वपूर्ण ठरतो. प्रख्यात आग्रा महामार्ग मुंबईला उत्तर भारताशी व देशाची राजधानी दिल्लीला जोडतो. आर्थिक व औद्योगिक दृष्टिने आणि देशातील सर्वात महत्त्वाचे बंदर म्हणून मुंबईला महत्त्व आहे. त्या अनुषंगाने मुंबई – मनमाड – भुसावळ – भोपाळ व झाशीमार्गे दिल्ली हा लोहमार्गही खूप महत्त्वाचा आहे. तोही उत्तर महाराष्ट्रातूनच जातो. याच मार्गे थेट काश्मीरपर्यंत व पंजाब सीमेपर्यंतही जाता येते.

भारताचे पूर्व – पश्चिम टोके जोडणारा महामार्ग क्र – ३ त्याचप्रमाणे अहमदनगर – औरंगाबाद – जळगावमार्गे मध्यप्रदेशमध्ये जाणारे मार्ग, सुरत – भुसावळ ते कलकत्ता हा लोहमार्ग याच क्षेत्रातून जातात. दक्षिणेकडून गुजराथ व राजस्थानात जाणारे मार्गही उत्तर महाराष्ट्रातूनच जातात. देशाच्या उत्तर, दक्षिण व पूर्व पश्चिम सीमांवर आणि सागरी किनाऱ्यांवर जाण्यासाठी हे मार्ग खूपच महत्त्वाचे आहेत. एकंदर देशाच्या दळणवळण व संपर्क प्रणालीतही उत्तर महाराष्ट्राची भूमिका पाठिच्या कण्याप्रमाणेच आहे.

खान्देशवर १३७० ते १६०० फारुकी घराण्याने राज्य केले. त्यानंतर मराठ्यांचे वर्चस्व निर्माण होईपर्यंत मोगलांचे राज्य होते. १८१८ पासून इंग्रजांची राजवट सुरु झाली. भिल्लांचींही राज्ये येथे होती. परंतु कोणीही येथे शस्त्र निर्मिती केली नाही. दळवळणाचे मार्ग मात्र येथूनच होते. दिल्ली किंवा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आसीरगड व बिजासन या मार्गाने तर सुरतहून बऱ्हाणपूर अशी पश्चिम पूर्व वाहतूक मोठ्या प्रमाणात या क्षेत्रातून होत असे. प्रामुख्याने बंजारा जातीचे लोक ती करीत.४ होळकरांनी किंवा शिंदे यांनीही या भागात शस्त्र निर्मिती केली नाही. यशवंतराव होळकरांनी १८१५ च्या सुमारास तोफा व दारुगोळा बनविला, पण तो मध्य प्रदेशात.

खान्देशात मोठ्या प्रमाणात मध्य प्रदेश सीमेवर व सीमेपलीकडे अवैध शस्त्रास्त्र निर्मिती चालते. चोपडा तालुक्यात मध्य प्रदेशच्या सीमेपलीकडे उमर्टी या गावी आज आधुनिक शस्त्रेही मिळू शकतात. प्रामुख्याने शिकलकर समाजाचे लोक ती बनवितात.५ खान्देशातील आदिवासीही त्यांची शस्त्रे प्रामुख्याने मध्य प्रदेशातूनच आणतात. शिकलकर, लोहार व पांचाळ जातीचे लोक सामान्यपणे शेतीची अवजारे व शस्त्रे बनवितात. खान्देशातील शस्त्रनिर्मितीविषयी ठोस अशी माहिती संशोधकाला मिळू शकली नाही. कॅ. जॉन ब्रिग्जने भिल्लांचे बंड मोडून काडतांना ते सातत्याने उठाव करीत राहतील म्हणून मन वळविण्याच्या धोरणानुसार भिल्ल कोअरची स्थापना केली.६ पण इंग्रजांकडूनही येथे कोणतीही शस्त्रनिर्मिती झाली नाही.

निष्कर्ष :

भारताच्या संरक्षण व्यवस्थेत व संपर्क व्यवस्थेत प्राचीन काळापासून खान्देशला महत्त्वाचे स्थान आहे. दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात ब्रिटिशांनी भुसावळ येथे लष्करी साधानांच्या निर्मितीला सुरुवात केली. परंतु त्यांचे हे प्रयत्न शस्त्रनिर्मितीसाठी फारच अपुरे होते. चीन युध्दानंतर संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रयत्नांची खऱ्या अर्थाने उत्तर महाराष्ट्रात शस्त्रनिर्मिती सुरु झाली. देशाच्या संपर्क व दळणवळण प्रणालीत मात्र खान्देशला महत्त्वाचे स्थान आहे. देशाची चारही टोके येथील रस्ते व लोहमार्गांनी जोडली जातात. फारशी माहिती मिळत नसली, तरी खान्देशातील प्राचीन व ऐतिहासिक काळातील शस्त्रनिर्मितीवरील संशोधनास मात्र आजही बराच वाव आहे.

संदर्भ सूची :

१. www.hal.gov.in
२. www.ofbindia.gov.in.units/indext
३. कित्ता.
४. झेंडे संजय, खान्देश विषयाचे अभ्यासक व पत्रकार धुळे. (मुलाखत, दि. २९/११/२०१८)
५. पाटील अनिल, पत्रकार, जळगाव. (मुलाखत, दि. २९/११/२०१८)
६. Kayande Shyam, Popular Resistance to British Rule in North Maharashtra (1818-1885), Kasb Publication, Jalgaon. 1998. P. 46-47.

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 6.261 Special Issue 76 Dec. 2018 ISSN

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

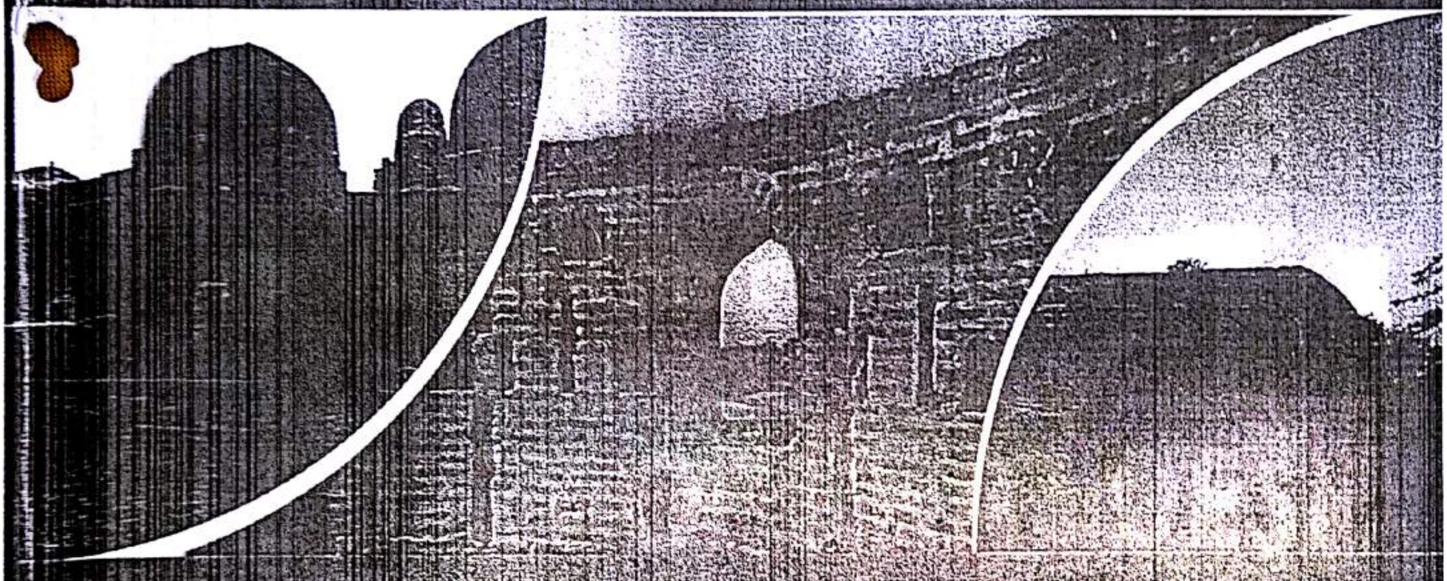

GUEST EDITOR

Dr. Vijay Y. Jadhav

EXECUTIVE EDITOR

Prof. Satish M. Borse

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

(84)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

132

६७	खान्देशातील आदिवासींच्या आरोग्य समस्या प्रा.डॉ. जी.एच. निकुंभ, प्रा. उपेंद्र धगधगे	२०९
६८	खानदेशातील सण आणि उत्सव – पोळा प्रा. अनिल प्रभाकर निकम	२१३
६९	खानदेशातील भटकी पांचाळ जमातीची आर्थिक स्थिती : एक अभ्यास प्रा.डॉ. बी.ए. साबळे	२१५
७०	खान्देशातील सण उत्सवाचे बदलते स्वरूप प्रा. दिपाली आर. पाटील	२१७
७१	खानदेशची जीवनदायिनी तापी : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. जाधव भाग्यश्री शंकर	२२१
७२	शिरपुर (जि. धुळे) तालूक्यातील ग्रामनामे एक अभ्यास दिपक बाबुलाल शिरसाट	२२४
७३	खान्देशातील सांकेतिक बोलींचा अभ्यास प्रा.डॉ. माधव कौतिक कदम	२२९
७४	भारताच्या संरक्षणात खान्देशचे योगदान महत्त्वपूर्ण प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	२३१
७५	भोई समाजातील संस्कार पद्धती : समाजशास्त्रज्ञानाच्या परीप्रेक्ष्यातून वैशाली अशोकराव निकम	२३४
७६	राष्ट्रवादाचे विविध पैलु आणि त्यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान जी.डी. चौधरी	२३७
७७	आसिरगड किल्ल्याचे ऐतिहासिक आणि सामरिक महत्त्व प्रा.डॉ. के.वी. पाटील	२३९
७८	खानदेशातील ऐतिहासिक वाङ्मयीन अभिलेखागार श्री समर्थ वाग्देवता मंदीर, धुळे श्री. विठ्ठल केशवराव साळूंखे	२४२
७९	ब्रिटीशांचे खानदेशातील सुरवातीच्या काळातील महसुल विषयक धोरण प्रा. सतीश ज. निकम	२४४
८०	खानदेशी लोकसाहित्य डॉ. राखी सलगर	२४७
८१	कर्मवीर अण्णासाहेब पुनाजी लळिंगकर यांचे खान्देशातील दलित मुक्ती चळवळीतील योगदान प्रा. राजेंद्र बी. निकुंभे, प्रा. ज्ञानेशर ईश्वर गवळे	२५०
८२	ब्रिटीशकालीन खानदेशमधील दळणवळणाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे (P.W.D.) योगदान डॉ. संजय जीभाऊ पाटील	२५४
८३	खानदेशातील शेतकरी चळवळीतील साने गुरूजींच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा.डॉ. महेंद्र व्ही. पाटील	२५८

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 76 : History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

ब्रिटीशांचे खानदेशातील सुरवातीच्या काळातील महसुल विषयक धोरण

प्रा. सतीश ज. निकम
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय,
धुळे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी संस्कृतीची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. मनुष्य व्यक्तीश: व समुदायश : जी जीवनपध्ती निर्माण करतो आणि संस्कारास्त्यार्थ स्वत:वर व बाहय विश्वावर संस्कार करुन जे आविष्कार करतो, ती पध्दती वा तो अविष्कार संस्कृती होय यावरुन मानवाच्या उत्क्रांतीपासूनच तो संस्कृतीशी अविभाज्यसपणे जोडला गेला आहे, असे म्हणता येईल. परंतु ज्याअर्थि संस्कृती ही शांततेच्या काळात जन्माला येते, त्याअर्थी ख–या संस्कृतीचा प्रसवण्याचा काळ हा मानवास शेतीचा शोध लागल्यानंतरचाच आहे. शेतीचा शोध मानवी जीवनास दीर्घकालीक शांतता प्रदान करणारा ठरला. त्यामुळे जगभर विविध संस्कृतीचे अविष्करण घडुन आले. शेतीचा शोध स्त्रीयांनी लावला आणि त्यामुळे कृषिप्रधान संस्कृतींचा उगम मोठया प्रमाणावर झाला. शेतीचा शोधलागल्यापासून आजतागायत मानवाचे सामाजिक – आर्थिक जीवन शेतीच्या पायावर उभे असल्याचे दिसते. राजसत्ता जरी बदलल्यात तरी शेतीवर आधारीत समाज–अर्थव्यवस्था मात्र बदलत नसे.

तापी, गिरणा, पांझरा या नद्यांच्या खो–यातील प्रदेश हा खानदेश म्हणून ओळखला जातो. तापी सारखी प्रमुख नदी आणि गिरणा, पांझरा, बोरी, बुराई अशा उपनद्यांनी समुध्द खो–यात प्राचीन संस्कृतीच्या खुणा आढळतात. अश्मयुगीन आणि ताम्रपाषाणयुगीन समृध्द संस्कृती या ठिकाणी वसत होती. हे पुरातत्वीय उत्खणनातून पुढे आले आहे. सातवाहन, वाकाटक, गुप्त,चालुक्य, राष्ट्रकुट , यादव,सुलतान, मोगल आणि ब्रिटीश अशा अनेक राजवटींचे अधिपत्य या प्रदेशावर होते. भारतात प्राचीन काळापासूनच कोणत्याही राजवटीचा उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत हा जमीन महसुलच राहीला आहे. त्यामुळे प्रत्येक शासनकाळात शेती आणि जमीन महसुलच्या संदर्भात विशेष धोरणे राबविली गेली आहेत. भारतात ब्रिटीशानीही शेती व्यवस्थेकडे विशष लक्ष दिलेले आहे. प्रस्तुत लेखात ब्रिटीशकालात शेती व्यवस्थेच्या संदर्भात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

ब्रिटीशांचा वसाहतवाद हा प्रामुख्याने आर्थिक वसाहतवाद होता. म्हणुन भारता सारख्या खंडप्राय देशातुन प्रदीर्घकाल आर्थीक फायदे कसे मिळविता येतील किंवा अर्थिक लुट कशी करता येईल हा विचार त्यामागे असणे स्वाभावीक होते. शेती व्यव्यस्थेची किंवा महसुल व्यवस्थेची पुर्नरचना करण्यामागे केवळ आर्थिक हेतु होता असे नाही. तर त्यामागे सामाजिक हेतु ही होता. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्यात बहुसंख्य जनता खेडयातुन वास्तव्यास आहे. ग्रामीण गावगाडयाचा सर्व व्यवहार शेती व्यवसायावरच आधारीत होता. सामाजिक चलन वलन शेतीवर आधारीत असल्याने शेती विषयक धोरण राबवितांना ब्रिटीशांचा पवित्रा सुधारणात्मक असाच होता. ब्रिटीश धोरणामुळे शेती महसुलात वाढ झालेली असली तरी शेती क्षेत्रात महत्वाच्या सुधारणाही त्या योगे घडुन आल्या.

खानदेशाचा प्रत्यक्ष अंमल ब्रिटीशांकडे पेशवाई बुडविल्यानंतर आला. सन १८१८ मध्ये पेशवा बाजीरावाच्या शरणागतीनंतर महाराष्ट्र प्रदेश कंपनी सरकारच्या ताब्यात गेला. एलफिस्टन् या कर्तबगार अधिका–याची गर्व्हनर म्हणून नेमणूक करण्यात आली. प्रशासकीय सोयीसाठी त्याने महाराष्ट्राचे चार विभागात विभाजन केले. अहमदनगर, पूणे, खान्देश आणि धारवाड असे ते चार विभाग होत. यापैकी खान्देश विभागाचा कलेक्टर म्हणून कॅप्टन जॉन ब्रिग्ज याची नेमणुक झाली. ब्रिटीशांनी भारतीय प्रदेश आपल्या कब्ज्यात येत असता १७६७ सालीच सर्वे ऑफ इंडियाची स्थापना करुन भारतातील जमिनीचे शास्त्रोक्त पध्दतीने मोजमाप करण्याचे काम सुरु केले होते. तोच कित्ता गिरवत कॅप्टन ब्रिग्जने जमीनीचे मोजमाप करुन आणि तिचा दर्जा निश्चित करुन शेतसारा निश्चित केला. मातीचे परीक्षण करण्यासाठी एक ते तीन फुट खोल खोदुन माती काढुन त्याची प्रत ठरवुन त्यानुसार जमीनीचे वर्गीकरण करुन शेतसारा निश्चित केला जात असे. ब्रिग्जने खानदेशातील जमीनीचे परीक्षण करुन तिचे आठ प्रकारात विभागणी केली. त्याप्रमाणे उत्तम काळी जमीन, मध्यम काळी जमीन, चिकन किंवा बारीक रेती मिश्रीत, हुरड किंवा रेताड, लाल रेताड, पिवळी रेताड, मुरमाड, जिरायत इत्यादी.

एलफिस्टनने आपल्या सर्व अधिका–यांना दहा वर्ष पुर्वीपासुनच्या जमीनी महसुलाची माहिती गोळा करुन कायमस्वरुपी योग्य अशी सारा आकारणीची सुचना केली होती. त्याप्रमाणे कॅप्टन ब्रिग्जने खान्देशातील माहिती गोळा करण्यास प्रारंभ केला. परंतु ब्रिग्जला पूर्वीच्या जमीनी महसुलाच्या नोंदी मध्ये प्रचंड अनियमितता आढळली. एकतर मागील सर्व नोंदी मिळण्याची अडचण होती. आणि जेवडया नोंदी उपल्ब्ध झाल्यात त्या विश्वासनीय नसल्याचे स्पष्टमत कॅप्टनब्रिग्जने नोंदविलेले आहे. त्यांच्यामते कुळकर्णीनी पुरावा म्हणुन दिलेल्या जमा खर्चाच्या नोंदीकडे एक मिनिटभर चौकसपणे पाहिले तरी त्यावर समाधान होणार नाही. किंवा त्यावर अवलंबून राहता येणार नाही यावरुन तत्कालीन केंद्रसत्तेचा ग्रामप्रशासनातील ढिसाळपणा लक्षात येतो. त्यामुळे ग्रामप्रशासनातील भ्रष्टाचाराची पाळेमुळे खोलवरूजलेली दिसतात. ग्रामप्रशासनातील भ्रष्ट अधिका–याची शिरजोरी वाढुन शेतक–याची प्रचंड लुबाडणूक त्याकाळी होत असल्याचे सिद्ध होते. भष्टाचाराची समस्या असो वा

Website : www.researchjourney.net Email : researchjourney2014@gmail.com

शेतक-यांच्या लुबाडणीचा प्रश्न असो हि समस्या आजची नाही. ही बाब ठळकपणे लक्षात येते.

कॅप्टन ब्रिग्जने अनेक अडचणीना तोंड देत खान्देशातील जमीनीचे मोजमाप पुर्ण केले. ' जमीनीची मोजणीकेल्यावर सिंचनाच्या [illegible] आणि पिकांचे प्रकारावर आधारीत जमीनी च्याप्रतवारी नुसार आकारणी करण्यात आली. ब्रिटीशांच्या अशा धोरणामुळे किमान [illegible] वसुलीपासुन सामान्य शेतक-याची सुटका झाली. कारण ब्रिटीशांनी सारा आकारतांना ज्या बाबी लक्षात घेतल्या त्यावरुन किमान [illegible] संकल्पना काय असु शकते याचे एक उदाहरण आपणांस त्यात दिसते. जमीनीचे जे प्रकार होते त्यात जिरायत, मोटस्थळ, पाटस्थळ त्या - [illegible] प्रकारानुसारच त्यातील उत्पादनावर कर आकारण्यात आला होता.

शेतीवरील सारा निश्चित करताना ब्रिटिशांचे धोरण कसे होते हे पुढील उद्धृत उताऱ्यावरुन स्पष्ट होते. ६ शेतसारा निश्चित [illegible] आधीच्या वर्षापेक्षा जास्त किंवा कमी क्षेत्रावर पेरणी केली गेली आहे. हे जून – जुलै मध्ये दिलेल्या भेटीवरुन मामलेदारांना कळत असे. [illegible] वर्षाचे हिशेब पाहून येणाऱ्या हंगामाची स्थिती लक्षात घेऊन पाटलाला बरोबर घेऊन शेतसारा निश्चित करावयाचा असे. त्याकरिता [illegible] खेडयातील लोकांशीही चर्चा करत. त्यामुळे तुलनात्मक शेतसारा लक्षात घेऊन शेतसारा निश्चित केला जाई. मामलेदार शेतसाऱ्याच्या कराराचा मसूदा तयार करुन त्यावर पाटील व कुलकर्णींची सही घेत. त्यानंतर गावकऱ्यांसमक्ष प्रत्येक शेतकऱ्याने भरावयाच्या शेतसाऱ्याची रक्कम पाटलाच्या मदतीने निश्चित करुन ती ग्राम कार्यालयासमोर वाचून दाखविण्यात येई अशारितीने ब्रिटिशांनी शेतसारा आकारणी [illegible] वसूलीसाठी कोणत्याही प्रकारची दंडेलशाही न दाखविता अगदी लोकभिमूख अशी पध्दती राबविली असल्याचे लक्षात येते. याउलट [illegible] शासनकालात त्यांच्यावर अन्याय, जुलूम–जबरदस्तीने या साऱ्या गोष्टींची आकारणी आणि वसूली होत असायची. त्यामुळे भ्रष्ट ग्रामशासकांकडून शेतकऱ्यांची मुक्ती होण्यास मदतच झालेली दिसते.

शेती उत्पादनात कधीही एकसारखेपणा आढळत नाही दुष्काळ, अतिवृष्टी अशा नैसर्गिक आपत्तींनी बऱ्याचदा उत्पादनात घट होत असते. तेव्हा ब्रिटिश आमदानीत शेतकऱ्यांना शेतसाऱ्यात सवलत दिल्याच्या अनेक नोंदी उपलब्ध आहेत. सन १८२२–२३ मध्ये [illegible] हंगामामुळे उत्पादनावर परिणाम झाला. शिवाय धान्याच्या किमतीही कमी झाल्या होत्या तेव्हा जॉन ब्रिग्ज यांनी पंचवीस टक्के शेतसारा कमी करण्याची सूचना केली होती. ब्रिटिश वसाहतवादी सत्ता आपली आर्थिक वसाहतवादी धोरण पुढे रेटत असता, त्यांनी संबंधित ठिकाणी केलेल्या सुधारणा त्या त्या क्षेत्रातील अनियमितता, भ्रष्टाचार आणि गोंधळ कमी करणाऱ्या ठरल्या. त्यांचा अंतिम उद्देश आर्थिक लूट असला तरी त्यांच्या धोरणांना अल्प प्रमाणात का असेना परंतू माणूसकीची किनार जोडलेली दिसते, हे वर उद्धृत उदाहरणावरुन स्पष्ट होते. अर्थात सर्वच ब्रिटिश आधिकाऱ्यांनी या प्रकारे धोरणं राबविली असेही नाही. अनेक कट्टर, साम्राज्यवादी अधिकाऱ्यांनी प्रजेवर अन्याय अत्याचार केल्याचीही उदाहरणेही आपणांस आढळतात.

कॅप्टन ब्रिग्ज याची खानदेशचा अधिकारी म्हणून नियुक्ती झाल्यापासून खानदेशचा कारभार तो धुळयाहून नियंत्रित करत होता. त्यामुळे त्याने धुळयात अनेक बांधकाम सुरु केलीत. त्यात विविध कार्यालये, इमारती, पूल, रस्ते इ. चा समावेश होता. यातूनच पुढे धुळे शहराची नविन वसाहत अतिशय नियोजनबध्द पध्दतीने वसविण्यात आली. ब्रिग्जने निर्माण केलेल्या इमारतीपैकी काही इमारती आजही आपणांस धुळे शहरात पहावयास मिळतात. खान्देश हा भौगोलिक विविधतेने संपन्न असलेला प्रदेश आहे. त्यामुळे संपूर्ण प्रदेशात वातावरणही भिन्न प्रकारचे आढळते. खान्देशात अनेक वेळा दुष्काळ पडलेला आहे. दुष्काळी परिस्थितीमुळे खान्देशातील लोक शेजारच्या प्रदेशांमध्ये स्थलांतरीत होत. अशावेळी कॅप्टन ब्रिग्ज यांचे प्रयत्न विशेष उल्लेखनीय ठरले आहेत. येथील जनता गावे सोडून जवळच्या गुजरातमध्ये स्थलांतरीत झाली होती. तेव्हा कॅप्टन ब्रिग्जने नंदुरबार, कुकरमुंडा, नवापूर भागातील खेडयांचे पुनर्वसन करण्यासाठी प्रयत्न केले व त्यासाठी पटेल व देशमुखांना प्रोत्साहन दिल्याचे तत्कालीन पत्रव्यवहारातून वाचावयास मिळते.

ब्रिटिशांचे शेतीव्यवस्थेतील सुधारणांचे प्रयत्न आणि नैसर्गिक आपत्ती प्रसंगी रयतसाठी दिलेला मदतीचा हात. यामुळे खान्देशातून सरकारला नियमित आणि मोठा महसूल मिळू लागला घब्रिटिश सरकारला खान्देशातून १८२४–२५ यावर्षी सवीत जास्त महसूल प्राप्त [illegible] खान्देश वातावरण कापूस उत्पादनासाठी अनुकुल असल्याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना खान्देशात कापूस उत्पादनासाठी प्रयत्न केले होते. [illegible] १८४६ साली सिम्पसन यांना गुजरात व खान्देश या दोन प्रांताचे कापूस अधिक्षक म्हणून नेमण्यात आले होते आणि त्यांच्यासोबत प्राईस यांना खान्देशचे सहाय्यक कापूस अधिक्षक म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते त्यांनी पूर्व खान्देशात एरंडोल नसिराबाद या ठिकाणच्या शेतकऱ्यांना पाच रुपये प्रति बिघा प्रमाणे पैसे देऊन व उपकरात सवलत देऊन अमेरिकन न्युअर्लिन्स या नवीन कापसाच्या वाणाची ९९ एकर मध्ये [illegible] केली होती. ब्रिटिशांच्या अशा प्रयत्नांनी खान्देशात शेतीमध्ये नवनविन बियाणे आणि शेतीपध्दतीत प्रायोगिक तत्वावर उत्पादन [illegible] धोरणांमुळे खान्देशात शेती उत्पादनात वाढ झालेली दिसते.

DHULE

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

संदर्भ सूची :

१. Mahajan Dr. T. T. Khandesh Linder the Mughals (1601- 1707), Galaxy publications, New Delhi, 1991
२. शहा डॉ.मु.ब. खान्देशातील एक ऐतिहासिक घराणे कानुगो-देसाई, आंतरभारती अध्ययन अनुसंधान केंद्र, धुळे,
३. पाटील डॉ.सुभाष , डॉ. अनिल बैसाणे, डॉ अनिल कठारे, शिवकाळ व पेशवाईतील दुष्काळाच्या इतिहास, पुनम प्रकाशन, कंधार,२०११
४. पाटील डॉ. भी. ना. खान्देशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ प्रकाशक- श्री. भूषण पाटील, पाचोरा,२००५
५. पाटील डॉ. मधुकर, कंपनी सरकारकालीन खान्देश, शिवम् प्रकाशन, नंदुरबार, २००७
६. पाटील डॉ. संजय, ब्रिटिशकालीन खान्देश आणि दुष्काळ, सम्यकृता प्रकाशन, धुळे,२०१२
७. पाटील डॉ. संजय, ब्रिटिशकालीन खान्देशातील कापूस उत्पादन, सम्यकृता प्रकाशन, धुळे, २०१३

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. ... DHULE

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 76 Dec. 2018 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

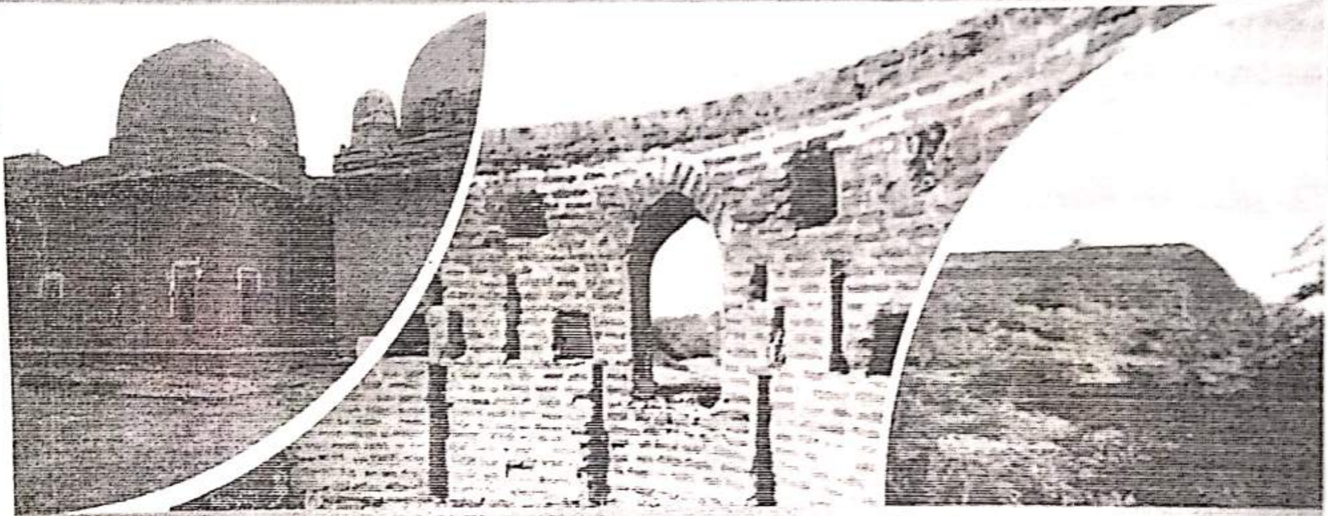

■ GUEST EDITOR ■

Dr. Vijay Y. Jadhav

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Satish M. Borse

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

देश तो खानदेश अशी सरळ आणि बिनधोक उत्पत्ती आपण स्वीकारणे योग्य वाटते. महत्त्वाचे म्हणजे मुस्लिम शासकही अनेक नगरांना, राज्यांना किंवा प्रदेशांना आपली नावे देत असत किंवा आपल्या नावांनी नवीन नगरे, शहरे वसवित असत. त्या परंपरेच्या अनुषंगानेही 'खान' चा देश तो 'खानदेश' ही उत्पत्ती मान्य करण्याशिवाय पर्याय रहात नाही. केवळ आपल्याला आवडणाऱ्या बाबींचा आग्रह धरणे किंवा तशी मांडणी करणे हा द्वेषमुलक भाग इतिहासावर लादणे म्हणजे संशोधन पद्धतीचा विपर्यास करणे होय.

* प्राचीन कालीन खानदेश :

खानदेशात प्राचीन मानवी संस्कृतीचे अवशेष मिळत असल्याने खानदेशाची प्राचीन ऐतिहासिक परंपरा उज्वल असल्याचे दिसते. धुळे जिल्ह्यातील निसर्गरम्य अशा तोरणमाळचा आणि बऱ्हाणपूरजवळील अश्वत्थामाचे पूजन होत असलेल्या अशीरगडचा उल्लेख महाभारतात आढळतो. पितळखोऱ्यातील लेण्या अर्धवट स्वरुपात असल्यातरी वेरूळच्या लेण्यांशी असलेले साधर्म्य हे बुद्धकालीन वैभवाची साक्ष देतात. तसेच खानदेशावर सुमारे ४० वर्षाच्या काळात गौतमीपुत्र सातकर्णीची अधिसत्ता होती, तर आंध्रभृत्य राजवटीत खानदेशात व्यापारात मोठी प्रगती झाली होती. पुढील काळात अहिर, गुप्त, यादव आणि जैन राजघराण्यांची सत्ता होती. याविषयीचे पुरावे साक्री तालुक्याती भामेर किल्ला, चाळीसगाव तालुक्यातील पाटणा आणि मनमाडचा अनकाई किल्ल्यावरील कोरीव लेण्यांमधून पहावयास मिळतात. पुढील काळात वाकाटक, निकुंभ, देवगिरीचे यादव यांच्या सत्ता खानदेशवर होत्या. सन १000 ते १२१६ या काळात चाळीसगाव तालुक्यातील पाटणच्या गादीवर निकुंभाची अधिसत्ता होती. सुमारे १६00 खेड्यांचा आपल्या राज्यात अंतर्भाव असलेल्या या राजांनी भास्कराचार्य या सुप्रसिद्ध गणितज्ञ आणि ज्योतिषतज्ञास राजाश्रय दिला होता. त्यांनी निर्माण केलेल्या ज्ञानपीठ आणि केलेल्या वास्तव्यामुळे खानदेशच्या सांस्कृतिक इतिहासाला मोठी प्रसिद्धी मिळाली होती.

* मध्यकालीन खानदेश :

दिल्लीमध्ये अल्लाउद्दिन खिलजी या कडव्या इस्लामी शासकाने सुल्तानशाही जिंकून घेतल्यानंतर राज्य आणि धर्माच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी विस्तारवादी धोरण स्वीकारले. त्याचाच एक भाग म्हणून उत्तरेबरोबरच दक्षिणेवर त्यांच्या स्वाऱ्या झाल्यात. सन १२९४ मध्ये त्याने खानदेशवर अधिसत्ता

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

ओळख सांगितली आहे. या अभीर देशाचा इतिहास इ. स. दुसऱ्या शतकापासूनच्या असल्याने महाभारत काळातही प्राचीन परंपरा या देशाला लाभली होती. भारतभर पसरलेल्या अभीरांच्या गवळीवंशाचे (नंदवंश) कृष्ण हे लोकप्रिय दैवत होते. कृष्णालाच कान्हा, कन्हैया या नावांनीही संबोधिले जात असे. त्यांच्या नावावरूनच या प्रदेशाला 'कान्हदेश' म्हटले जाई. पुढे 'कान्हदेश' या शब्दाचा अपभ्रंश होवून 'खानदेश' असे नाव पडले.

तसेच या प्रदेशात 'कानबाई'चीही सर्वत्र पूजा केली जाते. कानबाईचा देश तो कानदेश म्हणजेच खानदेश अशीही उत्पत्ती सांगितली जाते. महाभारताच्या भीष्म पर्वानुसार 'सडा' म्हणजेच खानदेश असे वुईल्सन म्हणतो तर महाभारतातील उल्लेखानुसार 'खांडववन' म्हणजेच खानदेश असे रावसाहेब के. बी. मराठे यांनी मत व्यक्त केले आहे. कर्नल साईक्स या संशोधकाने 'खिंड' शब्दापासून खानदेशची उत्पत्ती झाली असल्याचे सांगितले. फेरिश्ताच्या मताप्रमाणे सन १२९४ मध्ये खानदेशवर इस्लामी वर्चस्व प्रस्थापित झाले. पुढील काळात फारुकी राजवटीत 'खान' पदवीला अनुरुप 'खानदेश' असे नाव रूढ केले. सन १४१७ मध्ये पहिला महम्मद या गुजरात सुल्तानाने थाळनेरच्या दुसऱ्या फारुकी राजा मलिक नासिर यास 'खान' पदवीने सन्मानित केले. राजा मलिकच्या वर्चस्वातील या प्रदेशाला खानाचा प्रदेश तो खानदेश असे नाव मिळाले असल्याचे मत अबूल फजल याने 'ऐने अकबरी' या आपल्या ऐतिहासिक ग्रंथातून मांडले आहे.

मुघल सम्राट अकबराने सन १५९९ मध्ये खानदेशवर चढाई केली. यात खानदेशचे प्रमुख सत्ताकेंद्र असलेल्या बऱ्हाणपूर जवळील अशीरगड जिंकून बहादूरखान फारुकी यास कैद केले. अकबराने आपला मुलगा दानिएल याची सुभेदार म्हणून नियुक्ती केली. त्याच्या नावावरून खानदेश नाव पडले.

वरील सर्व विद्वानांच्या आणि लेखकांच्या खानदेश या नावाच्या उत्पत्तीविषयीचा तार्कीकदृष्ट्या अभ्यास केला असता कान्हाचा देश तो खानदेश, कानबाईचा देश म्हणजेच खानदेश, महाभारतकालीन 'सडा', 'खांडववन', 'खिंड' या शब्दापासून खानदेशची उत्पत्ती झाली किंवा अकबराचा मुलगा दानिएलच्या नावावरून दानदेश याचाच अपभ्रंश खानदेश अशा व्युत्पत्त्या तर्कसंगत वाटत नाहीत. मात्र फेरिश्ता आणि अबुल फजल यांनी नोंदविलेली मते मात्र अधिक तर्कसंगत वाटतात. म्हणूनच खानाचा

खानदेशातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून झालेल्या समाज सुधारणा

प्रा.डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
सहाय्यक प्राध्यापक,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रास्ताविक

'श्रध्दावान लभते ज्ञानम्' असे म्हटले जाते. पण श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा यांच्यातला फरक ओळखायचा कसा? श्रध्देने ज्ञान मिळते आणि ज्ञानाने अंधश्रध्दा दूर जातात, ज्ञान हा बुध्दीचा प्रांत तर श्रध्दा-अंधश्रध्दा हा मनाचा प्रांत असे आपण समजतो. श्रध्दा काय किंवा अंधश्रध्दा काय बुध्दीच्या कसोटीवर घासून ठरत नसतात. कारण बौध्दिक समाधानापेक्षा माणूस मानसिक समाधानावर अधिक विसंबून असतो.

एकोणिसाव्या शतकात खानदेशात सुधारणांच्या दृष्टीने निश्‍चित असे कार्य घडत नसले तरी मुंबई इलाख्यातील सामाजिक सुधारणांचे पडसाद खानदेशात उमटत होते. खानदेश वैभव, प्रबोधचंद्रिका, दलित सेवक, मुमुक्षु, कलादर्श, भारत यासारख्या खानदेशातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमाने जागृती होऊन हळूहळू येथील सामाजिक बदलाची पार्श्‍वभूमी तयार होत गेली. या पार्श्‍वभूमीचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे. सामाजिक प्रबोधनात खानदेशातील वृत्तत्रांनी अंधश्रध्दा दूर करण्याकरिता केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेतलेला आहे. बुवाबाजी, जप तप, बळीप्रथा, धार्मिक कर्मठपणा इत्यादी मुद्यांच्या अनुषंगाने अंधश्रध्दा दूर करण्याकरिता केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेतलेला आहे.

उद्देश :

१. खानदेशातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून झालेल्या समाज सुधारणा चळवळीचा आढावा घेणे.
२. अंधश्रध्दा नष्ट करण्याकरिता समाज सुधारक म्हणून वृत्तपत्रांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे.
३. वृत्तपत्रे हे प्रबोधनाचे अग्रदूत आहेत हे सिध्द करणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता तथ्यांची मांडणी करून संशोधकाच्या मतप्रतिपादनासाठी निगमन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याबरोबरच प्रस्तुत विषयासाठी विश्‍लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा देखील वापर केला असून त्याकरिता समकालिन अनेक वृत्तपत्रांचा याकरिता प्राथमिक साधन म्हणून वापर करण्यात आला आहे. तसेच इतर दुय्यम साधनांचा देखील उपयोग केला आहे.

विषय विवेचन

जगातील प्राचीन संस्कृत्यांपैकी हिंदू संस्कृती ही एक असून प्रगत व आदर्श संस्कृती होती. परंतु कालपरत्वे तिच्यात काही मूलभूत बदल होत गेले. श्रध्देची जागा अंधश्रध्देने घेतली. पूजा-पाठाची जागा कर्मकांडांनी घेतली. मानवाच्या कल्याणाकरिता पशूबळी देण्यास सुरुवात झाली. प्रत्येक वाईट घटनेमागे मग ती घटना निसर्गाशी संबंधित असो वा व्यक्तिच्या वैयक्तिक आयुष्याशी संबंधित असो. त्यामागे दैववादाला स्थान मिळू लागले आणि यातून मुक्ततेकरिता अनेक धार्मिक कर्मकांडे केली जाऊ लागली. उत्तर वैदिक काळानंतर यांचे प्रमाण फार वाढले. समाज पूर्णतः पुरोहित वर्गाच्या आहारी गेला. अशा कर्मकांडांवर आधारित समाज परिवर्तन करण्याचे, त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य इ.पू. सहाव्या शतकात भगवान गौतम बुध्द, भगवान महावीर यांनी केलेले दिसून येते. परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर काही वर्षातच जैसे थे परिस्थिती निर्माण होऊ लागली. हिच परिस्थिती मध्ययुगीन काळात देखील अस्तित्वात असलेली आपणास दिसून येते.

आधुनिक काळात ब्रिटिश शिक्षण पध्दतीमुळे कर्मकांड, अंधश्रध्दा यांना तडे जाऊ लागले. अंधश्रध्देला आळा घालण्याचा प्रयत्न अनेक समाजसुधारकांनी व सामाजिक सुधारणा चळवळींनी केलेला दिसतो. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांना, विचारांना वृत्तपत्रांनी देखील प्रोत्साहन व पाठबळ दिले. आपल्या वृत्तपत्रातून जनतेचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला. यात खानदेशातील वृत्तपत्रेही मागे नव्हती. खानदेशातील वृत्तपत्रांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य करुन खानदेशी समाजाला एकत्र आणण्याचे महान कार्य केले.

खानदेश म्हणजे बहुतांशी आदिवासी व मागास जाती-जमातींचे वास्तव्य असलेला भूप्रदेश होय. या वर्गात साक्षरतेचा अभाव असल्यामुळे हा वर्ग अंधश्रध्दांना मोठया प्रमाणावर बळी पडलेला होता. आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्टयाही हा वर्ग मागासलेला होता. खानदेशातील बहुसंख्य जनता ही शिक्षणापासून वंचित होती. कारण धुळे, अमळनेर, जळगाव या शहरां व्यतिरिक्त शिक्षणाची फारशी सोय नव्हती. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य जनता बुवाबाजी सारख्या गोष्टींना बळी पडत असे. म्हणूनच या अशिक्षित, भोळया जनतेला अंधश्रध्दांच्या श्रृंखलातून बाहेर काढण्याचे महत्वपूर्ण सामाजिक कार्य खानदेशातील वृत्तपत्रांनी केलेले दिसून येते. जनतेच्या भोळवट, स्वभावाचा फायदा काही बुवा लोक घेत. अशाप्रकारच्या बुवाबाजीला आळा घालणारे व खानदेशी जनतेचे प्रबोधन करणारे लेख कलादर्श या वृत्तपत्रातून वाचावयास मिळतात.

Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

आणि खानदेशात ही चळवळ अधिक जोमदार झाल्याचे दिसते. अनेक समाजसुधारकांनी सुधारणेकरिता आयुष्य वेचले. या सुधारणा चळवळीत महिलांच्या नव्हे तर सर्वंकष समाजसुधारणेच्या कार्यात खानदेशातील महिलांनी मोठे योगदान दिले. यात अनेक महिला नेत्या, कार्यकर्त्या, समाजसेविका यांच्या कार्याचा आढावा घेता येईल.

लीलाताई पाटील, विजयाताई चौक, श्रीमती कुसुमताई रावेरकर, कमलाबाई अजमेरा, प्रतिभाताई पाटील, कमलाबाई अष्टपुत्रे, गिरीजाबाई केळकर, पार्वतीबाई ठकार, श्रीमती लक्ष्मीबाई उपासनी, ताराबेन गुजराथी, सौ. राधाबाई ऊर्फ अक्काबाई ओक, उषाताई भट, प्रतिभाताई चौधरी, तापीबाई, अनुताई वाघ, रमाबाई मदाणे, दमयंतीबाई बोरसे, कमलाबाई जोशी, सरस्वतीबाई मानेकर, सौ. मंदाकिनी टोणगावकर, सौ. सुंदरबाई पाटील, विमलताई, सौ. मालतीबाई जोशी, श्रीमती कोंडाबाई अडसूळ, श्रीमती भटूबाई शिंपी, श्रीमती रखमाबाई चांभार, श्रीमती राधाबाई शिंदे, श्रीमती भिकुबाई ठकार, अशा अनेक महिलांनी विविधांगी योगदान खानदेशच्या वाटचालीत दिले आहे. या योगदानाची ऐतिहासिक नोंद प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासातून घेण्यात आली आहे.

* खानदेशचे ऐतिहासिक स्थान :

खानदेशला ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा प्रारंभ हा खानदेशात झाला असे अनेक ऐतिहासिक संदर्भावरून सिद्ध होते. तापी आणि गिरणा ह्या खानदेशातील मुख्य नद्यांच्या तीरांवर झालेल्या उत्खननात अश्मयुगीन मानवी संस्कृतीची दगडी हत्यारे सापडली आहेत. यावरून साधारणतः लाख ते दीड लाख वर्षापूर्वीच्या काळात मानवी वसाहतींचे अस्तित्व असल्याचे दिसते. महत्त्वाचे म्हणजे जार्वे, नेवासा, इनामगाव, सावळता, बहाळ इत्यादी ठिकाणी झालेल्या उत्खननावरून तापीच्या खोऱ्यात ताम्रपाषाणयुगीन मानवी संस्कृतीचे अस्तित्व असल्याचे पुरातत्त्ववेत्यांच्या निदर्शनास आले आहे. तापी नदीच्या खोऱ्यात महाराष्ट्रातील सर्वात आधीची शेतकऱ्यांची वसाहत असल्याचे डॉ. वसंत शिंदे यांच्या संशोधनावरून आढळून आले आहे.

* खानदेश नावाची उत्पत्ती :

खानदेशला पूर्वी असिक म्हणजेच ऋषिक देश म्हणून ओळखले जात होते. तसेच अभीर देश अशीही ओळख खानदेशची होती. फ्रिनी, टॉलेमी या परकीय लेखकांनी अबेरिया म्हणून खानदेशची

College DHULE

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

''...अंधश्रध्दा ठेवू नका असे कितीही सांगितले तरी ज्या अर्थी संसारातली दुःखनिवृत्ती होत नाही आणि दुःखे सहन करण्याची पात्रता माणसाने जोपर्यंत अंगी आणली नाही तोपर्यंत तो कमकुवत राहणार आणि याचा फायदा ढोंगी लोक घेणारच....आत्मविश्वासाची जाणीव जोपर्यंत झाली नाही परप्रत्ययनेच बुध्दी जोपर्यंत आमच्यामध्ये आहे तोपर्यंत फसव्या व ढोंगी गुरूंचे फावणारच!...'' मनुष्य परावलंबी होतो तो त्याच्यात असलेल्या आत्मविश्वासाच्यां अभावामुळेच. जोपर्यंत त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होत नाही तोपर्यंत तो असल्या साधू-संतांच्या बुवाबाजी, चमत्कार यावर विश्वास ठेवणार. यामुळेच कलादर्श वृत्तपत्र हे लोकांमध्ये आत्मविश्वास जागवण्याचा प्रयत्न करतांना दिसून येते.

उद्योगधंद्यांचा व औद्योगिकरणाचा अभाव असल्याने खानदेशातील जनतेचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती व शेती संलग्न दुय्यम व्यवसाय हेच होते. यामुळे जनतेला निसर्गावर अवलंबून रहावे लागे. नैसर्गिक कालचक्रातील बदलांमुळे जनतेच्या मनात भीतीचे वातावरण निर्माण होत असे. त्यातून ते अंधश्रध्दांना बळी पडत असते. नैसर्गिक आपत्या ह्या मनुष्याच्या पाप-पुण्यांमुळे निर्माण होत नसून तो निसर्गचक्राचा एक भाग आहे. याबाबत दलित सेवक हे वृत्तपत्र लिहिते की, ''...ज्यांना आपण नैसर्गिक आपत्ति म्हणतो, त्या निसर्गाच्या घडामोडी आहेत....अवर्षण, वादळ, महापूर, भूकंप किंवा ज्वालामुखी स्फोट यांचा तडाखा केवळ माणसांनाच भोवतो असे नाही, तर जनावरे व जंगलातील पशुपक्षी यांनाहि भोवतो. माणसांनी बरी-वाईट कामे केली असतील, पण जनावरे,पशु,पक्षी यांनी तर केली नाहीत ना? मग त्यांना तडाखा का?...''

खानदेशात परंपरागत समाजात बळी देण्याची प्रथा बऱ्याच पूर्वीपासून रुढ असलेली दिसून येते. आपल्या अपेक्षित आशा आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी, केलेला नवस फेडण्यासाठी बळी देण्याची प्रथा पिढयांपिढया खानदेशातील समाजात रुढ झालेली दिसते. यासंबंधी सुधारणावादी भूमिकेतून बाळूभाई मेहता यांनी साप्ताहिक भारत ह्या वृत्तपत्रात आपली भूमिका मांडलेली दिसते. ''...कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करणे त्या देवतेला किंवा संताला कधीही मान्य होणे शक्य होणार नाही...स्वत:ला भक्त म्हणवून घेणाऱ्या क्रूर आणि तामसी लोकांनी धर्माचे खरे रहस्य न ओळखता आपल्या जिव्हा लवल्यासाठी ही हत्या चालू राहावी, ही अत्यंत शोचनीय गोष्ट होय. या हत्येला कायद्यानेच बंदी घातली पाहिजे...'' याठिकाणी बळीप्रथा बंद करण्याकरिता कायद्याचा आधार घेण्यावर भर दिलेला दिसून येतो.

पुरोहितांनी जर ठरविले तर समाजाचे मतपरिवर्तन होऊ शकेल. पुरोहितांनी जर पशुबळी अनैतिक असल्याचे सांगितले तर लोकही त्याला अनैतिक मानतील आणि पशुबळी सारखी वाईट प्रथा दूर होईल असे जनप्रबोधनपर लिखाण मुमुक्षु या साप्ताहिकात ल.रा.पांगारकर दिसून येतात. ''...यज्ञांत पशुवध करू नये तर आलभनविधि करावा, म्हणजे देवतोद्देशाने पशूचे अंगस्पर्श करून त्यास सोडून द्यावे, किंवा पिठाचा पशु करून त्याचे हवन करावे, पण हिंसा करू नये अशी आमची येथील दीक्षितांस नम्रतेची प्रार्थना आहे...''

व्यक्तिच्या वैयक्तिक लाभापायी अस्तित्वात आलेल्या खुळचट धार्मिक कल्पना, अनिष्ट सामाजिक प्रथा, वाईट चालीरिती अशा अनेक कारणांमधून अनेक निरपराध प्राणीमात्रांची धार्मिक अंधश्रध्देपायी हत्या केली जाते हे नैसर्गिक नितीनियमांना धरून नाही. अशाप्रकारे प्राणीहत्या करून व्यक्तिचा विकास होऊ शकत नाही. ह्या केवळ मनाच्या समजुती आहेत. तेव्हा आपल्या उन्नतीकरिता आपण जे पशूबळी देतो ते अयोग्य आहे. हे स्पष्ट करण्याकरिता दलित सेवकात काकासाहेब बर्वे लिहितात, ''...जत्रा मुख्यत: देवीच्या उत्सवानिमित्त भरतात आणि तेथे नवस फेडण्यासाठी शेकडो जीव बळी दिले जातात! ...देवीच्या नावाने कोंबडी-बकरी अर्पण केली जाते म्हणजे देवी प्रसन्न होते, ही एक खुळी कल्पना आहे. प्राचीन काळी भौतिक ज्ञान फारसे झालेले नव्हते, सृष्टीतील चमत्कारिक वाटणाऱ्या घटनांचा शास्त्रीय अर्थ कळत नव्हता. परंतु भौतिक सुधारणेच्या हल्लीच्या काळात हजारो लोकांनी क्षुद्र गोष्टींसाठी एखाद्या मूर्तीशी करारमदार करावेत आणि ते पुरे करण्यासाठी धर्माच्या नावावर गरीब जीवांची हत्या करावी, ही गोष्ट शोभणारी आहे काय?...''

धार्मिक कर्मठपणा, अंधश्रध्दा, बुवाबाजीवर आपल्या लिखाणातून हल्ला चढविण्या बरोबरच खानदेशातील वृत्तपत्रांनी दांभिकपणा, पांडित्य दर्शन, बाह्य अवडंबर यांना फाटा देऊन, अगदी साधे जीवन जगण्यावर भर दिलेला दिसून येतो.

सारांश

खानदेशातील वृत्तपत्रांनी केवळ राजकीय चळवळीलाच प्रोत्साहन दिले असे नाही तर सामाजिक चळवळीला देखील पोषक असे वातावरण निर्माण केले. केवळ राजकीय प्रबोधनाला अग्रक्रम दिला असे नाही तर सामाजिक प्रबोधनाला देखील अग्रक्रम दिला हेच आपल्याला वरील काही मुद्यांचा आधार घेऊन स्पष्ट झालेले दिसून येते. एकंदरीत विचार करता खानदेशातील वृत्तपत्रांनी अंधश्रध्दा, बुवाबाजी अशा सामाजिक विषयांसंदर्भातील लिखाण आपल्या वृत्तपत्रातून करून खानदेशातील जनता ही महाराष्ट्रातील तसेच भारतीय सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत बरोबरीने वाटचाल करु शकली आणि खानदेशातील जनतेला अनेक वाईट अशा सामाजिक चालीरिती, रूढी-परंपरांपासून मुक्त करू शकले.

Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

Arts, Com. & S

आळा बसण्यास प्रारंभ झाला. एवढेच नव्हे तर धर्मग्रंथांची शास्त्रीय चिकित्सा होवून त्यांच्यातील निर्देश स्त्रियांच्या जीवनास घातक असल्याने त्यांना तिलांजली दिली जावू लागली. याकरिता स्त्री-शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार आणि स्वीकार होवू लागला. यातूनच सर्वसंपन्न अशा सुशिक्षित स्त्रीवर्गाचा उदय झाला. एक मोठी शक्ती समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या विकासात सहभागी झाल्याने भारतीय सामाजिक आणि राजकीय जीवनाला एक नवा आयाम प्राप्त झाला. प्रारंभीच्या काळात राजकीय वाटचालीत स्त्रियांचा सहभाग नगण्य असला तरी सन १९२० पासून म्हणजेच गांधीयुगात स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होवू लागला. राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर अशा सहभागाच्या ऐतिहासिक नोंदी मिळत असल्या तरी प्रादेशिक किंवा जिल्हा पातळीवरही अशा मोठ्या नोंदी उपलब्ध आहेत.

इतिहास हा राजे-रजवाडे, सरदार किंवा पराक्रमी वीर-पुरुषांचाच नसतो, तर सर्वसामान्यांबरोबर महिलांचाही असतो. देशाच्या आणि समाजाच्या प्रागतिक वाटचालीत शोषित-वंचितांच्या योगदानासोबतच महिलांचीही भूमिका महत्त्वपूर्ण राहीली आहे. म्हणून पुरुषी योगदानाच्या इतिहास लेखनाबरोबरच महिलांच्याही योगदानाच्या इतिहास लेखनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ह्या उद्देशानेच राज्यस्तरावर प्रेमाबाई कंटक, अवंतिकाबाई गोखले, जानकीदेवी बजाज, अनुसयाबाई काळे, वेणूताई पाठक, राधाताई आपटे, लक्ष्मीबाई नायकवडी, राधाबाई ओक, अरुणा असफअली, प्रमिलाताई ओक, उषा मेहता, गंगूताई लाड, अहिल्या रांगणे, प्रमिलाताई दाणे, अनुताई लिमये, जया मोडक, रोहिणी गवाणकर, शोभना रानडे, कमल आपटे, मृणाल गोरे, ताराबाई परांजपे, लीलाबेन पटेल, अनुताई वाघ, मेधा पाटकर, विद्या बाळ, निलम गोरे, पुष्पा भावे, छाया दातार, ज्योती म्हापसेकर, रजिया पटेल, शारदा साठे, सीमा ठाकरे, मेहरुन्निसा दलवाई इत्यादी महिलांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाबरोबरच राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदानावर मोठ्या प्रमाणावर लेखन झालेले आहे. असेच लेखन खानदेशातील महिलांवर व्हावे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून खानदेशातील महिलांच्या विविधांगी योगदानावर ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून लेखन करण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले आहे.

खानदेशाने इस्लामी राजवटीत राजकीय, सामाजिक वाटचाल करीत असता आपली स्वतंत्र अस्तित्वाची परंपरा टिकवून ठेवली आहे. या वाटचालीत स्त्रीजीवन अतिशय बंधनयुक्त होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र प्रागतिकतेला प्रारंभ झाल्याने स्त्रीउत्थानाच्या चळवळीला देशभर प्रारंभ झाला. महाराष्ट्रात

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

संदर्भ सूची :

१. कलादर्श, १५ जून १९३३, 'कलादर्शाची स्पष्टोक्ती' या सदरातील पृ.२८.
२. दलित सेवक, १ एप्रिल १९५३, 'एक नम्र मतभेद' या लेखात वि.न.बर्वे, समाजरचना व विवेकनिष्ठा-दलितसेवक मधील लेखांचा दुसरा खंड पृ.५९
३. भारत, ५ डिसेंबर १९३९, पृ.५
४. मुमुक्षु, वर्ष १, अंक २, 'यज्ञ' या लेखात ल.रा. पांगारकर, मुमुक्षुचे उद्गार अर्थात 'मुमुक्षुंतील निवडक लेख', भाग १, लॉ प्रिंटिंग प्रेस,पुणे १९०८ पृ.२७-२८.
५. दलित सेवक, १५ एप्रिल १९४९, 'यात्रा व जत्रा यांची गर्दी' या लेखात वि.न.बर्वे, समाजरचना व विवेकनिष्ठा-दलितसेवक मधील लेखांचा दुसरा खंड पृ.६८

Arts, Com. & Science Senior College DHULE
Scanned by CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

''खानदेशातील महिलांच्या विविधांगी योगदानाचा ऐतिहासिक अभ्यास (१९२० ते २०००)''

* संशोधनाचा उद्देश :

कोणत्याही समाजात किंवा देशात राजकीय वाटचालीची तथा जाणिवांची पार्श्वभूमी ही सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीत तयार होत असते. स्त्रियांचा राजकीय चळवळीमधील सहभाग हा त्या अनुषंगाने निर्माण होणाऱ्या जाणिवांचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. अशा जाणिवा निर्माण होणे किंवा त्या ज्ञात होणे याकरिता सामाजिक व धार्मिक सुधारणा महत्त्वाच्या ठरतात. अर्थात याकरिता शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहेच. मध्ययुगीन भारतीय समाजव्यवस्थेत धर्माचरणाच्या संकुचित आणि स्थितीप्रज्ञ व्यवस्थेमुळे अशा जाणिवा स्त्रियांमध्ये निर्माण झाल्या नाहीत. म्हणूनच अपवाद वगळल्यास स्त्रियांचा समाजाच्या किंवा देशाच्या उत्थापनात सहभाग झाल्याचे आढळत नाही. देशावर प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळपर्यंत परकीयांचे अनेक आक्रमणे झालीत. आक्रमकांकडून अत्याचार, शोषण, पिळवणूक, दडपशाही होत असली तरी त्यांच्याबरोबर आलेली त्यांची संस्कृती, भाषा–परंपरा, आचार–विचार या बाबींचा एक विधायक परिणाम पराभूत समाज वा देशावर होत असतो. कारण या संघर्षातून आणि समन्वयातूनच सामाजिक, सांस्कृतिक प्रक्रिया घडून येत असते. मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लीम आले तर पाश्चात्य जगताच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीत या देशात ब्रिटिशांचे आगमन झाले. ब्रिटिश पाश्चात्य, संस्कृतीच्या लोकांबरोबरच संस्कृती, इतिहास, शास्त्रे–कला, धार्मिक श्रद्धा, शिक्षण, न्याय, राज्यशास्त्रे, भौतिकशास्त्रे या बाबीही भारतात आल्यात. या पाश्चात्य व्यवस्थेमुळे भारावून जावून आधुनिकतेची दृष्टी प्राप्त झालेली नवसुशिक्षितांच्य भारतीय तरुण पिढीचा उदय घडून आला. यामुळे पाश्चात्य जगताच्या नव्या मूल्यांचा स्वीकार करून आत्मपरिणामातून स्वतःच्या मागासलेपणाचाही परामर्श घेतला जावू लागला. याचाच विधायक परिणाम होवून आपल्या देशात सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळींचा उदय घडून आला.

आपल्या देशात १९व्या आणि २०व्या शतकात अशा सुधारणा चळवळी सुरू होवून स्त्रीमुक्ती, जातीभेद व अस्पृश्यता निवारण अशा मानवतावादी चळवळीही सुरू झाल्यात. स्त्रीमुक्ती चळवळीत प्रामुख्याने बालविवाह, सतीप्रथा, बहुपत्नित्व, केशवपन सारख्या अनिष्ट क्रूर अशा प्रथा परांपरांना

MULTIDISCIPLINARY ONE DAY NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

HISTORY OF KHANDESH

18TH DECEMBER 2018

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Dr. Vijay Y. Jadhav

Principal, Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

EXECUT IVE EDITOR

Prof. Satish M. Borse

Dept. of History , Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

VENUE

Annapurnadevi Vidya Prasarak Sanstha Sanchalit
Late. Annasaheb P. S. Wadile Arts College
Thalner, Tal. Shirpur, Dist. Dhule - 425 421.

८४	थाळनेर येथील स्थालेश्वर शिवमंदिर प्रा. सतीश मधुकर बोरसे	२६३
८५	खानदेशातील कला आणि स्थापत्य – भोनगाव येथील हेमाडपंथीय मंदिर कु. पुनम देवेंद्र चौधरी	२६५
८६	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरता : काळाची गरज डॉ. हेमकांत एम. चौधरी	२६८
87	**Empires Ruling Ancient Khandesh during period of 55A.D to 220A.D.** Prof. Shreechand K. Chavan	273
88	**Linguistic Study of Ahirani Language in Dhule District : Reflection of History of Khandesh** Dr. Sidhartha B. Sawant	275
89	**Sufism in Medieval Khandesh** Nazir Pathan	278
90	**Worthy Seeing Tourist Places in North Maharashtra (Khandesh)** Dr. B.N. Girase, Prof. S.S. Duthade	281
91	**Socio-economic condition of Dhangar Community in Modern Khandesh** Dhangar Jagatrao Uttam	286
92	**Khandesh: Important Part of North Maharashtra** Prof. Dr. Gatti Ganpati Vishnu	288
93	**Sir James Outran Work In Khandesh Region** Rajvirendrasing Rubji Gavit	291
94	**Forts : A Rich Heritage of Khandesh** Mr. M.S. Nikumbhe	294
95	**Religious Philosophy of Saint and People of Khandesh** Prof. H.D. Sawant	298
96	**Sports Psychology and Coaching** Dr. Tejas R. Sharma	300
97	**Families In British India Socities - Sources from Christian Graveyard Jalgaon** Dr. Prashant S. Deshmukh	304
98	**Dr. Vaibhav Sabnis - A Poet of Love and Life** Prof. Shamkant K.Patil	308
99	**Geographical Study in Fort Special Reference Dhule District** Mr. Rathod Subhash Sukhadev	311
100	**Impact of Internet and Digital media on Reading Habits** Prof. Hitendra B. Mali	313

RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 76 : History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

Sir James Outran Work In Khandesh Region

Rajvirendrasing Rubji Gavit
Head of the Department, History,
Vidyawardhini College, Dhule.

Introduction

Khandesh is the one of the most important part of the Ancient and Medieval ruler. Ancient names of the region as mentioned in Ramayan were Rishika-modern Khandesh and Ashmaka which comprised of the modern Ahmednagar and Bhir districts.Mention of nasikya (Nasik) Reference of Rishikas connection with Ashmka are also found in mahabaharat Rishika and Ashmaka were under the rule of pulkeshin. Geographical position of this region is modern North Maharashtra later the Khandesh came to be called as Seundesh after king Seundesh of early Yadava dynasty who rules over it Subsequently its name was changed to Khandesh to suit the title Khan given to Farukh Kings by Ahmed, from the traditional Point of view Maharashtra is divided into four parts western Maharashtra, North Maharashtra, Vidarbha and Marathawada. North Maharashtra at present consists of Jalgaon, Dhule and Nashik Districts, However during the periods of Study Jalgaon and Nashik districts were not in existence While in 1906 the districts Khandesh was divided in to parts namely east Khandesh and West Khandesh. On the Northern boundary of Dhule and Jalgaon districts runs several rangers of Satpudas . The Satpuda is the broad belt of mountain land stretching in a wall like manner, rise from the first range of hills ridge behind ridge to the height of about 600 meters above sea level and then slope down steeply towards the Narmada. Hathi Hills North West and South West of Jalgaon Distircts Satmala or Ajanta range run form Nashik region to Jalgaon region in a quaint basalt pinnacles and ridges. In forms of a monotonous wall like boundary between North Maharashtra and Marathwada. All these ranges are extensively forested. All these hills and mountains are covered with thick forests. Though it affords the most romantic scenery it also provides inaccessible shelter to the outlaws. On the northern boundary there are bamboo jungles which are the most difficult of access. All the other ranges like Satmala, Ajanta, Trimbak, Anjeneri, Kalsubai, etc.

At the time of British Rule in the Khandesh region the Britishers implemented administrative and Revenue policy the people affected from the British rule. Most of the population belong from the Tribal Community population of the area consists many races Bulk o the population in the erstwhile Khandesh is estimated at once eight of the entire inhabitants of the khandesh province. Bhil are regarded as the aborigine spread all over the Rajputana, Malwa, Gujrat, and Central India they were forced shift to Khandesh. According to Colonel Tod The word Bhil is derived from the Dravidian word Billu meaning thereby bow. But the Bhil can be broadly divided many categories. The Bhil had a longing for independence and love for the nature and hence they preferred to, live in the hilly region. In 1825 Sir James Outram was sent to Khandesh, Where he trained a light infantry corps, formed of the Bhil Corp. Candeish (Khandesh) was taken possession of by Britishers and for many years previously, was a prey to the devastating aggression of its Bhil inhabitants as well as roads of the Bhil clans occupying the wild jungles and fastness bounding the province. That times the condition in the lives of tribal areas for the implementation of Britishers trading colonial policies in India. The Tribal had not accepted this invasion and this initiated armed revolt against the Britishers to subjugate this race every effort of coercion and Conciliation was made, large bodies of our troops were constantly out against them to no purpose and the Endeavour's of our Political Agents to bind them to peace by liberally pensioning their chiefs and providing for the Support there followers by a tax on the rest of the population were equally unavailing.

Objectives

1. To throw the light on the Work of the Sir James Outram in Khandesh
2. To understand the Foundation of Bhil Corp in Khandesh
3. To examine the Sir James Outram policy towards The Tribal of Khandesh

James Outram was the son of Benjamin Outram of Derbyshire, civil engineer. His father died in 1805, and

his mother, a daughter of James Anderson of Hemiston, the Scottish writer on agriculture and his son went in 1818 to the Marischal College, Aberden and in 1819 an Indian cadetship was given to him. Outram had at his time reached the ripe age of 22 years. He had already done six year soldiering, and had been for three years Adjutant of his regiment then known as the 23rd Native infantry. During his Adjutancy he superintends the marching of the regiment from Poona to Baroda, and from Kathiawar to Malegaon. The experience he gained during these long marches through difficult country must have instilled into him that extraordinary power of realizing the needs of troops on the march which ever afterwards distinguished him. Besides his military duties he had accused 74 first spears out of 123 obtained by a party of twelve at pig sticking. He had also appeared four Nilgai, two hymen, one leopard, and two wolves. He had picked up two lion cubs, put them in his pockets, raced their mother home on his horse, and won. He had been blown up in Bombay harbour on a native craft. In short he had more soldering and shikar at 22 than many an offer can now expect in his whole career. After that he proceed to Chalisgaon at the place he start the built Bhil Corp. According to himself Outram he explained his experience about the Bhil corp. In the month of May the thermometers at Chalisgaon daily rises to high temperature not conducive to the frequent and rapid climbing of precipitous hills over 2000 above the plains. Secondly, Outram ushered in his new corps with the total defeat, in one night and with 30 men, of a rebel force, which a considerable British army for several months had failed even to touch. He found time to survey as he went and furnished Government with a detailed plan of the Satmala mountain in that neighborhood, pointing out and defining the Bhil strongholds, and thereby greatly facilitating all future operations in that quarter. A road which was Constructed up the mountain side between Chalisgoan and Kannad and was opened by Mr. Ashburner in1872 has been well named "Outram Ghat"

Captain Stanley Scott writes one experience with the Outram how he was conscious about the People of his area. "In the year 1835 the high road leading from the khandesh to Surat was stop for one month by a man eater tigress who had taken up her quarters in a deserted village, which had become entirely overgrown. Village was close to Vesurwarry in the Nawapur patta. The number of people who had fallen by the cruel talons of this tigress was estimated at 70. News of this savage beast was given to Outram, when he encamped at Pimpalner, some 34 miles away. He moved his camp at Vesurwarry and sent out his hunter to make down the tigress. After that Outram with 7 or 8 follower's proceeds to the spot and Outram raised his riffle fired and Shoot the man eater tigress." This tigress had lost her beautiful fury softness and bare, solely attributable to her horrible partially for human flesh. Another writer mentions the following touching tale, which shows how Outram was not only Chief huntsman of his crops, but also father of his men. " Khundu the Naik or Commander this band of trackers was the very beau ideal of a Bhil. Though a little fellow he was a great man with his master and it was one of the saddest days in Outram life, when his faithful follower met his death. A man-eating tiger had killed a native and Khundu with a few men was hard upon his track. That time Outram recommended the higher officer for give pension to her wife from British Government. The widow of khundu received a pension from government, which when she remarried the pension was transferred to her small son.

From the 1825 to 1835 he was residential at Dharangoan beginning of the 1825 the climate of the khandesh province is extremely dry from November to June. Often not a drop of rain falls for seven months. At the latter end of June however, the Southwest monsoon bursts with great regularity and usually with violence. From June to October there is incessant rain, totaling between 25 to 30 inches. Even the road of khandesh province was impassable for carts and every man so it is difficult to travel. At Dharangaon in 1825 Outram built for himself roomy bungalow and other bunglow and offices near it. Outram himself lived there and Outram himself lived and use bunglow as a Kacheri or Court house, he Managed to provide hunting for some of his men and quartered the rest in the town

And his bungalow. And some of the bhil young boy guard at his residence. Most probably the bungalow recently destroyed in which Outram lived was constructed out of the old office building in which he lived in 1825. The site has always been considered Government property.

In 1835 he was sent to Gujarat to make a report on the Mahi kantha district, and for some time he remained there as political agent. On the outbreak of the First Afghan War in1838 he was appointed extra aide-